

Истиқлол қаҳрামонларі

Абдурауф
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ «ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ»
ХАЙРИЯ ЖАМГАРМАСИ

**АБДУРАУФ
ФИТРАТ**

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

И ЖИЛД

ИЛМИЙ АСАРЛАР

ТОШКЕНТ «МАҶНАВИЯТ» 2000

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Каримов,
Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев.*

«Ташланган асарлар»нинг II жилдига профессор Фитратпинг тилинчунослик, адабиётшунослик, адабиёт тарихи соҳасидаги илмиy тадқиқотларидан, адабий мавзулардаги мақола ва тақризларидан памуналар киритилган. Уларнинг асосий қисми янгитдан нашрга тайёрланган, айрим мақолалар аввалги нашрлар билан солиштирилиб, тузатилган ҳолда чоп этилмоқда.

**Нашрға тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Болтабоев.**

**Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор **Наим Каримов.****

НАВОЙНИНГ ФОРСИЙ ШОИРЛИФИ ҲАМ УНИНГ ФОРСИЙ ДЕВОНИ ТҮҒРИСИДА

Чиғатој адабиётининг энг улуг намояндаси бўлған Навоийнинг форс адабиётининг эътиборлиқ кишиларидан экани маълумдир. Давлатшоҳ¹, Жомий, Сом Мирзо², Ҳидоят³, Ҳусайн⁴ каби форс тазкирачилари Навоийнинг форс адабиётида кучли қалам эгаси бўлғанини тасдиқ қиладилар. Бироқ, адабиёт ҳам санъат дунёсида энг теран бир қарап эгаси бўлган машҳур Бобир Мирзо мазкур форс тазкирачиларидан бир оз айрилиб-роқ туради: «Навоийнинг форсий шеърлари туркий шеърлариға кўра кучсизdir», дейди⁵.

Навоийнинг форсий шеърларида увони «Фоний»ми, «Фаноий»ми деган бир масъала ҳам бор. Ҳидоят каби баъзи тазкирачилар унинг форси(й)чада «Фаноий» аталғанини хабар беради. «Бобирнома»нинг кўрсатишига кўра, «Фаноий» эмас, «Фоний»дир. Бироқ, Навоийнинг ўзи «Лисон ут-тайр» отли китобида:

Форсий назм ичра чун сурдим қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилдим рақам.
Файз етғач ул маонийдин манго,
Топти билгу назм «Фоний»дин манго

деб ўзининг форси(й)чада «Фоний» увонли эканини очиқ қилиб айтади. Ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн»ида ёзғанига кўра: Навоий ўн беш яшарлиқдан қирқ яшарлиққача форс адабиёти билан жуда кучли суратда машғул бўлған, замонида мавжуд форс девонларининг ҳаммасини бўлмаса ҳам кўбини кўрган. Ўзининг форси(й) шеърларини кўбрак Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ҳам ўзининг устоди бўлған Мавлоно Жомийнинг таъсирлари остида ёзған⁶. Унинг форси(й)ча девони олти минг байтдан ортуқдир. Мавлоно Жомийдан бошлаб, у замоннинг энг катта форс шоирлари ўз шеърларини кўрсатган, тузатиб беришини сўрағанлар. Навоий уларнинг шеърларини ҳақли бир суратда танқид ҳам тасҳих⁷ эткан. Навоий замонининг форсий шоирлари билан адабий мунозаралар қилиб турған. Бу кун у мунозараларнинг унда-мунда тарқалиб турған бир иккни намунаси форс адабиётида унинг қандай чуқур бир киши эканини эълон қилиб туради.

Навоий энг улуг форс шоирларининг энг машҳур, энг қийин асарлариға форси(й)ча жавоблар, назиралар ёзған. Машҳур!Хисрав Деҳлавийнинг

Кўси шаҳ холийу бонги ғулғулаш дарди сар аст,
Ҳар ки қонеъ шуд ба хушку тар, шаҳи баҳру бар аст.

деб бошланған бир қасидаси бор: оти «Баҳр ул-аброр» дир⁸. Жомийнинг унга бир назираси, ўхшатмаси бор, оти «Лужжат ул-асрор» бўлиб⁹, Хисравникига кўра кучсизракдир. Навоий ҳам буларга «Туҳфат ул-афкор» отли 26 байтдан иборат бир ўхшатма ёзған¹⁰:

Оташин лаъли ки тожи хусравонро зевар аст,
Аҳгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

деб бошланған бу қасида Жомий, Давлатшоҳ каби танқидчиларнинг шаҳодатлариға кўра Хисравникидан қолишмайди.

Яна Хисрав Деҳлавийнинг «Миръот ус-сафо»¹¹ отли бир қасидасиға Жомийнинг «Жило ур-руҳ» отли бир ўхшатмаси бор¹². Навоийнинг ҳам буларга:

Муаллилам ишқу пири ақле дон тифли са ба қаҳонаш,
Пайи таъдиби тифл инак фалак шуд чархи гардонаш¹³
деб бошланған гўзал бир назираси борлиғини ўзи ҳабар беради¹⁴. Булардан бошқа:

Зиҳи ба хомайи қудрат мусаввири ашё,
Ҳазор нақши ажиб ҳар замон кўнад пайдо¹⁵.

деб бошланған «Руҳ ул-қудс» қасидаси¹⁶;

Ҳожибони шаб чу шодурвон савдо афкананд,
Жилва дар хайли¹ бутони моҳсимо афкананд¹⁷.

деб бошланған «Айн ул-ҳаёт» қасидаси¹⁸;

Зиҳи аз шамъи рўйат чашми мардум гаштан урони
Жаҳонро мардуми чашм омадӣ аз айни нисонӣ¹⁹

деб бошланған «Минҷож ун-нажот» қасидаси²⁰;

Жаҳон ки марҳалии танги шоҳ роҳи фаност
Дар ў масоз иқомат ки роҳи шоҳу тадост²¹.

деб бошланған «Қувват ул-қулуб» қасидаси²² борлиғини яна ўзи ҳабар беради. Форс адабиёти билан таниш бўлғанлар онда «тарсиъ» санъати²³ деган бир сўз ўйуни борлиғини, албатта, биладилар. Бу ўйун мана шундайдир: биринчи мисраъда неча сўз, қандай шакл-формаларда бўлса, иккинчи мисраъда ҳам шунча сўз ҳудди шул формаларда келтирилади. Форс шоирларининг мундай сўз ўйунларида жуда усталаридан бири

хижрий 769 да вафот эткан Салмон Соважийдир²⁴.
Ўнинг «тарсиъ» санъатида бир қасидаси бор:

Сафойи сафвати рўйат бирехт оби баҳор,
Ҳавоий жаннати қўйат ба баҳт мушку танор²⁵.

деб бошланади. Навоий Салмон Соважийнинг шу байтини ёқтирамайди. Бунда «тарсиъ» тугал эмас, дейди. Диққат қилсак, кўрамизким, Салмоннинг бу байтида иккинчи мисраъдаги ҳар бир сўз биринчи мисраъдаги ҳар бир сўз билан бир «форма»да бўлган: «сафо-ҳаво, сафват-жаннат, рўйат-қўйат...» каби. Бироқ, иккинчи мисраъдаги «мушк» сўзи билан биринчи мисраъдаги «об» сўзининг формалари бошқа-бошқадир. Демак, Навоийнинг эътирози тўғри. Бундан кейин Навоий шу «тарсиъ» ўйунида ёзғани қасиданинг бош байтини бизга кўрсатади:

Чунон вазит ба бўстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор²⁶.

Бу эса, Салмоннинг ҳалиги бош байтидан, албатта, чиройликдир. «Фусули арбаа»²⁷ отли машҳур бир форсий(й) манзумасининг ҳам борлигини ўзи «Муҳокамат уллугатайн»ида хабар берса-да, намунасини кўрсатмайди. Мавлоно Жомий ҳам «Баҳористон»да Навоийнинг форсий(й)ча шеърларидан шу рубоийларни ҳам кўрсатади:

(Хожи ҳажфа борғандан Навоий унга бир мактуб ёзиб, шу рубоийни ёзған):

Гар дар дайрам ба гуфтугўят бошам,
В-ар дар ҳарамам ба жустужўят бошам,
Дар вақти ҳузур дў ба рўят бошам,
Дар ғайбат руи дил ба сўят бошам²⁸.

(Жомийдан хат олғандан):

Ин нома нағнома, дағъи дарди ман аст,
Ороми дарёни ранжпарварди ман аст,
Таскини дили гарму дами сарди ман аст,
Яъни хабар аз моҳи жаҳонгарди ман аст²⁹.

(Жомий ҳаждан қайтғандан):

Инсоф бидеҳ, ай фалаки минофом,
То з-ун ду акдом хубтар кард хиром,
Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаъи субҳ,
Е моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом³⁰.

Навоийнинг бошқалар билан бўлған адабий муно-
заралари ва мана бу чиройлик намуналар Навоийнинг
форс тилида ҳам теран, уста бир санъаткор эканин
кўрсатади. Унинг форси(й)чада кучсиз бўлғани тўғри-
да Бобирнинг маълумотини кўб-да қабул эткусимиз
келмайди.

Адабиётимизнинг бобоси бўлған Навоийнинг форс
тилида бўлған бу иқтидорини кенг суратда очиб кўр-
сатиш, унинг форс шоирларининг қайсиларидан кўбрек
таъсир олғанини аниқлаб олиш адабиётимизнинг тари-
хи учун, албатта, муҳимдир. Бу муҳим адабий хизмати
учун унинг форси(й)ча девони лозимдир. Навоийнинг
форси(й)ча девони бизнинг хусусий, умумий кутубхона-
наларимизда бу кунгача йўқ эди. Оврупа кутубхона-
ларида ҳам борлигини эшигидик. Мундан уч-тўрт ой
бурун адабий текширишлар учун Самарқанддан Бу-
хороға келган Вадуд Маҳмудийнинг ахтаришлари на-
тижасида ўртоқ Мусо Сайджоновнинг хусусий кутуб-
хонасида Навоийнинг форси(й)ча девони борлиги онг-
лашилди³¹, тўрт ярим минг байтдан ортуқ бўлған бу
девон қўллэзма бир «Бедил» девонининг ҳошиясида
«ярим шикаста» бир хат билан ёзилған, янгилиши жуда
кўб. Биринчи ғазали:

Ба мизон камон санжанд/мардум зўр бозуро,
Ба даст овардамман ҳам зи абруйи тарозўро.

байти билан бошланади. Охирги ғазали:

Хуш он соат ки мирам, бар сари болини ман боши,
Забонам рафте аз кору ту бо ман дар суҳан боши

байти билан бошланаби, девоннинг ғазал қисми шунинг
билан битади. Девоннинг ғазал қисмидан сўнгра «Со-
қийномаи Мир Алишер» унвонли бир соқийнома бор:

Хуш ондам ки хуш будам аз рўзгор,
Маро буд майхона дорул қарор.
Чу хум жойи ман кўнжи майхона буд,
Сари ман лагад кўби паймона буд

деб бошланған бу соқийнома услубча девоннинг бутун
тизмаларидан устундир, гўзалдир. Соқийномадан ке-
йин 30 дан ошған рубонйлари билан бир-икки ҳажвий
«қитъа»си бордир. Қитоб ҳижрий 1258 да ёзилған:
охирида котибининг ўз хати билан «Фоний иборат аз
Амир Алишер аст Амир Навоий» жумласи ёзилған
Навоийнинг туркий шеърларидан ҳам анчаси девон-

нинг форсий шеърлари орасида жой-жойида ўрунлаштирилған. Демак: бунинг Навоий девони эканига котиб жуда яхши ишонған. Бу китоб ўртоқ Сайджонов кутубхонасида³² топилғандан кейин бухороли Қози Мұҳаммад Шариф Садрнинг хусусий кутубхонасида³³ ҳам Навоийнинг бир неча турли асарлари билан бир жойда ёзилған бир форси(й) девони борлиги маълум бўлди. Текшириш натижасида унинг ҳам Сайджонов кутубхонасидағи «Девони Фоний»нинг худди ўзи экани англашилди. Менинг кутубхонамда бўлған қўллёзма «Бобирнома»нинг Навоий таржимайи ҳоли ёзилған саҳифасининг бир четида унинг форси(й)ча шеърларидан деб котиб томонидан шу байт ёзилған:

Васфи муйин миён у Фоний,
Чи нависад қалам ки му дорад.

Бу байт текшириб турғанимиз Фонийда:

Бўйи гул аз ту рангу бўдорад,
Чашми тар аз ман абрўдорад

деб бошланған ғазалнинг охиридир.

Демак: текшириб турғанимиз бу китоб кўбдан бери, кўб кишилар томонидан Навоийнинг форсий девони деб танилған. Котиблар муни бизга Навоийнинг форсий девони (деб) тақдим этганлар. Бунинг қимматини ортироқ учун Навоийнинг туркча шеърларидан энг яхшиларини танлаб мунға қўшғанлар; муни Навоийнинг бир-икки туркча асари билан бир жойда ёзғанлар; Навоийнинг форсий шеърларидан намуналар керак бўлғанда ҳам шундай олиб кўрсатканлар. Ҳатто ·биз ҳам шуларға ишондиқ-да, «Навоийнинг форси(й)ча девони топилди» деб шодландиқ. Бахтга қаршу мунинг Навоийнинг форси(й)ча девони бўлмағани майдонға чиқди.

Ҳақиқатан, бу китоб Навоийнинг форси(й)ча девони эмас, бутунлай бошқа кишининг, бошқа бир «Фоний»нинг девонидир. Бу даъвони исбот қилмоқ учун тубандаги далилларни келтириш мумкинdir:

Навоийнинг форси(й)ча шеърларидан баъзи намуналарини кўрсатдик. Бу китобнинг услуги ҳалиги намуналарнинг услугига кўра жуда кучсизdir. Сўнгра Навоийнинг форсий шеърлари эканига шубҳа бўлмаган ҳалиги намуналарнинг биртаси ҳам бу китобда йўқdir.

Бу китобдаги шу байтларни ҳам кўрайлик:

1) Ҳар ки ҳаст аз аҳли дин гирад зи дунёй гўшайи,
Ман ҳам аз олам гирифтам гўшайи Қашмирро.

Таржимаси: Ҳар ким дин аҳли эса, дунёнинг бир пучмоғига чекилиб ўтуриши лозимдир. Мен-да дунёдан шул Қашмир пучмоғини танлаб, шунга чекилдим.

2) Номи Фоний сайри дар иқлими шуҳрат миқўнад,
Гарчи худ аз гўшайи Қашмир то Қобул на рафт.

Таржимаси: Фонийнинг ўзи Қашмир пучмоғидан Қобулғача боролмағани ҳолда унинг исми шуҳрат дунёларида саёҳат қилиб юради.

3) Фоний аз баҳти саёҳат шуда дар Ҳинд ватан,
Вар на жойи ту, ба жуз гўшайи Қашмир на буд.

Ўзбекчаси: Баҳтимнинг қаролиғидан Ҳиндда ўтубруман; йўқса менинг жойим Қашмир пучмоғидир.

Мана бу уч байтдан ҳалиги китоб эгасининг қашмирлик экани англашилади. Ҳолбуки, Навоий қашмирлик ҳам эмас, Қашмирда турған ҳам эмасдир. Шу байтни ҳам кўрайлил:

4) Бас'ки мадҳи подшоҳу шоҳзода гўфтеам,
Гоҳ Шоҳий шуд тахаллус, гоҳ Султоний маро.

Демак, бу киши бир подшоҳ билан унинг ўғлини кўб маҳтаб ёзғани учун «Шоҳий», «Султоний» лақабларини олған, Навоийнинг эса, шеърда ундай лақаблари йўқ эди.

Китобда ҳажвий бир парча бор. Кармина шаҳрига табиб бўлуб белгилангани учун Кўр Боқий деган кишига аталиб ёзилған. Бундан бошқа:

Рўзгор аст оғият шуда гум,
Зиндаги талх ташта бар мардум

деб бошланған бир ғазали бор. Бу ғазал Бухоро ҳақида ёзилған. «Бухорода эсонлиқ йўқолди; тирикчилик аччиғлашди; одамлар илон, чаёнга ўхшаб бир-бирларини чақмоқдалар; пул йўқ, нон топилмайди; бу шаҳардан ҳажға томон ҳижрат қилиш керак», дейилади. Мана бу васиқалар бу кишининг аслида карминалик ё бухоролиқ эканин кўрсатади.

Китобнинг ўзидаги васиқаларини мана шундай қаторлаб кўргандан кейин бир оз-да ташқаридан висиқа ахтараильиқ: Ш. Сомийнинг «Қомус ул-аълом»ида Фоний исми билан икки шоир кўрсатилади³⁴. Шулардан

иқкінчиси кашмирлик, оти Мұҳаммад Мұҳсин, бир неча вақт Деңгли ҳукмдори Шоҳ Жаҳонға хизмат қилиб яна Қашмирга чекилған, тарки дунё қылған, ҳижрий 1081 йилда ўлған. Шу байт уникидир:

Зиңдийда рафтеанд, ба дил жо гирифтеанд,
Хубон ба эътиқоди худ аз мо буридеанд.

Ш. Сомийнинг шу намунаси бизнинг қўлимиздағи «Девони Фоний»да:

Зи зодагони умид зи ҳар жо буридеанд,
деб бошланған бир ғазали бордир. Мана шу васиқаларни бир-бириға боғлаганимизда, тубандаги натижа чиқиб қолади: ҳижрий ўн биринчи асрда Мұҳаммад Мұҳсин деган бир киши ўткан. Бу киши Қармина — бухоролиқ бўлған. Бухородан Ҳиндустонға ҳижрат қилиб, Қашмирда ўрунлашған. Бир вақтлар Деңглида ҳукуматға хизмат қылған, яна Қашмирга қайтған. Бизнинг орамизда Навоийнинг форсия (й) девони деб топилған китоб ҳақиқатда шунинг китоби. Навоийнинг форсия (й)-ча ҳақиқий девонини янгидан охтариш эса, яна бизнинг вазифамиз.

ҚУТАДГУ БИЛИГ¹⁾

Бу мұхим китобнинг учинчи нусхаси топилди.

Аббосийлар қучсизланиб, Бағдод шаҳри ислом дунёсининг адабий, илмий марказлигини йўқотғандан сўнг Хуросонда, Туркистонда Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд каби илмий-адабий янги марказлар вужудга келди. Шунларнинг биртаси Қашғар шаҳридир.

Ҳижрий тўртничи асрнинг сўнгларидан бошлиб Туркистон ўлкаси ислом маданияти таъсириға қатъий берилған, Шарқий Туркистондағи бу Қораҳонлар ҳукумати теварагида ислом — Эрон таъсирлари остида, бир «сарой кишилари» — ҳавас синфи вужудға чиққан эди. Мана шу синфнинг ташаккулига¹ хизмат этмак, унинг бош ташкилотини биркитмак, унинг сўроғларига жавоб

¹⁾ «Қутадғу билиг» тўғрусида «Инқиlob»нинг 9—10 ичи солида ўртоқ А. Саъдий томонидан бир мақола ёзилған ёди. Бу кун бу китобнинг учинчи нусхаси ўзбек илм ходимлари томонидан топилған экан, биз унинг тўғрусида янгидаи тўлароқ бир мақола бостиришини муносиб кўрдик (*Ндора*).

бермак учун яна ислом — Эрон адабиётининг таъсири остида янги бир адабиёт ҳам кўрула бошлади, мана шу адабиётининг китоб шаклинида ёзилған энг эски бир намунаси' «Қутадғу билиг» китобидир...

Бу муҳим китоб Юсуф Ҳожиб томонидан Болласоғун¹⁾ да ёзила бошлаған. Ҳижрий 462, милодий 1069 да Қашғарда битирилиб, Қора Бўграхонга тортуқ этилган.

Ёзилиши тизимнинг «иккиллик» (маснавий) шаклида бўлуб, вазни машҳур Эрон шоири Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си вазnidадир. Китоб эгасининг Фирдавсий «Шоҳнома»сини кўргани сўзларидан онглашиладир. Бу эски турк шоири турклар учун жуда қийин бўлған бир вазнида жуда мувваффақ бўлуб ёзған. Бир кўб олимларнинг айтғанлариға ишониб, мен ҳам бу китобнинг вазнида анча камчиликлар, тўлмаған ўрунлар бор, деб ишонған эдим. Бу кун эса бу фикрда эмасман. Вазн жуда тузук чиққан, баъзи жойларидан «Шоҳнома» оҳангининг ҳиди келиб турадир. Бироқ вазни тўлдиromoқ учун сўз 'орасида ҳеч керак бўлмаған ҳолда — «кўр», «ул» сўзларини тез-тез айтиб турадирким, шоирни бунга, албатта, маъзур кўришимиз керакдир.

«Қутадғу билиг» санъатли бир шеър мажмуаси эмас, манзум бир ахлоқий, идорий китобидир. Бунда инсон сифатларидан адолат, давлат, ақл, қаноатни мажоз йўли билан тўрт киши этиб кўрсатиладир. Булардан адолат хоқон бўлуб, оти «Кунтуғди»; давлат унинг вазири бўлуб, оти «Ойтўлди»; ақл вазирнинг ўғли бўлиб, оти «Ўгдулмиш»; қаноат вазирнинг қариндоши бўлиб, оти «Ўзгурмиш»дир.

Мана шул тўрт мажозий кишиларни шоир бир-бираiga кўруштириб, сўйлаштиради. Айтмак истагани сўзларни, бермак истагани насиҳатларни шуларнинг тилидан айтиб эшиттирадир. Берилатурған насиҳатлари хоқонға вазир, элчи, котиб, хазиначи, қопқачи² бўлатурған кишиларнинг қандай бўлишлари; шоирлар, саййидлар, олимлар, бўлдучилар³, сунъучилар⁴, қуричилар⁵ билан хоқоннинг қандай муносабат қилиши, сўзламак шартлари, дунёнинг фонийлиғи, давлатнинг вафосизлиғи тўғруларинда узун, жуда узун қилиб сўзламакдан иборатdir.

Албатта, бу куннинг кишилари учун бу насиҳатлардан ярим чақалиқ фойда йўқ. Бироқ бу китоб энг эски

¹⁾ Еттисув вилоятида шаҳар бўлған.

бир шоир томонидан ёзилғани учун тил жиҳатидай; энг эски бир замонда «гуруҳлар» ҳам онлар орасидағи муносабатларни билдиргани учун тарих жиҳатидан жуда муҳим, жуда қимматли бир китобдир. Оврупа мусташриқларининг ҳам бу китобға берган аҳамиятлари шул жиҳатларданadir, албатта.

Бу муҳим китобнинг бирдан-бир нусхасини Оврупа мусташриқларидан Жозеф Хаммер⁶ деган киши Истанбулдан топиб олған.

Бу нусха ҳижрий 843 нчи йилда Ҳирот шаҳрида уйғур ҳарфлари билан ёзилған, ҳоло Венада император кутубхонасид(а) сақланмоқдадир.

Бу нусхадан баъзи намуналар олиб, «Жаубер»⁷, Вамбери⁸ каби мусташриқлар Оврупа матбуотида нашр этгандан 1891—1900 йилларда Воролов⁹ томонидан нашр этилган. Уйғур ҳарфлари билан ёзилған бу нусхани түғри, очиқ ўқуб маъно чиқармақ мумкин бўлмағани учун «Вамбери», Радлов, Томсен¹⁰, Мартин Хартман¹¹ деган тўрт мусташриқ томонидан тўрт турли ўқулған. «Вамбери» билан Томсен ўқушлари бир-бириға яқин, Радлов билан Хартман ўқушлари бир-бириға яқиндир. «Томсен» эса Радловнинг ўқушини қатъий танқид қилиб, асоссиз бўлғанини исбот қиляған¹².

Бу китобнинг иккинчи нусхаси Миср-Қоҳира шаҳрида Ҳидув кутубхонасида топилған, ҳали ҳам шунда сақланадир. Бу нусха уйғур ҳарфи билан эмас, араб ҳарфи билан ёзилған. Мисрдаги у нусхадан фотограф билан кўтарилган бир нусхада Ленинградда Азия музейхонасида бордир. Учинчи нусхаси ҳам араб ҳарфлари билан ёзилған бўлиб, Фарғонада топилған.

Бошлаб бу китобни Заки Валиди кўрган бўлса ҳам қўлга тушира олмаған. Бу кун бизнинг топиб келтурганимиз «Қутадғу билиг» китоби мана шул учинчи нусхасидир.

Китобни уйғур ёзмасидан ўқуған мусташриқ Радлов бунинг отини «Қудатғу билиг» деб ўқуған. Бу кунда ҳам Оврупа олимлари орасида шул исем билан машҳурдир. Бироқ бу ўқулиш янгишдир. Ҳам Мисрдаги нусхада, ҳам бизнинг қўлимиздағи нусхада китобнинг

¹²) «Турк тили ёдгорлары» («Туркниң Иўжраф»дан таржима) «Миллий татаббўълар мажмуаси». Жилд 2, сон 4.

оти «Қутадғу билиг» шаклида ёзилған: «құт» — «баҳт»; «құтадғу» — қутайғу — «баҳтликланиш»; «билик» — «билим» бўлуб, «Қутадғу билиг»нинг маъноси «Баҳтликланиш билими» бўладир.

«Қутадғу билиг»нинг илм дунёсида маълум бўлған нусхаларида бошда бир сочим бошланғич (наср билан ёзилған бир¹муқаддима), ондан сўнгра китобдаги «боб»ларни кўрсаткичи — бир фиҳрист¹³, ондан кейин китобнинг «назм» қисми борлиғи маълумдир.

Бизнинг қўлимиздағи нусхада эса «соҷим-бошланғич»нинг кўбрек тушикан. Озғинаси (бир ярим бети) қолғандир. «Фиҳрист» қисмидаги китобнинг олтмиш етти боби кўрсатилган. Бу олтмиш етти бобдан ёлғуз бешинчи бобнинг исми тушуб қолған.

«Соҷим — бошланғич»нинг китоб эгаси томонидан эмас, бошқа бир киши томонидан ёзилғанини Оврупа олимлари бир оғиздан сўйлайдир. Меним фикримча, бизнинг қўлимиздағи нусханинг «фиҳрист» қисми ҳам китоб эгаси томонидан ёзилмаган. Чунки «фиҳрист»да кўрсатилган «боб» исмлари билан матннинг «боб» исмлари орасида анча айрма борлиғи кўрунадир. Китобнинг ичида Худони, Пайғамбарни, саҳобаларни, Қора Бўғроҳонни маҳтаб ёзилған тўрт бобнинг исмлари «фиҳрист»да кўрсатилмайдир. Ондан кейин:

«Фиҳрис»да:

Ярда дор некутиқ кирокин оюр:
Хазинадор некутиқ кирокин оюр:
Шаробдор некутиқ кирокин оюр:
(Ф) Қароам бирла суҳбат сўзи,

деб ёзилған.

Матнда «(Ф) Қароам бирла суҳбат сўзи» дегаң бобдан сўнг саййидлар, олимлар, туш йўргучилар¹³, санқичилар, экинчилар¹⁴ ва бошқалар билан аралашмоқ тўғруларида 13 боб ёзилған бўлуб, «фиҳрист»да бунларнинг биртаси ҳам ёзилмаган.

Бу айрма эса, «фиҳрист»нинг ҳам бошқа киши

Матнда:

Қабуғ ишлар орти кутиқ кирокин оюр,
Игинчи некутиқ кирокин оюр,
Идишчи бши некутиқ кирокин оюр,
Раиятлар бирла суҳбат сўзи,

төмбнейдан ёзилғанини кўрсатадир¹⁾). Қитобнинг нা�зм қисми эса 6329 байтдан иборатdir. Тугал «Қутадғу билиг»да 6500 байт борлиғи ёзиладир. Демак, бизнинг қўлимиздағи нусханинг 171 байт камчилиги бор. Бизнинг қўлимиздағи бу нусха энг ёмон бир баҳтсизлиқقا ҳам учраган: Қачон бўлса-да, бир йўла титилиб, япроқлари бир-биридан айрилиб тушкан. Бир киши тартибга қарамасдан япроқларини бир-бириға ёпиштириб тиккан: китобнинг тартиби бузилиб қолған, шунинг учун 171 байт камчилигининг қайси боблардан тушканни билмак шу тобда мумкин бўлмади. Буни билмак (учун) бу нусхани бошқа нусхалар билан келтириш тартибини кузатмак лозим бўладир.

«Қутадғу билиг» маснавий (иккилик тизим) шаклида ёзилған бўлса ҳам онда бир кўб тўртликлар (рубоийлар) бор. Бу тўртликлар яна «Шоҳнома» вазнида бўлуб, қофиялари Эрон шоирлари орасида машҳур бўлған рубоийлар тартибидадир. Бу кунгача туркчилик олимларидан бирининг бу рубоийлардан айрича сўз очқонини билмаймиз, эшитмадик. Бизнинг қўлимиздағи китобда бу рубоийларга айрича аҳамият берилган, одтун суви билан ёзилған. Бу рубоийлардан бизнинг қўлимиздаги нусхада юз саксон икки дона бордир. Бизнинг нусханинг 171 байт камчилиги борлиғини юқорида ёзған эдик. Буни кўзда тутғанда рубоийлардан ҳам тушиб қолған бўлushi мумкиндир.

Китоб муаллифининг бу рубоийлардан ҳар бирини ёзғанда «тингла эмди, шоир нима деган!», «шоир бу масъалаға ўхшатиб шу сўзни айтадир»²⁾ деганини эътиборга олганда, бу рубоийларнинг бошқа шоир томонидан айтилгани, Юсуф Ҳожибининг эса, у шоирнинг рубоийларидан ўз китобига керак бўлғанларини олгани хотирга келадир. Бироқ, рубоийларнинг вазни «Қутадғу билиг» вазнидадир, услубда ҳам айрмаси ҳеч кўрумайдур. Шунинг учун бу рубоийларни ҳам Юсуф Ҳожибининг ўз асарлари демак муносиб кўринадир. Шундай бўлғач, шоир бу рубоийларни кетирганда нега «шоир сўзини тингла», деган?!

¹⁾ А. Раҳим, А. Азизлар томонидан ёзилған «Тотор адабиёти тарихи». Биринчи жилд. Бурунги давр.

²⁾ Мунгар мингза тўқиуди шоир тили.
Бу шоир тили бўлди сўзга ули.

Бу сўроқقا шу йўлда жавоб бериш мумкин: Юсуф Ҳожиб замонида Хитой адабиётида, турк халқ адабиётида, форс адабиётида ҳикматли сўзлар кўб бўлған. Шонир шунлардан фойдаланған, шунларни ўз китобининг вази ҳам услубига айлантириб, китобини шунлар билан безатган. Китобнинг муқаддимасида шоир томонидан «Бу китобни Чин-Мочин ҳакимларининг масъалалари, шеърлари билан безатдим», деган сўзини¹⁾ бизнинг шу фикримиз билан изоҳ этмак мумкиндир.

Русиянинг машҳур туркшуносларидан профессёр Самойлович Москвада мен билан кўришганида «Девону луғатит турк»дан фойдаланиб, «Қутадғу билиг»нинг янги бир босмасини (табъини) тайёрлағанини билдирган эди. Шуни бизнинг қўлимиздағи нусха билан солиширгандан сўнг бостиrsa эди, профессёр жанобларининг бу илмий хизматининг илмий баҳоси жуда ортқон бўлар эди.

Бизнинг қўлимиздағи нусханинг қачон ёзилғани тўғрисида фанний бир нарса айтиб бўлмайдир. Қачон ёзилғани айтилмаған ёки тушиб қолған. Бироқ китобнинг «сулс» хати¹⁵ билан ёзилғанини, «сулс» хатининг эса, ислом дунёсида «таълиқ» хатидан бурун эътиборда бўлғанини кўзда тутсоқ: китобнинг жуда эскириб, қорасининг ўчаёзғанини ҳам бунга қўшсоқ, бу нусханинг ҳар ҳолда беш аср бурун, яъни уйғурча нусхадан бурунроқ ёки шунинг билан бир замонда ёзилған, деб ўйламоқ мумкиндир.

Бу китоб тарихан ҳам тилимиз жиҳатидан жуда муҳим, жуда фойдали бир китобдир. Бор нусхалари билан солишириб, бунинг камчиликларини тўлдирмоқ, узилған тартибини тузатмак, онглашилмайтурған сўзларини изоҳ қилиб, оз бир миқдорда бостирмоқ, ҳеч бўлмағанда профессёр Самойловичнинг хизмати билан тайёрланған нусхани бу билан солишириб, уни бостирмоқ учун ёрдам этмак. Ўзбек билим маркази, Ўзбек маориф камиссарлигининг энг муҳим, жуда хайрлик вазифаларидан биридир. Шу йўлда ҳиммат, ғайратларини сўраймиз.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий тўғрисида матбуотимизда бир-икки йўла гаплар бўлуб ўтган эди. Лекин, улар қуруқ

¹⁾ «Тотор адабиёти тарҳи». Биринчи жилд.

махташлар ҳам анчагина фалсафалардан тўлдирилған; шунинг учун Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларини бўлғани каби тасвир қилиб бериш хизматидан ожиз мақолалар¹ эдилар. Ўзбек адабиёти тарихини ёзиб турғаним муносабати билан Аҳмад Яссавий билан анча машғул бўлушга тўғри келди. Мана шу машгулиятларнинг қисқафина бир холосасини «Маориф ва ўқитгучи» журналиниң ўқигучилариға арз этишни муносаб кўрдим.

Тасаввуф тўғрисида

Араб бўлмаған ўлкаларни дин исмидан истило этган арабларнинг диний ҳам миллий таассублари, маҳаллий дин, маҳаллий маданиятга қаршу ислом исмидан қаттиғ курашлари, араб бўлмаған миллатларға фўр қараб таҳқир қилишлари (айниқса, умавийлар замонида) араб-халифат саройининг оғир исрофли чиқимлари, араб волийлари ҳам шунларнинг думлари бўлуб яшаған маҳаллий хонлар, бекларнинг оғир талаблари остида халқ, айниқса, мустамлака халқи сўнг даража эзилған эди. Мана шу эзилишдан туғулған умумий норозилликлар исломнинг то бурунғи замонларидан бошлаб турли сиёсий, диний оқимларға, мухолифатларға йўл очиб, шунларнинг кенгайишига сабаб бўлған. Мана шул мухолифат оқимларининг энг каттаси, энг кенги ҳам жуда устаси ўзининг асосларини ислом таассуби остида эзилған маҳаллий эътиқодлардан олиб майдонға чиққан тасаввуф оқимиdir.

Тасаввуф оқимининг усталиги унинг секинлик билан, мухолифатни сездирмасдан юрушидадир. Жомий, Ибни Арабий, Абдулкарим халифа каби эътиборли тасаввуф муҳаррирларининг кўрсатганларига кўра тасаввуфнинг турли даражалари, турли манзаралари бор (ёзиб турғаним ўзбек адабиёти тарихида бу тўғрида муфассал маълумот бор)². Юқорида деганим каби тасаввуф маслаги мустамлакачиларнинг маҳкумларға қилған адолатсизлиқларидан ҳам бу адолатсизлиқнинг диний таассубға, динга таянғанидан чиқған акси таъсиридир. Шунинг учун тасаввуфнинг юқори погоналарида, юқори босқичларида диний таассубға, динға, шариъатга қаршу унсурларнинг борлиғи, кўблиғи аниқдир. Тасаввуф маслакига киргандар биринчи босқичда исломнинг бутун ҳукмлариға, ҳаҳлоқ, ибодат, эътиқодға оид бўлған бутун дастурларини қабул қи-

либ кирғанлари ҳолда сүнг босқичларға тұғри келгаң буларнинг ҳаммасидан, ҳеч нарса сезмасдан узоқлашиб қоладилар. Қиёмат, меъроj, жаннат, жаҳаннам, таҳорат, намоз каби ислом дастурларини таъвил қиласылар, уларға ўзларика маъно берадилар. Бу ишлар шунчак усталик билан борадирким, «мурид» охирғи манзилга етканча қаёққа бориб турғанини сезмай қолади.

Тасаввуф ислом ўлкасида то исломнинг бурунғи асрларидан кўруна бошлаған. Ҳижрий иккинчи асрда Шақиқ Балхий, Иброҳим Адҳам каби машҳур тасаввуф намояндалари Туркистон ўлкасида етиша бошлаған эдилар.

Яссавий ким бўлған?

Ҳижрий бешинчи асрда Эроннинг Ҳамадон шаҳрига яқин бир ўрунда туғулған Юсуф Ҳамадоний деган бир одам диний илмларни ўрганиб, катта шуҳрат эгаси бўлғач, тасаввуфга ҳам берилған эди. Мана шул мулла-мутасавиф Марв, Бухоро, Самаркент (Самарқанд) шаҳарларида хонақоҳлар қуруб шайхлик қила бошлайди. Бизнинг Аҳмад Яссавийимиз ҳам мана шул Юсуф Ҳамадонийнинг муриди, учунчи халфасидир.

Аҳмад Яссавий, бир ривоятга кўра Яssi (буғунги Туркистон) шаҳрида, бир ривоятга кўра Сайрамда туғулған. Унинг қачон туғулиши маълум эмас. Бироқ вафотининг ҳижрий 562 да бўлғанини ҳамда «Девони ҳикмат», идаги шу:

Тўрт юз йилдан кейин чиқиб уммат бўлғай,
Неча йиллар юруб ҳалққа хизмат қилгай —

байтини назарда тутиб, ҳар ҳолда унинг ҳижрий тўртинчи асрнинг иккинчи ярмида туғулғаниға ҳукм қилиш мумкиндир.

Яссавийнинг отаси Шайх Иброҳим исемли эшон бўлуб, унинг ёшлигига ўлган. Ятим қолған Яссавий у замоннинг машҳур шайхларидан Арслонбобдан (бошлангич тарбия) олған. Арслонбоб ўлгандан кейин бизнинг Яссавий пир излаб Бухорога келган, юқорида ёзғанимиз Юсуф Ҳамадонийға учраб, шунга мурид бўлған. Юсуф Ҳамадоний ўлгандан сўнг учинчи халфаси бўлуб шайхлик қилған. Бир оздан сўнг Бухоро шайхлигини Юсуф Ҳамадонийнинг тўртунчи халфаси бўлған Абдулхолик Ғиждувонийға топшириб, ўзи Яс-

сиға қайтған. Онда дала халқидан күб мурид йигиб, хонақоқ очиб шайхлиқ қылған. Яссавийнинг форс адабиёти вазн ва услубида эмас, турк миллий вазнида, халқ адабиёти услубида ёзғани мана шул Яссига қайтиб, дала халқидан муридлар тұплаганидан кейин бошланған бўлса керак. Яссавий олтмиш уч ёшига киргач, хонақоҳда ер ости(дан) бир чиллахона қоздириб, шунга кирган ва дунёдан алоқасини кесган каби кўрунуб шайхлиқни давом эттирган ҳам шунда ўлган. Вафоти ҳижрий 562 нчи йилдадир.

Ҳикматлари

Аҳмад Яссавий шеърларининг ҳар парчасига «ҳикмат» унвони берилған, тұпланиб китоб(нинг) шаклига келтирилған. Бу кун орамизда бу китобнинг бир күб қўлёзма нусхалари бўлғани каби Тошкент, Истанбул, Қозон шаҳарларида босилған босма нусхалари ҳам кўбдир.

Аҳмад Яссавийнинг бу асари ҳижрий бешинчи-олтинчи асрнинг адабий бир емиши³, яъни машҳур «Қутадғу билиг» китобидаң бир аср сүнгра «Ҳибат ул-ҳақойиқ» китоби билан бир асрда ёзилмиш бўлғани учун адабиёт, айниқса, эл тарихимиз учун катта аҳамиятлиқ асарларидан саналса керак эди. Ҳижрий бешинчи-олтинчи асрда ёзилған туркча асарларнинг озлиғини кўзга олғанимизда бу асарнинг қиймати яна ортған бўлур эди. Лекин баҳтга қаршу масъаланинг шу томони кутганимиздан бироз бошқачадир: «Девони ҳикмат»нинг бу кун маълум бўлған нусхаларининг ҳаммаси сўнг замонларда ёзилған нусхалардир.

Унинг Яссавий замониға яқин бир замонда ёзилған бир нусхаси майдонда йўқ. Букун «Девони ҳикмат»лардаги парча ҳақиқатан Яссавийникими? Ундан сўнгра давом этган шогирдлари, муридлари унинг отиға баъзи парчалар ёзиб тарқатмадиларми? Бу кун(ги) «Девони ҳикмат»нинг ҳаммаси, ҳеч бўлмағанда бир қисми сўнг замонда етишкан мана шунаقا шогирдларининг асарлари эмасми?

«Бу кун илм дунёсида маълум «Девони ҳикмат»ларни мана шундай шубҳалар остига қолдириш мумкин. «Девони ҳикмат»нинг Яссавий замониға яқин бир замонда ёзилған бирор нусхаси топилмагунча, бу шубҳаларни йўқотиш мумкин эмас. Бу шубҳалар йўқол-

мағұнча, маълум «Девони ҳикмат»ларни тил тарихи қарашидан текширишдан илмий бир натижа чиқмайды¹⁾,

Яссавийнинг таъсири

... Ўтган шоирлар, адиллар, сўфилар орасида Яссавий қадар ўз таъсирини кенгайтган бир кишини учратиб бўлмайди. Ўрта Осиёнинг шайхлари, эшонлари Яссавийни ўзларига пир, устоз деб танийдирлар. Аҳмад Яссавийдан кейин унинг услубида шеър ёзмоқ турк шайхлари орасида «мўда» шаклига кирган. Булар услуб, вазн, мағкура ёғидан Яссавийни айнан тақлид қилиб «ҳикмат»лар ёзған ва бу ҳикматларни мачитларда «жаҳр»⁴ кунларида ўқутғанлар. Унинг маслагида бўлған Мансур ота, Абдумалик ота, Тож хўжа, Санд ота, Сулаймон ота, Занги ота, Узун Ҳасан ота, Исмоил ота, Исҳоқ ота, Садр ота, Бадр ота, Али шайх, Маҳдум шайх, Камол шайх, Ходим шайх, Ҳалил ота каби шайхлар, эҳтимолким, шу йўлда ҳикматлар ёздилар. Лекин буларнинг асарлари бу кун майдонда қолмаған. Ёлғуз ҳаким Сулаймон отанинг ҳикматлари машҳурдир.

Аҳмад Яссавийни таъқиб этган⁵ кишилардан бизга маълум бўлғанларидан бири ҳижрий 1263 да вафот қилған Азим Хўждирким, ҳикматлари ҳижрий 1312 да Тошкентда «Ҳикмати эшони Азим Хўжа» унвони билан тош босмада босдирилғандир.

«Девони ҳикмат»нинг Истанбул босмасида Юсуф Байзаний, Қозон босмасида Қул Фарид таҳаллуслари борким, булар Аҳмад Яссавий мактабида етишкан шоирлардир. Ёлғуз Ўрта Осиёда эмас, тоторлар орасида ҳам Яссавий билан унинг шогирдлари Сулаймон отанинг катта эътиборлари бўлған, уларнинг ҳикматлари ҳалқ орасида қўлдан-қўлга юруб. ўқулған, ҳатто неча дафъалар босилиб тарқатилған. Тоторлар орасида жуда машҳур ва мўътабар бўлған «Бадавом»да Яссавий ҳикматларининг шакли кўруниб турғани каби Яссавий ҳам Сулаймон ота услубларида ҳалқ шеърларин ҳам бўлуб ўткан (Тотор адабиёти тарихи. Феўдализм даври. Иккинчи босма. А. Раҳим, А. Азиз, б. 140). Озари(й) ларнинг машҳур мутасаввиф шоирлари бўлған Сайнид Имод Насими, туркман ҳалқ шоири Мах-

¹⁾ Тирноқ орасидаги сўзлар прўфессеўр Кўпрулузоданинг фикри бўлуб жуда тўғридир — *Фиграт*.

тумқулининг, усмонли халқ мутасаввиф шоирларининг Аҳмад Яссавийдан таъсиrlанганлари илм дунёсида маълумдир.

Булардан охиргисини кенг бир шаклда изоҳ қилмоқ учун усмонли олимни Кўнгурулузода ўзининг китобини ёзиб чиқардиким, адабиётимизнинг тарихи билан қизиқ-қан кишиларга мутолааси лозимдир⁶.

Яссавий асарларининг бунча кенг доирада ёйниб ўқулгани ҳам тақлид этилғани, туркй халқларнинг оммаси аро ҳаёт ва онг томондан «бир турлилик»нинг давом этканига далил бўлса керак.

Яссавийнинг муҳити

Яссавийнинг ҳижрий бешинчи асрнинг охирларида этишиб, олтинчи асрнинг охирларигача яшаганин юқорида кўрган эдик. Яссавийнинг мафкурасини очиқ кўриш учун Ўрта Осиёning ҳижрий бешинчи-олтинчи (милодий 11 ичи — 12 ичи) асрлардаги ҳолларининг холосасини қисқача тасвир этмак лозимдир.

Марказлари Бухорода бўлған сомонийлар ҳукумати ҳижрий 4-асрнинг яримларида кучсизлана бошланган. Қашғардағи қораҳонийлар ҳукумати тез-тез Ўрта Осиёға ҳужумга киришкан, сомонийлар сулоласи та- мом бўлғандан сўнг Ўрта Осиё қораҳонийлар томонидан идора этила бошланди. Шул кунларда Бухоро қашқарлиқ Иликхон кўлида бўлса ҳам унинг Самарқанд, Кеш (Қарши — Беҳбудий)⁷ ҳам Кўқон вилоятларидағи ҳокимияти ҳеч эди. Мунда ҳар бир волий ўзбошинча ишлар эди. Баъзаи бу волийлардан тўртбешталари бирлашиб, Маҳмуд Газнавийдан ёрдам олиб, Иликхонга ҳужум қиласар эдилар¹⁾.

Қораҳоний сулоласи замонида ҳукмдор битта эмас эди. Кўчманчи, ярим кўчманчи халқларнинг ҳаммасида бўлганидек, қораҳонийлар ҳам бошда муҳторияти кичкина вилоятларга бўлинған, сўнгратлари булардан ҳар бири мустақил ўлкалар саналған, буларнинг ўзаро чегаралари тез-тез ўзгариб турған, кўбрак ўзаро урушлар билан ҳам машғул бўлғанлар²⁾. У замонлар қораҳонийлар мусулмон уруғларидан эдилар. Булар мана

¹⁾ Вамберининг «Бухоро тарихи». Фотиҳ Каримий таржимаси, ж. I.

²⁾ Бартольд. Туркистон тарихи. Фотиҳ Каримий таржимаси, 36-б.

шул ҳолларда яшаганда «кофир» турклардан қорахитойларнинг ҳужумлариға ҳар вақт учраб келдилар. Милодий ўн иккинчи (ҳижрий олтинчи) асрда қорахитойлар Ўрта Осиёни истило қилдилар. Қорахитойлар ҳам истило қилғанлари ўлкаларни маҳаллий феўдаларға топшириб, олий ҳокимиятинигина ўз қўлларида сақлаған эдилар.

12-асрда Бухорода энг катта бой ва мулла бир оила ҳукум сурардиким, буларга «ал-Бурҳон» ёхуд «садр»лар унвони берилган эди⁸. Булар бошда қорахонийларга тобеъ эдилар. Қорахитойлар келгач, «садр» Ҳисомутдин Умарни ўлдуруб, буларни ўзлариға қаратған. Бу «садр»лар ҳукуматининг ёнида қорахитойларнинг бир вакили турар эди. Бешинчи-олтинчи асрларда давом этган бу тортишмалар, жанжалларнинг зарари беклар, аслзода бойлар ҳам уларнинг қўйруқлари бўлғанларға қарағанда кўбрак тубан синф, қора халқ аталған оммага зарар берар эди. Узун сурган урушларда экин ерларнинг емирилиши, чорваларнинг ёйлоқсиз қолиши, бир кўб кишиларнинг юртидан ҳайдалиши, бир кўб оиласларнинг бошлиқсиз бўлуб қолишлари табиъийдир. Анча муддат бу ҳолда қолған омманинг қайғуларға ботиб, ҳаётдан безиб, қалин бир умидсизликка тушмағанлигини даъво қилиб бўлмайдир.

Мафкураси

Мана бизнинг Аҳмад Яссавийнинг адабий фаолияти шул жабрланиб, ҳаётдан безиб, умидсизланған синфорасида бўлди. Яссавий жамиятнинг юқоридағи воқиалардан заарланмаған, балки фойда қилғувчи беклар, оқсуяклар, аскар бошлиқлари ҳам шунларнинг қўйруқлари бўлиб яшаган мулла, эшонлар қаторида бўлмади; мазлум синфнинг орасида бўлди. Шуларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди ҳам йиғлади. Яссавий у замоннинг ҳоким синфини айрим гуруҳ унвонлари билан атаб, бир гуруҳнинг адресига қаттиғ сўкушлар тақдим қиласди:

Дунё маним деганлар, жаҳон молин олғанлар,
Каркас қушдек бўлубон ул ҳаромға ботмишлар.
Мулла, муфти бўлғанлар, ноҳақ даъво қилғанлар,
Оқни! қаро қилғанлар, ул томукқа кирмишлар.

Қози-имом бўлғанлар, ноҳақ даъво қилғанлар,
Химор¹⁾ янглиғ бўлубон юқ остида қолмишлар.
Ҳаром еган ҳокимлар, ришват олиб егонлар,
Ўз бармоғин тишлабон қўрқуб, қуруб қолмишлар,
Тотлиғ тахтда ўлтурған туфроқ аро ётмишлар.

* * *

Доми тасвир қўюб ҳалқни йўлдан урдук,
Шайхлиқ қилиб риё билан дўкон қурдук.
Ишрат қилиб шайтон бирла даврон сурдук,
Дийдориға сени не деб раво қилсун.

* * *

Эшону шайх, хўжа, мулла дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларға ёлғон сўзлар.
Оят, ҳадис сўзин қўюб молни кўзлар,
(Ҳақ. йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ)⁹.

* * *

Охир замон олимлари золим бўлди,
Хушомадни айткучилар олим бўлди.
Ҳақни айтған дарвишларға ғаним бўлди,
Ажаб шумлик замоналар бўлди, дўстлар.

* * *

Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ,
Дунё учун бир-бириға қилмас шафқат.
Золимларға асир бўлуб қолдим мано.
Ул сабабдин подшоҳ қилур менга жафо.

* * *

Охир замон бўлғандир; подшоҳ золим бўлғандир,
Ҳаром, шубҳа тўлғандир, ҳайрон қолур Хўжаҳмад.

Яссавий замонининг эзилған йўқсул синфига «ғариб, ятим, фақир» унвонлари беради, ўзини уларнинг ҳомийси каби кўрсатишга тиришиади:

Ғарид, фақир, ятимларнинг бошин силаб,
Кўнгли қаттиғ ҳалойиқдин қочдим мано.

* * *

Ғарид, фақир, ятимларни қилғил шодмон,
Хулқлар қилиб азиз жонинг қилғил қурбон.

¹⁾ Химор — эшак демакдир.

* * *

Гариб, фақир, ятимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлур ул бандадин парвардигор.

Яссавийнинг бу мавзудаги парчалари орасида:

Ятимни кўрсангиз оғритмангилизар,
Гарибни кўрсангиз доғ этмангилизар.
Ятимлар бу жаҳонда хор экандир,
Гарибларнинг иши душвор экандир.
Гарибларнинг иши доим сулукдир,
Тирик эрмас, ятим мисли ўлукдир.

Ҳам:

Гарибларни кўрган ерда оғритмангиз,
Ятимларга аччиғланиб сўз қотманги.
Заъиф кўрубғарибларга тош отманги,
Бу дунёда ғариблидек бало бўлмас.

парчалари каби самимий, ёниқ фифонлар ҳам бордир. Биз Яссавийнинг шу қадрини, албатта, тақдир қила-
миз. Ёлғиз шу ёқдангина қараганда унинг ўз замо-
нидағи йўқсулларнинг қайғуларидан хабарли, улар
учун йиғлаған, уларнинг душманларига сўкиш билан,
насиҳат билан мурожаатлар қилған бир йўқсуллар
шонири каби қабул қиласиз, албатта.

Лекин у қадар билан қолмасдан Яссавийнинг бош-
қа ёқларини ҳам текширишга мажбурмиз. Бир шоир-
ни, айнуқса, Осиёнинг кенг бир қисмига таъсир қи-
либ, 7 ярим асрдан бери яшаб келган — бир шоирни
текширганда, масъалани бир ёқли қўймоқ — тўғри ил-
мий бир натижа бермайди.

Йўқсуллар учун қайгуриб, уларнинг дардларини
куйламакчи бўлған Яссавий уларнинг қутулиш, нажот
йўлларини ҳам излаганми, улар(га) қутулиш учун бир
дастур, бир йўл кўрсатганми?

Албатта, кўрсатган!
Қошки кўрсатмаган бўлса эди!

Қўлнимиздағи «Девони ҳикмат» китобларининг Яс-
савий отидан қилиб берганлари таълимот жамиятдағи
оҳангизлиқдан, адолатсизлиқдан қутулмоқ учун унинг
кўрсаткан чоралари шу қадар ярамас, шунча заар-
лидирки: унинг таълимотига чин кўнгулдан ишониб,
самимий суратда эргашган бир миллат топилса эди,
у миллатнинг дунёда «тирик экан ўзига гўр қазмоқ»
дан бошқа бир вазифаси қолмаған бўлур эди¹⁰.

Яссавийнинг золимларға қаршу камбағалларга бे-
радиган насиҳатлари мана шу йўлдадир:

Золим агар жафо қилса «Аллоҳ» дегил,
Илкинг'очиб дуо айлаб бўйунсунгил.
«Ҳақ» додингға етмас бўлса «гила» қилғил¹¹,
«Ҳақ»дин эшитиб бу сўзларни айдим мано!

Ким ҳиндустанли Гандининг «яроқсиз, қуролсиз
қаршилик» дегани шиорига жуда ўхшайди.

Аҳмад Яссавий бу қадар билан қолмайди. У ҳоким
синфининг адресига юқоридағи қаттиғ сўкушларни юбор-
моқ билан, камбағал синфи ҳаяжонга ке(л)тирган,
қайнатғандек бўлғандан кейин фурсатнинг ғанимат
эканини англайди, камбағалларнинг шул чоқдағи ру-
ҳий ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлуб, ўзига «му-
рид» қилиб олиш планини қуради. Гўё юқори табақа-
нинг зулм-адолатсизликларига сабаб камбағалларнинг
ўз гуноҳлари Худодан узоқлашганларидир. Яссавий
Худо томонидан вакил бўлуб, камбағалларга қара-
тиб мана шундай дейди:

Сенга жазо яратганга ёлбормадинг,
«Аллоҳ» дебон тунлар туриб игранмадинг.
Ҳақиқатдан сўзлар айттим, эшиitmадинг,
Золимларнинг илгин узун қилдим мано!

Яссавий камбағал халқни ўзига мурид қилиб ол-
моқ учун у қадар ҳирс кўрсатадики, юқоридағи сўз-
лари билан бу сўзлари орасида бўлған кенг, чуқур ман-
тиқсизликни англамай қолади ёки ўзини англамаслик-
га солади¹².

Ҳақиқатан, Яссавийнинг юқоридағи шикоят ва сў-
кушлари билан бу теран фикри орасида каттакон
бир мантиқсизлик бор. Бир киши туруб Яссавийға:
«Модомики, феўдаллар ҳам уларнинг қўйруқлари то-
монидан камбағалларга қилинған зулмлар Худонинг
амири билан бўлар экан; модомики, Худо у зулмлар-
ни камбағалларнинг бошига «жазо» қилиб юборған
екан, «сен нега боя уларни шунча сўкуб ташладинг?
Уларнинг гуноҳи йўқ экан-ку!» — деб қўйса, Яссавий-
нинг ҳеч бир жавоб қайтара олмаслиғи аниқдир. Ле-
кин у замонларда Яссавийға ҳеч бир томондан мун-
дай бир эътиroz бўлмайди. Камбағаллар томонидан
шундай эътиroz бўла олмайди. Чунки у вақтларда
уларнинг онглари бу масъалаларгача юксалмаган,
феўдаллар, умуман, ҳоким табақа ҳам бундай эътиroz-

ни қилмоқ истамайди. Чунки Яссавийнинг бу мантиқ-сизлиги унинг учун фойдалидир. Унинг Яссавийга у томонидан ёрдам қилиши керак (шуни унутмайликки, бу мантиқсизлик Яссавийгагина маҳсус эмас, Худога ишониб ҳар ишни ундан билган ҳар мўъмин бандага бу эътироуз тегади). Яссавий ўзининг бу мантиқсизлиғига қаршу ҳеч бир томондан эътироуз бўлмаслигини билгани учун фурсатдан истифода қиласди. Ўзининг юқоридағи мантиқсизлиғидан ўзига кераклик натижалар чиқаришга киришади. «Фарид эсанг, йўқсул, ятим, эзилган мазлум эсанг, мана шундай қил!» дейди.

«Зикр»ин айгил қонлар оқсин кўзларингдан,
«Ҳикмат» айгил дурлар томсин сўзларингдан —
дейдирким, бунинг очиқ маъноси менинг «халқа»мга
кириб ҳикматларимни эшишиб, «жаҳр» қил демоқдан
бошқа нарса эмасдир.

Саҳарлари эрта туриб қон йиғлагил,
«Пири муғон»¹этагини маҳкам туткил.
Ҳаққа ошиқ бўлған бўлсанг жондин ўтил
(албатта, молдин ҳам)
Жондин кечган чин ошиқлар урён¹) бўлур.
Бу дунёда фақирликда одат қилған,
Хўрлик тортиб машаққатни¹роҳат билған,
(Қул Хўжаҳмад!) яхшиларға хизмат қилған,
Киёмат кун андоғ киши сulton бўлур.

Бундаги «пири муғон» сўзидан мақсад, «пир, шайх, эшон» эканини айтишга ҳожат йўқ, ўзи англашилади.

Демак, камбағал синф ҳалиги золимларнинг зулмларини Худодан, ўзининг гуноҳларидан кўради. Шунинг учун уларга бўйунсуздади. Саҳарлар туруб, қонлар йиғлаб «тавба қиласди, хўрликка одат қиласди; фақирликка қаноат қиласди; машаққатларни роҳат билади; пир муғоннинг этакини маҳкам тутади (яъни Яссавийга мурид бўлади), бўлмаған жойдан «тангри ишқи» ҳам тўқуб чиқаради-да, шу билан яшайди!..

«Нўви платўнізм» фалсафасидан бизнинг тасаввуфга ўткин бу ишқ масъаласи Яссавий ҳикматларида жуда катта ўрин тутади. Ҳикматнинг лирика қисми тамоман шул тасаввувуф ишқига бойлангандир.

Яссавийга кўра, бу ишққа берилиб, шу билан яша-

¹⁾ Урён — ялангоч.

моқ учун пирга инобат қилиш, «пир ишқон»нинг этакини тутиш, албатта, лозим, чунки:

Килавузсиз биёбонда юрганлар,
Мұхаббатнинг қадрини қаңон билур?

Яссавий мана шу фикрини ҳаммага тақдим қылади, унинг назарида:

Ишқисизларнинг ҳам жони йўқ, ҳам имони.

Ҳолбуки, яна, унга кўра, тасаввуф ишқиға берилгач, ҳаётдан алоқани кесиш лозим:

Ошиқларнинг суннатидир тирик ўлмак,
Оқил ўлсанг тўристондан хабар олғил,
Мен ҳам шундоғ бўлурман деб ибрат олғил,
«Мавту қабла анта мавту»га амал қилғил¹³.

Мана сизга қатъий бир дастур: «мавту қабла анта мавту» — «ўлимнингиздан бурун ўлингиз!..» Мана Аҳмад Яссавий томонидан таклиф этилган «тангри ишқи» нинг олиб борадиган жойи!

Аҳмад Яссавий шу «дастур»га ўзининг амал қилғанини кўрсатмак учун кўб тиришади. Ўзини жуда қизиқ сўзлар билан таҳқир қиласди:

Ўлганимда йигилиб уринг юзминг таёқ,

* * *

Жанозамнинг юрқасидан тошлар отинг,
Оёқимдан тутиб, судраб гўрга элтинг.

Хаққа қуллуқ қилмадинг деб янчинг, тепинг, --

дейди. Яссавий ўлгандан кейин муридлари, албатта, шундай қилмағанлар. Уни иззат, ҳурмат билан кўмғанлар¹⁴. Ишнинг шундай бўлишини унинг ўзи билмаган эмас, билган. Бироқ диндор, сода ҳалқни қайнатмоқ, уларнинг ихлосини ортдирмоқ тилаги билан булярни айтади.

Ул юқоридағи «дастур»иға содиқ қолғанига бизни ишондирмоқ учун умрининг охирларида ер остига киради; хонақоҳида ер ости бир ҳужра қоздиради, олтмиш учга киргандан сўнг шунга кириб гўё ташқи дунё билан алоқасини кесади, «ўлгандан бурун ўлади!..»

Шул сабабдин олтмиш учда кирдим ерга.

* * *

Субҳи содиқ душанбе кун ерга кирдим.

* * *

Шул сабабдин ер остига кирдим мано

деганлари шуни кўрсатади. Омма орасида «құдсий¹⁵ бир эътибор қозонғаң, даланинг сода әлидан ўттуз-қирқ минглаб кишини ўзига мурид қилиб олғандан сўнг 63 ёшга кирган бир кишининг ер ости бир уй қозиб, шунга кириб ўтуруши, унинг таъмин этилган ҳаётига зарра қадар ҳалал 'бермайди. Ҳатто бу иш билан унинг эътибори ортади.

Шуни қабул қиламизким, у замонлар ташкилотдан, бирликдан, синфий онгдан маҳрум бўлған, эзилған, мазлум камбағалларга Яссавийнинг бу ҳикматлари бир оз тасалли берган, уларни овутгандир. Лекин масъалага ҳаёт нуқтайи назаридан қарайлик: бир ўлкада яшаган халқнинг ҳаммаси ё кўбчилиги Яссавийнинг шу таклифларини қабул қилиб, ер ости чиллахоналари қозиб, кириб ўтурғанда шу ўлканинг ҳаёти нима бўлур эди!.. Яхшики, Яссавийга ишонғанлар бу жинникини қилмағанлар, қилмағанлари билан уларнинг мияларида бу ташвиқотнинг ҳеч бир турли излари қолмаган деб даъво қилиб бўлмайди, албатта, қолған. Тупов кунгача, ҳатто қисман бу кунгача ҳам, айниқса, камбағалларимизнинг ҳаётга яқинлашмасдан «яrim тарки дунё» вазиятида яшағанларига Яссавий ҳам унинг муридларининг таъсиrlари бўлмади, деб ким даъво қила олади?!

Тузук, Яссавийнинг тилга хизмати жуда каттадир. У мундан етти яrim аср бурун туркча шеърлар ёзған, камбағалларнинг дардларини куйлаган. Унинг асари тилимизнинг етти яrim асрдан қолған бир нишонаси. У асар тилимизнинг етти яrim аср бурунғи ҳолларини, қондаларини кўрсатмак нуқтасидан жуда муҳимдир. Лекин баҳтга қаршу биз бу кун орамизда мавжуд босма, ёзма «Ҳикмат» нусхалари билан бу масъалага яқинлаша олмаймиз. Юқорида айтганим каби Яссавийнинг ҳаётига яқин замонларда ёзилған бир нусха «Девони ҳикмат» топилмагунча, биз Яссавий ҳикматларини тил тарихи қарашидан текшира олмаймиз. Лекин унинг фикрлари, тирикчилик учун — тўғриси, ўлмак учун!.. халққа кўрсатган йўллари, буддизмдан олиб бизга ютдиromoқ истадиги дастурлар(и) қатъян, айниқса, йигирманчи асрда зааралидир.

Унинг таъсирига қаршу курашмак инқилоб қарашидан, халқимизни ҳаётга аралаштириш қарашидан жуда ҳам лозим.

ЯССАВИЙДА ТАСАВВУФНИНГ ДАРАЖАСИ

Мақоламиздағи баҳсларнинг робитасини, бөгөнни йўқотмаслик учун юқорида тасаввуф тўғрисидағи муқаддимамизни қисқача тақрорлаб ўтайдик: Исломда тасаввуф мустамлакачи арабларнинг мустамлака аристўқратлари билан бирлашиб, айниқса, мустамлака халқини эзишларидан ва бу эзишларнинг исломий ҳам араблик таассубиға таянғанидан чиқған бир акси таъсирдир. Шунинг учун тасаввуфда исломиятга қаршу унсурларнинг бўлуши табиийдир. Лекин бу унсурлар маслакга янги кирган кишиларга берилмаган, тасаввуфни даражаларға, босқичларға тақсим қилиб, биринчи босқичда исломнинг амирларига тамоман содик қолишини шарт этканлар.

«Мурид» бу босқичлардан юқори чиқған сайин исломий асослардан узоқлашиб борған, унинг назарида дин, шариат, ибодатнинг аҳамияти қолмай бошлагандир. Масалан, теран бир мутасаввиф Абдулқодир Бедил динларнинг каъбаси билан бутхонасини бир-бirlарининг ёнига қўйуб сўқади:

Гаҳе ба каъба мадаваму гаҳ ба суйи дебар,
Девонаям зи-ҳар тарафан санг мезанад...
Каъбаву бутхона нақши маркази таҳқиқ нест,
Ҳар кўжо гум гашт даҳе сар манзеле орастеанд¹⁶

дейди. Машҳур тасаввуф шоирларидан Файзий Ҳиндий эса:

Бар фату йил руҳбан кадуҳи бода бекушим
Исин хийлаки рийи футахар анашеноским¹⁷
деб қичқиради. Ҳижрий 297 да дорға осилған Мансур
Ҳалложнинг воқеаси маълумдир.

Тузук, Яссавий ҳикматлари орасида Мансур Ҳалложга багишлаб ёзилған бир-икки парча бор, унда:

Эсиз Мансур хўрлик бирла бўлди адо,
Бир сўз бирла ёронлардин бўлди жудо —
деб қайғуради.

Шоҳ Мансурнинг «Анал ҳақ»и бежо эмас,
Йўлни топқон, бизлар каби гумроҳ эмас,
Ҳар ножинслар бу сўзлардан огоҳ эмас.

* * *

Анал ҳақни маъносини билмас нодон

деб Мансур Ҳалложни оқлайди ҳам унинг душманлари бўлған, уни кофир деб остирган шариъат муллаларини сўкади. Яна Мансур Ҳаллож воқеасига ба(ғи)шланған бир парчада:

Афсонадир шариат, фарзонадир тариқат,
Дурдонадир ҳақиқат ошиқларга муносиб
дегани каби бошқа бир ҳикматида:

Шариатдир ошиқларнинг афсонаси

деб тасаввуф қарашида шариатнинг бир афсонадан бошқа нарса бўлмағанини такрорлайди. Лекин, бундай сўлликлар Аҳмад Яссавийда, умуман, оздири. Кўрсатганимиз мисоллардан бошқаси йўқ.

Шунинг билан баробар ул меъроjға ишонади; жаннат, жаҳаннамға ишонади, одамларни охират азоблари билан қўрқутади, намоз ўқуиди, рўза тутади:

Рўза намоз қазо қилиб бўлди коҳил¹⁸,
деб ўкунади.

Қиёматни шиддатидан ақлим ҳайрон,
Сирот отлиғ кўпругидин танам ларzon,
деб ваҳималар тарқатади.

Демак: Аҳмад Яссавий сўфилар каби таъвилға ёношмайди¹⁹. Исломда бўлган нарсаларнинг ҳаммасини бўлған(и) каби қабул қиласи. У юқори босқичдағи мутасавифлардан эмас, зоҳиддир²⁰.

Адабий қиймати

Аҳмад Яссавий бизнинг халқ шоирларимиз каби мукаммал таҳсил кўрмаган бир киши эмас. У бошлангич тарбияни Ясида Арслонбобдан олғандан кейин Самарқанд, Бухороға келиб таҳсил қиласи. Шайх Юсуф Ҳамадоний каби ўз замонининг энг катта дин олими, энг улуғ шайхи бўлған бир кишига шогирд бўлған ҳам унинг учунчи халфаси бўлуб олған. «Ҳикмат»даги шеърларга ишонилса, Яссавийнинг Хуросон, Ироқ, Шом каби у замоннинг машҳур илмий марказларига ҳам бориб турғани англашилади:

Хуросону Шому Ироқ ният қилиб,
Фарибликини кўб қадрини билдим мано.

Шунинг учундирким, Яссавийнинг ўз замонида мўътабар бўлған илмларни, адабиёт қоидаларини жуда

чайнаған бир киши бўлғанига ҳукм қилмоқ янглиш бўлуб чиқмайди. Шундай бўлса ҳам унинг адабиётда тутған йўли сода халқ шоирларимизнинг тутған йўллари дидир. Унда Навоийнинг ингичка истиоралари, Бобирнинг форсча ёнишлари йўқдир. Унинг ҳикматлари вазнда, қофияда, услугуда халқ адабиёти аталған шеърлар билан баробар юради. Халқ адабиётимиздағи достонлар қисмининг «Қиссаи Иброҳим Адҳам»²³, «Достони Зайн ул-араб»²⁴ каби мавзуъ эътибори билан мусулмонлиғлари бор. Аҳмад Яссавийнинг ҳикматидағи «лиризм» (юракчилик) улардаги «лиризм»дан кучсизракдир. Масалан, «Достони Зайн ул-араб» даги шул:

Сал чекгунча ҳижрон жавру жафосин,
Ман нега қурбонинг бўлмадим сани?
Сан кўргунча зиндан дарду балосин,
Ман нега қурбонинг бўлмадим сани?

парчаси борким, кучли «лирик» бир парчадир.

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида эса, шундай кучли парчаларга учраб бўлмайди.

Шундай бўлса ҳам Аҳмад Яссавий «лирик» бир шоирдир. Унда ҳам «Яссавийнинг мафкураси» баҳсида кўрсатганим:

Ятимлар бу жаҳонда хор экандир,
Фарибларни (нг) иши душвор экандир.
Фарибларни (нг) иши доим сўлукдир,
Тирик эрмас ятим мисли ўлукдир.

каби самимий, ёниқ фигонлар йўқ эмас, бордир.

ЯССАВИЙ МАКТАБИ ШОИРЛАРИ ТУҒРУСИДА ТЕКШИРИШЛАР

Урта Осиё турк адабиётининг исломдан сўнгги мактаблари орасида Яссавий мактаби¹ жуда нуфузли, катта ўрин тутадир. Бу мактаб асрлар бўйича бизнинг ўлкада хонақоҳ, ибодат адабиёти яратса келди. Элимизға дунёдан, ҳаётдан узоқлашиш, риёзат чекиш фикрлари каби буддизм қолдиқларини исломий бўёвлар билан бўяб беришга машғул бўлди. Зотан, ибодат адабиёти исломдан бурунғи туркларга ёт бир одат эмас эди. Милодий ўнинчи асрда Бухородан Хитойға саёҳат қилған сайёҳ Абу Дулаф² мусулмон бўлмаған қирғизларнинг ўз ибодатларида тизмалар ўқуғанларин кўрган эди. (Мажма ул-булдон, Ж. З. б. 448.)

Яссавий тариқатининг, айнуқса, дала туркларни орасида мунча кенг шаклда тарқалишига, бу тариқатининг уларнинг эски ибодат шаклларига ёт бўлмағанин ҳам катта роли бўлған, албатта, Яссавий мактаби адабиётининг бошида милодий 1166 (ҳижрий 562) да ўлған машҳур Аҳмад Яссавий туради. Урта Осиё сўфийлигининг «яссавия» ёхуд «жаҳрия» қўлини таъсис қилған бу одам ҳақида «Маориф ва ўқитғучи» журналининг ўтган сонларида ёзилған эди, янгидан бу ҳақда сўзлаш керак эмас. Ёлғуз шуни айтиб ўтиш лозимки, яссавий тариқати Урта Осиёда абдулҳолиқилар ёхуд нақшбандлар тариқати³ билан мувозиъ суратда давом этиб курашкан. Темурийлар замонида яссавийлар бу курашда муваффақ бўла олмаған бўлсалар ҳам, ўзбеклар ҳуқумати замонида рақибларини енга олғанлар. Шайбоний-хоннинг яссавий шайхларининг фотиҳа ва ташвиқлари билан келиб машҳур нақшбанд шайхи Хўжа Аҳоронинг севгили ўғли Хўжа Яҳёни(нг) укалари боболари билан ўлдурилиши яссавийларнинг енгишлари эди. Ўзбек Убайдуллоҳон замонида яшаб, милодий 1542 йилда ўлған Маҳдум Ағзами Даҳбидий⁴нинг нақшбанд бўлгани ҳолда «жаҳрия»ни қабул қилиши Урта Осиёда яссавийлик ғалабасининг хорижий бир шоҳиди бўлди¹⁾. Мана шундан сўнг яссавийликнинг Урта Осиёда ғолиб сифати билан давом қилғанин кўрамиз.

Яссавийликнинг хоҳ ғалабасидан бурун, хоҳ ундан кейин Урта Осиёда бир кўб шоирлар етиштирганини қабул этмак жудаям янглиш бир ҳаракат бўлмаса керак. Лекин бу Яссавий шоирларининг асарлари бўлсун, ўзлари бўлсун ҳалигача тамоман маълум бўлмаған, текширилмаған! Булардан бизга яхшигина маълум бўлмағани Аҳмад Яссавийнинг шогирди, муриди Ҳаким Сулаймон отадир. Ҳаким Сулаймон ота Аҳмад Яссавийнинг учинчи халифаси бўлуб, унинг кўрсатиши билан Хоразмға бориб шайхлик қилған. Милодий 1186 да (пиридан йигирма йил сўнгра) ўлған. Қабри Хоразмда Боқирғон деган жойда, қўлимизда бўлған «Тазкират ул-авлиё»ларнинг бирин Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»-ларидан бермагани ҳолда ҳаммалари Ҳаким Сулаймон

¹⁾ Сўфийликдан бу. Яссавий ҳам нақшбандия тариқатининг ҳаракатлари Урта Осиё тарихининг мұҳим ҳам жуда қатъий бир қисмидир. Бугунгача жiddий суратда текширилмаган бу мавзуъга оид яқинда «Урта Осиёда тасаввуф оқимлари» унвони билан мақолалар нашр этажакмиз.

отанинг кўб «Ҳикмат»лари борлигини бир оғиздан айтиб турадилар.

Боқирғон ҳикматлари «Боқирғон китоби» исми билан 1906 йилда Қозонда босилған⁵. Бори 75 бетдангина иборат бўлған бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммаси Ҳаким ота шеърлари эмас. Онда Ҳаким Сулаймон отанинг ёлгуз 36 парча шеъри бўлған, ҳаммаси 1180 мисрадан иборатdir.

Мазкур китобчада Ҳаким отадан бошқа кўбрек шеърлари ёзилған шоирлар тубандагилардир:

1. Шамс⁶дан 24 парча, ҳаммаси 1058 мисраъ.
2. Иқоний⁷дан 19 парча, ҳаммаси 266 мисраъ.
3. Қул Убайдийдан 13 парча, ҳаммаси 334 мисраъ.
4. Қул Аҳмаддан 10 парча, ҳаммаси 238 мисраъ.
5. Машрабдан 10 парча, ҳаммаси 201 мисраъ.
6. Худойдод⁸дан 4 парча, ҳаммаси 64 мисраъ.
7. Қул Шариф⁹дан 4 парча, ҳаммаси 70 мисраъ.
8. Фақирий¹⁰дан 2 парча, ҳаммаси 28 мисраъ.

Булардан бошқа Ҳуббий, Қосим, Тафий (?), Фикрий, Насиҳий, Фаззолий, Гадоли¹¹, Қул Шарафий, Шуҳудий, Беҳбудий, Бобо Мочин¹², Тож¹³ каби шоирлардан бирор парча босилған.

Бу шоирлардан «Қул Аҳмад», «Хожа Аҳмад», «Қул Хожа Аҳмад» тахаллуслари билан ҳикматёзғани Аҳмад Яссавийнинг ўзи бўлғани каби, Машрабнинг ҳам ўзимизнинг Шоҳ Машраб бўлиш эҳтимолини қабул қилиб, ким эканлари текширилмаған шоирларга ўтамиз.

Иқоний: тахаллусидан унинг Фарғонадаги Иқондан экани онглашиладир. Яссавий шоирлари орасида машҳур Маҳдуд Шайх¹⁴нинг муриди Қамол Шайх деган одам бор. «Рашаҳот» билан бирга бутун маноқиб китоблари бу Қамол Шайхнинг Хожа Аҳмад билан сухбат қилғанин хабар бермакдалар. «Рашаҳот»¹⁵ унинг дақида «аз кибори асҳоби Маҳдуд шайх буда ва дар вилояти Шош мином дошта» деб Тошкандда турғанин билдирадир. Ҳижрий 1096 да бухороли Муфти Зинда Али¹⁶ томонидан ёзилған «Самарат ул-машойих»¹⁾ отли китобда ҳам «Ламаъот»¹⁷да бу Қамол Шайхнинг таржи-майи ҳоли ёзилғанда «лақаби эшон Иқоний аст солҳо дар қария Алиобод Самарқанд буданд, вафоти шариф эшон он жост», дейиладир.

¹⁾ Ўрта Осиё тасаввуғ тарихи учун жуда муҳим бир манба бўлған бу китобнинг бир нусхаси Бухоро кутубхонасида бордир.

Бунинг катта нуфузли бир шайх бўлуб, «Йиккинчи Аҳмад Яссавий» деб аталғанини мазкур «Самарат ул-машойих» эгаси қайд этадир. Хожа Аҳрор мундан гапирганда «Хуросондан Тошкандга қайтғанимдан сўнг менга келиб турар эди», деган. Хожа Аҳрорнинг ҳижрий 806 да туғилиб, 29 яшарлиқда Хуросондан Тошкентга қайтғанини назарга олғанда Иқонийнинг ҳижрий 835 дан сўнгра Тошкендан бўлғанини, ондан кейин Самарқандга кўчиб, шунда вафот қилганини айтил мумкин.

«Самарат ул-машойих»нинг мазкур Шайх Камол хақида «ва ҳикмати бисёр аз эшон сар зада аст, маштамил бар маориф ва дақоиқин қавм аст», деб унинг сўфийликка онд бир кўб ҳикматлар ёзғанин тўғрисидаги ифодасини ҳам юқоридағи маълумотга қўшуб қўйсак, Боқирғон китобидаги Иқонийнинг шул Камол Шайхдан бошқа киши бўлмағанига шубҳа қолмайди. Ҳижрий тўққизинчи асрда ўлган бу чигатой — яссавий шоирининг бутун шеърлари шул Боқирғон китобида босилған 19 парчадан иборат ҳасадир, албатта. Шунинг учун бу 19 парча билангина Иқонийнинг шоирлиғи тўғрисида бир фикрга келиш(и) қийин. Шундай бўлса ҳам шул парчаларга қараб унинг ҳаяжонсиз, кучсиз, қуруқ бир назмчи воиз бўлғанига ҳукм қилишдан бошқа чорамиз йўқ.

Шамс: Боқирғон китобидаги ҳикматларда бунинг кўпроқ Шамс, бир ўринда Шамсиддин, бир-икки ўриндағина Шамс Ўзгандий тахаллус қўйғанини кўрамац. Ҳалиги «Самарат ул-машойих»нинг ифодасича, Камол Шайх Иқонийнинг Сайид Аҳмад¹⁸ деган бир муриди бўлған¹⁹. Иқонийга йигирма йил хизмат қилған. Йигитлик чогида Хожа Аҳрор билан суҳбати бўлған. Самарқандда вафот қилған. Қабри у замонлар «Шайхзода дарвозаси» аталған «Пойиқабоқ» дарвозасида экан. Мана шу Сайид Аҳмад Шайхнинг муридларидаи бирни Мавлоно Шамс Ўзгандийдир. Асли, Ўзганддан, расмий таҳсилини Ҳиротда битирған. Ундан қайтиб, Самарқандда Сайид Аҳмад Шайхга мурид бўлған. Сўнгратлари яна Ўзгандга бориб, деҳқончилик билан машғул бўлған. Пири Сайид Аҳмад Шайх ўлгандан кейин Самарқандга қайтиб, унинг ўринини олған бўлса керак. Вафоти Самар-

¹⁸) Бу «Сайид ота» исми билан машҳур бўлашиб, ҳижрий 710 да ўлган Сайид Аҳмаддан бошқадир.

қандда бўлиб, пири Сайд Аҳмад Шайхнинг ёнига кў-
милган. «Самарат ул-машойих» эгаси мунинг ҳам ҳик-
матлари борлигини сўйлаб:

«Кутби жаҳон Сайд Аҳмад, ё (ҳазрат) шайхам мадад»
мисраъини ўз китобига кўчирадир. Бу мисраъинг Бо-
қирғон китобидаги Шамс шеърларидан шул бизнинг
Шамс Ўзгандийники эканин қатъий суратда билдира-
дир. Шамс Ўзгандийнинг Хожа Аҳрор билан муноса-
бати тўғрусида ҳеч бир қайдга учрамадик. Шунинг учун
бунинг Хожа Аҳрор ўлғандан сўнг Самарқандда туруб,
ҳижрий ўзинчи асрда вафот қилғанини қабул этиш жу-
даям янгиш бўлмаса керак.

Қул Убайдий: Убайдий, Убайдуллоҳ, Қул Убайдий
такаллуслари билан ҳикматлар ёзган бу одам, бизнинг
фирқимизча, машҳур ўзбек хони Убайдуллоҳ (хон)дан
бошқа киши эмас. Машҳур Шайбонийнинг Марв тегра-
сида шоҳ Исмоил Сафавий¹⁹ ўлдурулиши (1510) муноса-
бати билан ажиб суратда тарқалған ўзбек аскари ку-
чини бот фурсатда йиқиб, Шайбоний олған ўлканни янги-
дан зиёд қилған. Бу одам нойиб ҳам мустақил бўлуб,
йигирма саккиз йил ҳукумат сурди ва милодий 1539 да
вафот қилди. Бу одам ўзининг ҳукумат ишлариға қа-
рамасдан шайхлиқ ҳам қиласар эди, бу ишни ўзининг
сиёсати учун лозим билар эди. «Самарат ул-машойих»
нинг ёзганига кўра, Убайдуллоҳоннинг тариқат нисба-
ти Авлиё Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳа-
ким Сулаймон отаға борадир. Ёлғуз бу қадар билан
қолмаған, ўзи учун муридлар олған²⁰). Ҷаҳр мажлислла-
риға иштирок қилған. Үнинг ўлими билан топилған та-
риҳ моддаси «Зикр гў» (яъни зикр этгучи»дир)²¹). Убайдуллоҳоннинг яссавийлар билан жуда қатъий боғланға-
нига яна бир далил, яссавий шайхи Худойдоднинг мури-
ди Муҳаммадиёр Нўғай отаға ўз қизини берганидир.
(Нўғай ота 1533 да ўлуб, Самарқанднинг «Сўғд» деган
мавзеъида кўмилган.)

¹⁹) Ҳасанхон мурид бобохон будави марди Аҳмадхон^(зи) муриди
вилояти маби Убайдуллоҳ мадрихон («Самарат ул-машойих»).

²⁰) Вали малиқидин Убайдуллоҳ Рафи аз ин манзил хароб обод
(«Кошин ул-мулк»)

Гўфт ба ман ҳард зид вафот
Шарбат шимдирмак гардиш туш
Монд симбой (?) биҳт аз хуш
Ин ду торих: «Зикр гў» ва «хамуш»

Убайдуллоҳ шоир ҳам мутасаввиф шоирдир. Унинг форсийча яхши шеърлар ёзғанини «Музаккир ул-аҳбоб», «Мажма ул-фусаҳо», «Газкират ус-салотин» каби манбаълар кенг суратда бизга билдирадирлар. Унинг форсийча бир газали машҳур мутасаввиф Маҳдум Аъзам номидан тасаввуф услубида шарҳ қилинған (менинг кутубхонамда бор). Убайдуллоҳнинг форсийча шеърларида тахаллуси кўбрек Убайдий бўлуб, баъзан Убайдуллоҳдир. Масъаланинг қоронги томони унинг ўзбекча ҳикматлар ёзиб ёзмағанидир. Юқоридан бери унинг ҳаёти ҳақида берганимиз маълумотдан Убайдуллоҳнинг ҳикматлар ҳам ёзғанини гумон қилиш мумкин эди. Иш бизнинг гумонимиз билангина қолмади. Яқинда Бухорода топилған «Девон»и унинг Навоний мактабига эргашиб ҳикматлар ёзғанини ҳам очиқ исбот қилған бўлди.

Худойдод: яссавий шайхларидан бўлиб, Шайбоний-хонға ёрдам қилмагани учун Самарқанддан Ҳиротға ҳайдалған Жамол Шайхнинг муридиidir, Яссавийликнинг нуфузли шайхларидан бўлған Олим Шайх томонидан ёзилған «Ламаъот» китоби мунинг маноқибиidir.

Милодий 1532 ичи йилда ўлуб, Самарқанд шаҳридан уч тошлиқ ўйлда кўмилган. Мутасаввиф шоирлардан бўлуб, тахаллуси Худойдоддир. Форсий шеърларидан бир ози «Ламаъот» китобида бордир. Бизнинг фикри-мизга кўра, туркий ҳикматлар ёзған Худойдод ҳам шунинг ўзидир.

«Боқирғон китоби»даги Қосимнинг Қарманадаги машҳур Яссавий шайхи Қосим Шайх Азирон бўлиш эҳтимоли эсга келгани каби, Қул Шарифининг Бухородағи қабри тунокунигача яссавийчиларининг жаҳр ўрини бўлған Мавлоно Шариф бўлиши мумкин.

Хуббин Ҳаким отанинг ўғли Хубби хожа бўлғани каби, Мочиннинг Аҳмад Яссавий муриди Бобомочин эканини қабул қилишга илмий бир монеъ бўлмаса керак.

Насими мешҳур озари(й) мутасаввиф шоир Сайд Имод Насимиидир²⁰. Ғарифий тўғрусида очиқ бир нарса айта олмаймиз. Бизда бу исемда бир шоир бўлғани маълум бўлса-да, ҳалигача яхши текшира олмағанимиз учун бу хусусда гапирмай ўтиш муносибракдир.

«Боқирғон китоби»даги шоирларнинг қолған қисмлари хусусида ҳеч бир нарса топа олмағанимизни эътироф қиласмиз. Текширишлар давом қилған сайин бу жиҳатларнинг ҳам кўбрек очила боришлари маълум.

ЧИҒАТОЙ АДАБИЁТИ

Үрта Осиё адабиётининг «чиғатой адабиёти» аталиши Чингиз ўғли Чигатојга иисбат биландир. 1224 йилда Чингиз томонидан бир қурултой чақирилиб, ўлкаси ўғиллариға тақсим қилинған эди. Бу вақтдан бошлаб бу ўлкани Чигатој ўлкаси, тилини Чигатој тили атадиларми, йўқми? (Темурйларгача бунинг шундай бўлганинга онд бир санад тополмадиқ. Шунга таяниб профессёр Вамбери ва ундан фойдаланиб профессёр Убайдуллин «Үрта Осиё эли ҳам тили ўртаосиёлилар томонидан Чигатој аталади. Бу исм уларга эронлилар томонидан берилди», деганлар. Тўгри, Чигатојдан Темургача бўлган бир асрда бу ўлканинг Чигатој, тилининг чигатојча аталганини билмаймиз. Лекин темурийлардан кейин бу ўлканинг ва тилининг ўртаосиёлилар томонидан чигатојча аталганига шубҳамиз йўқ. Унга Лутфийнинг шеъри, Навоийнинг сўзлари, Муҳаммад Солиҳ ҳам Мажлис(ний) деган шоирларнинг

Навоий:

Ажам шуароси ҳар нечук қоидаким афкорга зеб ва оройиш кўргузиб эрдилар, чигатој лафзи билан рақам урдим.

Лутфий:

Сенидек санами кўрмади Лутфий Чигатојда,
Чин сўйла Хито хўблариға не бўлурсен?

Мажлиси:

Маскани Чигатојки кундузи тундир анга,
Аҳволи паришон қора кундир анга.
Мағрур бўлиб ер юзига сиғмас эди,
Сичқон тешуки эмди минг олтундинг анга.

Муҳаммад Солиҳ:

Билки мен барча мушфиқдирмен,
Барча эл бирла мувофиқдирмен...
Чигатој эли мени ўзбек демасин,
Беҳуда фикр қилиб ғам емасин.
Дедилар: «Сен Чигатој элисен,
Ушбу ерда Чигатој, ҳайлисен
Не деб ўзбек била ёвоч бўлдунг?»

сўзлари мунға шоҳиддир.

Эл билан тил чигатој аталғач, адабиётнинг-да чигатој аталиши шундан келиб чиқадир. Лекин бу «чи-

ғатој адабиёти» деган истилоҳ албатта янгиdir. Бу истилоҳ у қадар илмий эмасdir. Адабиёт у даврнинг ҳоким синфи бўлған савдо буржуазиясининг адабиёти эди. Шунинг учун бунга «савдо сармояси даврининг адабиёти»¹, дейиш керак.

Бу адабиёт Чигатойдан бошлаб темурийларнинг йиқилишлариғача (13—16 асрда) бўлған адабиётдир. Чингизийлардан темурийларғача бўлған бир асрлик замонда чигатой адабиётига оид намуналар йўқ.

Ёлғиз Рабғузийнинг «Қисас ул-анбиё»си бор. Сўнгра ўзбек илмий маркази кутубхонасида «Мифтоҳ ул-адл» борки, қачон ёзилғани маълум эмас². Бироқ тили бунинг ҳам Рабғузий замондоши эканин кўрсатмакда. Мана бу намуна озлиғи бу даврда адабиётимизнинг туриш ҳолатида бўлғанини кўрсатадир. Чигатой адабиётининг кўтарилиши Ўрта Осиё савдо сармоясининг кўтарилиш даври бўлған темурийлар давридир. Бу даврда биз чигатой адабиётини уч қисмга ажратса оламиз: достон адабиёти, яссавийлик адабиёти, сарой адабиёти.

У замонларда халқ шоирлари, бахшилар томонидан бир кўб достонлар ўқилиб турғани аниқ эса ҳам улар ёзувга кирмаган, бизғача келмаган, у ҳақда гапириш мумкин эмас.

Яссавийлик, маълумки, тасаввуф адабиётидир. Масъалага киришишдан бурун Ўрта Осиёда тасаввуф ҳақида тўхташ керак бўладир. Ўрта Осиёда тасаввуф мусулмонлиқ билан бирга келиб кенг бир суратда тарқалди. Ўрта Осиё тасаввуфининг қубравия, яссавия, нақшбандия ва қаландария каби кўб оқимлари ўринлашған. Буларнинг ҳаммаси ҳақида тафсилот бериш ҳозир менинг учун мумкин эмас. Буларнинг энг зўр ўрин тутканларидан яссавийлик ҳам нақшбандликдан бир оз гапираман: яссавийлик мактабининг бошлиғи 12-асрда яшаган Аҳмад Яссавий бўлиб, нақшбандликнинг бошлиғи унинг пирдаси ва муосири³ бўлған Абдуҳолик Фиждувонийдир. Яссавийликнинг таълимоти: *хилват, тарки дунё*, бурунғи турклардан бўлған мусиқий ўйинли ибодатнинг бир шакли бўлған жаҳр. Яссавийлар пул йиғиши, дунё учун сафарға чиқиш (тижорат) каби ишларга қарши, кўблари деҳқончилик билан машғул. Булар савдо сармоясиға қарши феўдализм ҳаётини мудофаа қилғучилар.

Нақшбандийларнинг шиорлари «хилват дар анжуман», «базоҳир ба халқ»⁴ каби тижоратка тўғри келади.

Баҳоваддин Амир Ҳусайн ёниға Ҳиротға борғанда ўз йўлини шундай изоҳ қилған. Баҳоваддиннинг муридлари савдогарлиқ қиласар эдилар (Ҳазрат ул-қуддусий), нақшбандийлардан Ҳожа Аҳрорнинг қанча мол йиққани маълум. Ҳожа Аҳрор Ҳиротда эканида Ҳиротнинг катта саррофи ва заргари бўлиб Ҳожа Порсоға мурид бўлған, устод Фарруҳнинг таъминотида турған, демак, нақшбандийлар савдо сармояси тарафдорлари, ўзлари кўпинча савдогарлар.

Яссавийлар буларға қарши, Шайхзода Илёс Ҳожа Аҳрорға эътиroz қиласар эди. Темурийлар давридағи ясавий шоирлари (дан) камолга етгани — Сайд Аҳмад, Шамс Ўзгандий. Буларнинг шеърларида аҳли дунё савдогарлар, уларнинг тарафдори бўлған муллалар сўкулалар. Булар тарки дунёга, шайхларға мурид бўлишға даъват қилиб шеърлар ёзғанлар:

Азал вақт(и)да илоҳ суйған улушлук қил,
Бу дунёда талаб дардин сўрар дўстлар.
Юз минг бало оғат меҳнат йўлин тутса,
Қайта билмас анга вази ураг дўстлар.

Дунё келиб назар қилса, парво қилмас,
Ўнг-сўлига боқиб ҳаргиз йўлдан қайтмас.
«Мавту қабла анта мавту»га амал қилғил⁵,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано,
Бу дунёда ҳеч кулмайин юрдим мано.

Оқил эрсанг, ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, ғариб ковла.
Дунёпараст ножизлардан бўйин товла,
Бўйин товлаб дарё бўлиб тошдим мано.

Қисқача айтканда, яссавийлик мактаби—савдо сармояси мактаби томонидан эзилган феўдаллиқ жамиятининг намояндадарининг мактаби. Савдо сармояси адабиёти сарой адабиёти атаганимиз адабиётни (иг) шоирлари нақшбандияға мансуб эдилар. Навоий, Бобур, Бойқаро — ҳаммалари нақшбандияға мансуб, шунинг учун бу даврда яссавий адабиёти ўзининг тараққий йўлида давом қила олмади. Асл савдо сармояси мансуб бўлған адабиётким, бизнинг орамизда сарой ва сарой—мадраса адабиёти деб машҳурдир, бу даврда жуда гуллади. Осиёнинг улуг бир қисмиға ёйилди. Озарбай-

жонда, Усмонли ўлкасида, Қримда, Қашғарда, Эрон, Ҳипдистонда чигатой тилида шеърлар ёзилди. Чигатой шеърларини онглаш учун лугатлар тузилди. Ҳатто чигатой адабиётининг гуржи адабиётига таъсири бўлғани ҳам айтилмакдадир. Темурийлар даврида кўтарилған Ўрта Осиё савдо сармоясининг энг бой ва ҳам кўбрек сайланган мустамликаси Эрон ўлкаси эди.

Ўрта Осиё савдо сармояси ўзиға кераклик моддий бойликни Эрондан олғани каби ўзининг маданий қурилиш ишида ҳам Эронга тақлид қилди. Темурийлар мустамликалардан кўб ҳунармандлар келтирдилар. Буларнинг орасида гўзал санъат устодлари ва олимлар ҳам бор эди. Буке(л)тирилган ҳунарманд санъаткор ва олимларнинг кўби Эрондан келтирилди. Эрон меъморларининг асарларини кўриб турибмиз. Бизнинг классик мусиқамиззининг қурилишига ҳам форси(й) мусиқа олимларининг таъсирлари бор. Адабиётда ҳам масъала шундай.

Форсий адабий асарларининг назм, шеър қисмida қасидачилиқ, маснавийчилиқ йўллари бор. Маснавийчилиқ форсларда жуда эски, араб истилосидан бурӯн сосоний давридан бор. Араб истилосидан кейин форс адабиёти ўзини араб тили — адабиётининг таз(й)иқидан секин-секин қутқара бошлиғач, араб ҳукумат марказидан узоқроқларда: Хурсон, Ўрта Осиёда ўзини кўрсата бошлади. Бу давр шоирларидан ҳаммасининг маснавий шаклида достонлари бўлған. Маснавий билан бирга қасидачилиқ ҳам бошланди. Маснавийчилиқ форсийларнинг миллий достонлари(ни) нашр этиб, истилочи арабларға қарши, Эронда миллий руҳ уйғотмоқ мақсади билан форс буржуазияси томонидан ҳимоя кўради ва юксалади. Қасидачилиқ Эронда араб халлфотидан ажralиб истиқлол олған ҳукуматларининг ташвиқот хизматини устига олди. Рубоий билан ғазал бу даврнинг саройларида хусусий қайф-сафо мажлислари адабиёти бўлиб давом қилди. Үн учинчи асрларда Эронда майдага феодаллиқлар пайдо бўладир. Булар камбағал, бор пулларини бир-бирлариға қарши аскар тутиш, урушға сарф қиласлар. Қасидачи шоирнинг киримлари озайдир. Бойлиғи озайған амирларнинг эътиборлари озайдир. Шунинг билан қасидачилиқ ҳам мўдадан чиқадир. 1292 да ўлған Саъдий қасидачилиқ қаршу исён қилаадир.

Эрон ўлкаси темурийларға мустамлика бўлған вақтда анда форс адабиёти у вазиятда эди. Ўрта Осиё шоир-

лари унинг мана шу вазиятда тақлид қилдилар. Бу вазиятда тақлид қилиш учун уларнинг иқтисодий вазиятлари ҳам ёрдам қилди. Чунки Ўрта Осиё савдо сармоясининг жаҳонгирилик даври жуда оз давом эткан. Темур болаларидан Шоҳруҳ ва Абу Сайд Мирзолар олинған ўлкаларнинг бир қисмини сақлашға тиришдилар. Андан сўнг жаҳонгирилик қилиш, мустамликаларни сақлаш нари турсин, ўз ички бирликларини ҳам сақлай олмадилар. Бойликлари ҳам табиий жаҳонгирилик ҳаваслари билан бирга битди. Шунинг учун ташвиқотчи қасида учун йўлда, талабда қолмади. Шул фоний дунёни кайф-сафо билан ўтказиши, қўлда қолган бойликларни шу йўлда сарф қилишға берилдилар. Мана шу фикрининг адабиёти ғазал, рубонӣ, ишқий маснавийлар эди. Шунинг учун чигатой буржуазияси мустамлика бўлған Эронда юқоридағи вазиятда давом қилған адабиётга тақлид қиласидир.

Савдо сармояси адабиёти аталған бу адабиётнинг биринчи асари Темурлангнинг ўзига нисбат берилган «Тузуки Темур»dir. Темур хаёл қилған эдиким, унинг болалари томонидан ҳам жаҳонгирилик давом этдириладир. Шунинг учун ўзининг тажрибаларини, тадбирларини бир китоб шаклида ёзиб ёхуд ёздириб болалариға қолдирди. Бу китобнинг форсийча таржимаси бор, асли йўқ. Бу адабий асар эмас.

Темурийлар даврида шоир кўб. Хонлар, хонзодалар, беглар, бекзодалар ҳаммалари шоир. Бу даврда ишқ билан шеър сарой аҳли орасида юқумли касал каби босиб кенгайган. Лекин буларнинг ҳаммасининг асарлари ҳалиғача топилмади. Жуда оз қисмифина майдонда. Ҳаммаси топилғанда ҳам буларнинг бир-биридан асосан фарқсиз асарлар бўлиб чиқариға шубҳа йўқ. Булардан маълум бўлғани Темурга муосир бўлган Дурбек асари «Юсуф Зулайҳо» исемли ишқий достон. Бу асарни Дурбек Темур ўлимидан тўрт йил сўнгра Балхда ёзган. Бу асар жуда муваффақиятсиз чиққан.

Лутфий ғазалчи бир шоир, тили Навоийға кўра очиқроқ. Бутун шеърларидан ишқ, шароб ҳидлари келиб турадир. Бу Шоҳруҳ саройидаги⁶ ички мажлисларда соқи(й)лик қилған гўзалларнинг кўз, қошлари билан овора, улар учун куйлайдир.

Лутфи:

Эй одамилар жони париға не бўлурсен?
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсен?

Сендин мэнга нazzорда бўлур ул дахи гаҳ, гаҳ,
Сен чархи фалакнинг қамарига не бўлурсен?

Юсуф каби шириндуур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакарига не бўлурсен?

Сендек санаме кўрмади, Лутфий, Чигатойда,
Сен сўйла: Хито(й) хўблариға не бўлурсен?

Эй турки париваш не ажаб жон етилибсен,
Давлат чаманинда гули хандон етилибсен.

Бўй чектингу оғоқ ичиди қўбти қиёмат,
Ҳай-ҳай, не бало, сарви хиромон етилибсен...

Сол соя менинг бошима, эй рашки санавбар,
Ким ғайрати туви дағи ризвон етилибсен.

Ераб, не бало сарви санавбар етилибсен,
Қон қилғучи бир шўх ситамгар етилибсен.

Ой кўз тутар эрдим сени, хуршид бўлибсен,
Хуршид недур, руҳи мусаввар етилибсен.

Васф этса киши юз кўрадур деб соғинурсен,
Кўзгуда ўзунг боқки, не дилбар етилибсен...

Атойи Улуғбек замонида Абдулатиф хизматида
Балхда турған. Бунинг ҳам мазмунича Лутфийдан фар-
қи йўқ. Лутфий нима учун шеър ёзган бўлса бу ҳам
шунинг учун ёзған.

Атойи:

Юзинг топардадин зоҳир бўлибтур,
Санамлар ҳусн даъвосин қўйубтур.

Ута чиқди бағирдин тийр ғамзанг,
Вале пайкони жонда ўлтурубтур.

Ул санамким, сув яқосинда паридек ўлтирур,
Фояти нозиклигидин сув била ютса бўлур.

Темурийларнинг бой, маданий мустамликалари бўл-
ған Эроннинг миллий буржуазияси асосида мустамли-
каликдан қутулиш ҳаракатлари Темур замонида бош-
ланган эди. Табиий, бу ҳаракат Темурдан сўнг ҳам да-
вом қилди, ўзини бу майли мустамликасини қўлидан
чиқармоқ истамаган Осиё савдо буржуазияси бошда бу

ҳаракат билан келишмак йўлини тутди. Менинг фикримча, марказнинг бир оз вақтдан кейин Самарқандан Ҳиротка кўчишга ҳам бир сабаб шудир. Эрон миллий буржуазияси ўзининг сиёсий ҳаракатини дин, мазҳаб билан бўяди. Шинийлик ҳаракатини кучайтирги. Шинийлик туйғулари умумийлашсан сайн Ўрта Осиёдан қутулиш фикрининг кучайиши турган гап эди. Ўрта Осиё буржуазияси буни кўриб турар эди. Шунинг учун булар орасида шинийликни қабул қилиш фикри туғилди. Темур болаларидан Бойсунғур Мирзо шинийликни қабул қилған эди. Иш бунинг билан қолмади. Форс буржуазияси миллий ҳаракатининг уст кийимидан бошқа нарса бўлмаган шинийлик ҳаракати кучаймакда эди, буни кўрган Ҳусайн Бойқаро шинийликни ҳукуматнинг расмий мазҳаби эълон қилиш фикрига келди. Сарой одамлари бирлаша олмадилар. Навоий ва унинг атрофида бўлғанлар бу тадбирининг чуриклигини англадилар, бунга монеъ бўлдилар. Эрондаги бу ҳаракатка таслим бўлиш эмас, қарши турниш, муқовамат⁷ қилиш, ўзни қўриш тўғрироқ топилди...

Бу адабий ҳаракатнинг йўлбошчилигини Навоий билан Ҳусайн Бойқаро олдилар. Навоий форси(й) тили билан турк тили орасида бойлик, адабий қулайлик нуқтан назаридан илмий муқойиса юргизиб, бир асар («Муҳокамат ул-лугатайн») ёзди. Бу асарда «турк тили форси(й) тилиға кўра бой ва адабий қулайлиғи бор» деб даъво қилиб чиқди ва даъвосини исбот қилишга тиришиди. Бу масъала устида унинг буюқ рутбасига қарамай, форси(й) шоирлари курашдилар. Навоий кўб асарларида деярлик туркчани ёқлайдир:

Форси(й) ўлди чу аларға адо,
Туркий ила қилсан ани ибтидо.

Форси(й) эли топди чу хурсандлик,
Турк даҳи топса барумандлиқ.

Чун форси(й) эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи.

Ул тил била назм бўлди малфуз,
Ким форси(й) англар, ўлди маҳзур.

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Туркӣ эли дағи баҳра олғай.

Невчунки бу кун жаҳонда атрок,
Кўбдир хуштабъи, соҳиби идрок.

Гар модда камрак эрса на ғам,
Чун завқдадур асил, ул эмас кам.

(«Лайлову Мажнун»дан)

Бу ҳаракатнинг Ўрта Осиё сандо сармояси даври адабиётининг кўтарилишига ёрдами бўлди.

Бу давр адабиётининг улуғ намояндаси — Навоий, Навоийнинг отаси Кенжা ё Кичкина ботир. Бу одам авваллар ботир эмас, баҳши бўлған. Унинг шоирлиги ҳам ривоят қилинадир.

Абул Қосим Бобурнинг хизмагида эди. Навоий 1440 да туғилди⁸, Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро билан бир мактабда ўқудилар. Мактабда Навоий форс адабиёти билан машғул бўлди. Ҳам шунга берилиб кўб ўқуди. Отаси Ҳиротдан Машҳадға қочиб борғанда Навоийни олиб борди. 17—20 ёшда эканида шу муҳожиратда унинг отаси ўлди. Навоий янгидан Ҳиротга қайтиб саройга кирди. Қандай бир сабаб билан Самарқандга қайтиб, шунда қолди. 1468 да Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни олғанда Навоийни чақирадир. Навоий Ҳиротга бориб мушовир⁹ бўладир, сўнгра «муҳрдор» бўладир. Ҳусайн Бойқаро билан бузилишалар. Навоий Астрободга воли(й) таъин бўлиб кетадир. 1—2 йилдан кейин воли(й)ликни ташлаб Ҳиротға рухсатсиз қайтадир. 11 йил бекор ётиб кўб асарларини ёзадир. Яна бурунғи муҳрдорликга таъин қилиниб 12 йил ишлайдир. 1500 да ўладир, унинг 30 дан ортиқ асари бор. Буларнинг муҳимлари: «Муҳкамат ул-лугатайн», «Ҳамса», Тўрт девон, «Мажолиси...», «Насойим...» отли асарлари.

Навоийнинг шоирлиги, санъаткорлиги ҳамма чигатой шоирларидан юқорида туради. Буни Бобир ҳам тасдиқ қиласидир. Исмонл Ҳикмат озарбайжонча босилған «Девони Ҳусайн Бойқаро»нинг муқаддимасида Ҳусайн Бойқаронинг Навоийдан яхшироқ бир шоир эканини даъво қиласидир, бу янглишdir. Навоийнинг асарлари тил учун жуда бой бир хазинадир. Уларни ёлғиз тил нуқтаи назаридан текшириш, улардағи сўзларни йиғиб изоҳ қилишнинг ўзи жуда катта илмий хизмат бўлар эди. Навоий ёлғиз шоир, ёзгучи эмас, илм ва 'санъат ходи-

мидир. Кўб мудим китоблар унинг бўйруғи, ташриқоти билан ёзилган. Энг катта рассомлар, мусиқа олимлари, хаттотлар унинг ҳимоясида ўсдилар. Ўзи ҳам мусиқани яхши билар эди. Баъзи куйлар боғлағанидан Бобир хабар берадир.

«ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ»

Урта Осиё адабиётининг мусулмонлиқдан темурийлар (15 аср) гача бўлған даврига оид намуналар жуда оз. Бу намуналарнинг энг бурунфиси милодий 1069—70 (й) ларда ёзилған «Қутадғу билиг» китобидир. Ондан кейин қаторланиб «Ҳибат ул-ҳақойиқ»¹, «Або Муслим»² (милодий 1155), яна шу асрнинг емиши бўлған Яссавий ҳикматлари, Боқирғон ҳикматлари, милодий 1233 да Али отли бир киши томонидан ёзилған «Юсуф, Зулайҳо» китоби³, энг сўнгра 1310 да яралған «Қисас ул-анбиё» китоби⁴ келадир. Ҳаммаға маълум бўлған мана шу беш-олти асардан бошқа яхши бир нарсанинг майдонга чиққани маълум эмас. Биз бу мақоламиизда шу қатор асарларнинг иккинчиси бўлған «Ҳибат ул-ҳақойиқ» билан ўқувчиларимизни таништирмоқчи бўламиз.

Истанбулдаги «Аё Сўфия» кутубхонасидан топилиб, майдонға чиқарилған бу китоб уйғур ҳарфлари билан ёзилған. Ҳар сўзнинг остида араб ҳарфлари билан қандай ўқулиши кўрсатилған. Котиби Абдураззоқ баҳши бўлуб, ... бу китоб 1334 йилда босилған⁵. Нажиб Осимбек китобнинг хатинда бўлған арабча ёзувлар билангина қолмаган, уйғур ёзувсини янгидан ўқуған, таржима қилган, лугатларини изоҳ қилған. Китобнинг сарфий ёқларини⁶ изоҳ қилатурган бир илова, сўзларини изоҳ қилатурган бир лугатча қўшған. Матннинг ўзини ҳам айнан айрича бостирган.

Нажиб Осимбек бу китобнинг бошида бир муқаддисма ёзадир. Мунда уйғур ёзувсининг Оврупада бошлаб қандай ўқуғани ҳаққида узун батафсил маълумот берғандан кейин асар ҳаққида китобият маълумоти берадир. Қайда, қачон ёзилғани ҳаққида матннинг ўзи-

¹⁾ Нажиб Осим бу китобнинг отини бошлаб «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ўқуған эди. Сўнгларари яна топилған тўла эмас бир нусханинг текширишидан бунинг «Атабат ул-ҳақойиқ» экали онглапилған. «Атабад» — қути, идиш маънолари дадир (Туркият мажмуаси, жилд 1, бет 227. Нажиб Осимбек мақоласи).

да маълумот йўқ. Ёлғиз китоб бошида «ҳамд», «наът» дан сўнг асар эгаси ўзининг подшоҳини маҳтайдир. Ондан кейин асарнинг ёзилиш сабабини кўрсаткан бўлумда «Дод Сипоҳсолорбек учун бу китоб», «чиқартим очунда оти қолсан теб» деб ҳукмдорининг «Дод Сипоҳсолорбек» эканин билдирадир. Китоб охирида эса:

Адиб Аҳмад отим, адаб—панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум

деб ўзининг отини билдирадир. Китобнинг охирида китоб ҳаққида ёзилған уч тақриз⁷ бор. Шулардан биринчисида

Туға кўрмас арди Адибнинг кўзи,
Тузатти бу ўн тўрт боб узра сўзи,

деб Адиб Аҳмаднинг кўрлигидан хабар берилади.
Учинчи тақриза

Адибнинг яри оти Югнак арур,
Сафолиқ ажаб ер, кўнгуллар ёрур

Отасининг оти Маҳмуди Югнакий
Адиб Аҳмад ўғли йўқ ул ҳеч шаки.

Китобининг оти арур «Ҳибат ул-Ҳақойиқ», иборат арабтин ўшул,

деб Адиб Аҳмаднинг «Югнак» деган жойдан экани, отасининг Маҳмуди Югнакий бўлғани китобнинг «Ҳибат ул-Ҳақойиқ» аталиб, қашқар тилида ёзилғани хабар бериладир.

Бизга «Адиб Аҳмад» исмли бир шоирдан хабар бергучи бирдан-бир манбаъ Алишер Навоийнинг асарлари-дир. Навоийнинг «мактубот»ида⁸ Мирзо Бадиuzzамонга ёзилған бир мактуб бор. Отаси Ҳусайн Бойқароға исён қилған Бадиuzzамон исмиға Навоий томонидан ёзилған узун бир насиҳатномадан иборат бўлған бу мактубда Адиб Аҳмаднинг тубандаги тўртлиги бор:

Отадин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса дағи ота.

Сени юз балодин қутқарғай Худо,
Отанинг хатосин билгил савоб.

Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» унвонли аса-рида Адиб Аҳмаддан афсонавий бир шаклда хабар берадир. «Қўзлари бутов эрмиш ва асли зоҳир эрмас эрмиш» деб, унинг «туға кўрмас» эканин тасдиқ қилгандан кейин, унинг Бағдод шаҳридан тўрт йиғоч йироқда турғанин, Имом Аъзамнинг энг яхши шогирдларидан эканин сўйлайдир³. Ва унинг шу сўзларини кўчирадир:

Улуғлар не берса емасман дема,
Илик сун, оғиз ур, емасанг ема.

Тилингни тия тут — тишинг синмасун,
Бу турган халойиқ сенга кулмасун¹⁰.

Сўнгакка иликдир, эранға билик,
Биликсиз эран ул сўнгаксиз илик.

Навоийнинг Адиб Аҳмадға нисбат берғани бу тизмаларнинг Нажиб Осимбек нусхасида тамоман, айнан бўлмағани мазкур нусланинг анча ўзгаришларга учрағанини кўрсатадир.

Адиб Аҳмаддан хабар бергувчи иккинчи маъхазҳ(ижрий) 951 да Абдулҳасан Муҳаммад Боқир бинни Муҳаммад Али томонидан ёзилған «Тазкират ул-авлиё» дир. Лекин, бу одам Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» идаги афсонавий хабарни айнан форси(й)чага таржима қилишдан бошқа бир иш кўра олмаған. Ҳолбуки, Имом Аъзамнинг ҳ(ижрий) 150 йилда ўлгани маълум. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг ҳижрий иккинчи асрда (яъни «Қутадғу билиг» билан «Девони луғат»дан уч аср бурун) ёзилғанин қабул этишга имкон йўқдир. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг тили, услуби унинг «Қутадғу билиг»дан бир-икки аср сўнгра ёзилғанин кўрсатмакдадир. Шунинг учун Нажиб Осимбек ҳам прўфессёр Кўпрулизода бу асарнинг олтинчи аср асари эканини қабул қилиш тарафидадирлар¹¹. Ҳар ҳолда масъаланинг қатъий ечилиши Адиб Аҳмаднинг ёхуд Дод Сипоҳсолорбекнинг қачон яшағанлари ҳаққида тўғри маълумот топишга боғлидир.

Нажиб Осимбек китобнинг муқаддимасида бу «Дод Сипоҳсолорбек»нинг ким экани ҳаққида узун тадқиқотга киришадир. Салжуқийлардан Султон Барқиёруқ¹⁾ замонида (ҳижрий 5-асрда) Хуросон ноиби бўлған

¹⁾ Эрон шаҳзодаларидан Фарҳод Мирзо «Занбил» отли асарида уни «Бўрқиёруқ» ўқимоқчи бўладир.

Додбек ибни Ҳабаший—Олтунтоқни, Маҳмуд Ғазнавийнинг жияни бўлған Салар Ғозийни, энг сўнграда ҳижрий олтинчи асрда яшаған машҳур форс шоири Рашид Ватвот¹² томонидан маҳталган Тўғрул Қилич Асфаҳсолорбекни кўрсатадир. Ва шул учинчисининг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»даги Дод Сипоҳсолорбек бўлғанига қатъий суратда ҳукм қиладир. Бизнинг фикримизга кўра, Тўғрул Қилич Асфаҳсолорбекнинг узун унвони орасида «Дод» сўзининг йўқлиғи бу эҳтимолни ҳам чурутишга¹³ етарлик бир далилдир. Адиб Аҳмад томонидан отига китоб ёзилган кишининг оти ёлғуз «Додбек» бўлмағани каби ёлғуз «Асфаҳсолорбек» ҳам эмасдир. Унинг тўла унвони «Дод Сипоҳсолорбек»дир.

Биз айнан бу унвонни Урта Осиё форс шоирларидан Сайфи Исфарангининг девонида топдиқ. Ҳижрий 581 (милодий 1185) да туғулиб¹⁴, ҳижрий 666 (милодий 1268) да ўлған бу шоирнинг девонида:

Сарир мулку сарой сарвару маснад дод,
Бар офтоб замину замон муборак бод

байти билан бошланган бир табрик қасидасининг иккичи байти:

Фиёс Давлату дин «Додбек Сипоҳсолор»,
Қаҳаст арса иқбол у фтуи ободdir.

Яна

Заҳи з-гуна рўхсор ту бетоб оташ,
Ҳавон ту зада дар шамъ офтоб оташ

байти билан бошланған чиройлиқ бир қасидада

Фиёс Давлату дин Додбек Сипоҳсолор
Қаҳаст аз ни кулкаш дар аз тароб оташ

дейиладир. Мана бу икки қасида Сайфи Исфарангига замонида «Фиёс Давлату дин Додбек Сипоҳсолор» унвонли катта бир ҳукумат одами яшағанини бизга қатъий суратда билдирадир. Яна Сайфи Исфарангига девонида шул «Додбек» ҳаққида:

¹⁴) Бир кўб тазқиричилар Сайфи Исфарангининг хоразмшоҳлардан Арслон замонида Хоразмга борганин ёзадир. Бу тамоман янгишадир. Чунки ёзилганни вафот йили Жувайнийда 565, Давлатшоҳ Самарқандийга кўра 561 дир. Ҳолбуки, Сайфи Исфарангининг ўзи 581 да туғулғанин ёзадир.

- 1) Додбек мир лашкари турои;
Он з-тар домани шуде бе об;
- 2) Он Додбек шир ке дар саф жироде,
Чун охуи мушкин ба саҳи хуш нақс ўфтод

байтлари билан бошланган икки қитъа — ҳажв бор. Бу ҳажвларда унинг байтлари Турун аскар бошлиғи эканига оид ифодалар кўрулгани каби иккинчи қитъа-да бўлған:

Фарғона базирасм у зиру забар шуд,
Дар диде занбур асл ҳар макназ ўфтод

байти унинг Фарғона ҳокими эканини ҳам кўрсатадир. Бизча, мана шу Сайфи Исфаранг замонида (ҳижрий олтинчи асрнинг охири билан еттинчи асрнинг бошлиғида) яшаган «Додбек Сипоҳсолор»ни Адиг Аҳмаднинг ҳукмдори деб қабул қилиш керак. Бутун эҳтимолларнинг кучлиси шудир.

Адиг Аҳмаднинг шаҳри бўлған Югнакга келгач, Нажиб Осимнинг Қашғар атрофида, деб гумон қилғанини бир томонга қўйғанда бу тўғрида энг муҳим фикр прўфессёр Кўпрулизода Фуоднинг фикридир. Проф. Фуодга кўра, Адиг Аҳмаднинг шаҳри бўлған Югнак «Мўъжам ул-булдон»да¹⁴ Самарқанд атрофида кўрса-тилган Югнак — Юганак қишлоғидан бошқа бир нарса эмасdir. Ҳолбуки, «Югнак» сўзи бизга у қадар ёт эмас. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Самарқанддан қорахитой аскарини қувиб борғандан «Юқноқ» шаҳриға бориб, унинг ҳокими билан ўтурушиб асир олгани Жувайнийда¹⁵ бор.

«Мўъжам ул-булдон» эгаси шул «Юғноқ» моддаси остида дейдир: Юғноқ Туркистон музофотидан бўлуб, Банокатга тобеъ ҳисоб қилинадир, унга «ё» билан «Ёғ-ноқ» ҳам дейиладир. Биз Адиг Аҳмад юрти бўлған Югнак билан шу Уғноқ — Юғноқнинг айни бир ўрин эканига ишонамиз. Бу фикрнинг бир чатоқ жиҳа-ти. Жувайний сўйлашидан «Уғноқ»нинг Самарқанддан узоқ бўлмағани онглашилғани ҳолда «Мўъжам...»да унинг Банокат атрофида кўрсатилишидир.

Милодий 12—13-асрлар орасида Фарғонада яшаған бир феўдалга бағишланиб ёзилган «Ҳибат ул-ҳақо-йиқ» китоби мундарижа эътибори билан диний ахлоқ ўргаткучи манзум бир рисоладан иборатдир. Китоб бутун мусулмон асар(лари)га ўхшаб Ҳудони, Муҳаммад, унинг тўрт йўлдоши (чаҳорёр) ни маҳташ билан

бошланадир. Бу қисми ўртача бир қасида шаклидадир. Мундан кейин иккинчи қасида билан Дод Сипоҳсолорбек маҳталадир. Сўнгра ғазал шаклида ёзилған кичик бир парчада «асарнинг ёзилиш сабаби» кўрсатиладир. Китобнинг бу парчаси асар эгасининг қисқа, фақат очиқ бир эътирофномасидир. У Дод Сипоҳсолорбекнинг оти дунёда қолсин, деб бу китобни чиқарған:

Дод Сипоҳсолорбек учун бу китоб,
Чиқартим очунда оти қолсув теб

дейдир. Унинг мақсади китобини кўрган-эшитганлардан шоҳига (ҳукмдорига) дуо олмоқ; «казинли, калигли» (кетган, келганлар) орасида унинг отини нонсуққа¹⁶ қолдирмоқ бўлған. Тузук, у китобига қарағанлар, ўқуғанларнинг фойда олишларини ҳам кўзда тутған, шунинг учун китобини «ваъзлар билан безаткан»:

Безадим китоби мавоъиз масал,
Боқиғли, ўқуғли осиғ олсув теп.

Бироқ бу унинг биринчи тилаги бўлмаған. Унинг биринчи тилаги асарини феўдал Додбекга «бала» (бўлак, ҳадиба) қилиб, ўзининг «ҳаводор»лигини (хайриҳоҳ, хизматчи эканини) билдирилган бўлған. Мана шу қисқафина эътирофномасини кўргандан кейин милодий 12—13-асрда етишкан бу «туға кўрмас» шоиримизнинг асарида арабларнинг 11 ичи асрда яшаган кўршири Мааррийнинг¹⁷ ҳалққа қараб: «Эадашғанлар, тузалингиз, тузалингиз, чунки динларнинг эскиларнинг алдашларидан бошқа нарса эмас», деб қичқирғанларига ўхшаган теран қичқиришлар охтара олмаймиз. Адид Аҳмад кўр ва сайдина бир мулла бўлған. Сайди Исфаранг томонидан «хар магиз» (эшак чибини) аталган Додбекга диний ахлоқ ўргатувчи бир асар тақдим қилиш билан ўзининг «ҳаводорлиги»ни билдирилган, ундан бир оз инъом, эҳсон кўрмак истаган.

Адид Аҳмад юқорида кўрсаткан бошланғич парчалардан сўнг китобнинг асл мақсадига ўтадир. Китобнинг бу қисмини қасида, ғазал шаклида эмас, рубоий (тўртлик) шаклида давом эттирадир. Бу рубонийлар шакл ва услубча «Қутадғу билиг»даги тўртликларнинг худди ўзи кабидир¹⁸). Китобнинг туб қисми тўрт бўлумга

¹⁶) Бу ҳақда менинг мақолам 1925 йилда чиқсан «Маориф ва ўқитуғучи» журналининг иккинчи сосида.

айрилған¹⁾. Биринчи бобнинг унвони: Биринчи йавъ — илмнинг фойдаси ва билимсизлиқнинг зарари ҳаққида-дир. Адиб Аҳмад бу бобни:

«Биликтин айурман сўзумга ула»

деб бошлайдир. «Билик билан саодат йўли топилур», «биликли одам машҳур бўлади», «биликдан фойдалироқ нима бор?» каби фикрларни қаторлаб тизадир. Орасира жуда ибтидоий ўхшатишлар (ташбеҳлар) ҳам ясайдир. «Биликли киши баҳоли олтин, биликсиз киши эса, қийматсиз чақадир. Одамда билик суюкда илик кабидир» дейдир:

Баҳолиқ динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши.
Сўнгакка илитек эранға билик,
Эран кўрки ақл, ул сўнгакнинг йилик.

Унга кўра, билим кишини юқори чиқарадир, кўтарадир, билимсизлик эса, эрни қўйиға чўктирадир, тушурадир:

«Билик бирла олим йўқор йўқолади,
Биликсизлик эрни чукарди қуди».

Бундан кейин «тилни идора қилиш ва сўзлашмакнинг одоби» ҳақида китобнинг иккинчи боби келадир. Мунда муаллифнинг айтмакчи бўлғани фикрлар шулар: «Адабларнинг боши тилни яхши тута олмоқ. Тил бир кун бошга етадир». Унинг фикрига кўра, «Қачон бир кишида икки нарса йиғилиб қолса, у кишига мурувват, яхшилик йўли бекинган бўладир. У икки нарсанинг бири сергаплик, иккинчиси ёлғончилик»:

Ики нанг бирикса бир ерда қоли,
Бу канди ул ерга мурувват йўли.
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинж (и) ёлғон эрса ул эрнинг тили.

Сир сақлаш ва сирни бошқаларға билдири маслик ҳам бу бобдаги сиҳатларнинг биридир. У айтадирки ўзингда тура олмаған бир сир йўлдошингда қандай тура оладир?

¹⁾ Китобга ёзилган уч тақризнинг биринчисида «тузатти бу ўн тўрт боб ичра сўзи» дейилган. Шунда бир янглишилик йўқмики?

Эшим теб айнаниб сир айма, сақин¹⁾
Нежама инонжлик эш эрса яқин²⁾
Саріб сенда розинг сингиб турмаса³⁾
Саарму эшиңгда муни кат сақин^{4).}

Китобнинг учинчи боби «дунёнинг айланиб, ўзгариб туриши» ҳаққидадир. Бунда бизнинг муаллиф бу бобда Йссавий шайхларидан қолишмоқ истамайдир. У феўдализм ҳәётини ёқладайдир, у хоразмшоҳлар даврида кўтарилимакда бўлған савдо сармоясига қарши. У умуман, гижоратни ёқтирумайдир. «Дунё кетида юргурганларни (нг) хасис ва тубан мол йифиш учун чарчаганлари (га) қайфурадир. «Бу қадар мол йифиб нима қиласиз, эрталаб келган мол кечаси қўлингиздан кетадир!» дейдир:

Бу дунё сўнгига югурмак неча,
Хасис нангтиң ўтру теб ўзунг куча.
Налук молға мунча кўнгул боғламоқ,
Бу мол келса эрта борур боз кеча.

У ҳаётга жуда бадбин қарайдир: «Қандай жойлар, ерлар бор эди; Одамлари сиғишимас эдилар; одамлари кетдилар, у ерлар бўш қолди. Донолар, файласуфлар бор эдилар. Уларнинг мингдан бири ҳам қолмади», деб йиғлайдир. У ҳаётнинг сўнги қайфудир. Дунёсини қандай шодлантирса ҳам:

«Қадинки (кейинги) қадаҳқа сўнуб заҳар қотар»

деб қичқирадир.

Бундан кейин тўртинчи боб келадир. Мунда сахийлик маҳталадир, баҳиллик сўкуладир. Шунинг билан китобнинг тўрт асосий боби тамом бўладир. Бундан кейин айрича бир боб «Яхши ахлоқ ва унга ташвиқ тўғрисида» ёзилған. Бундан кейин «турли мазмунларда турли байтлар» унвони билан яна бир боб келадир. Бу икки бобдаги парчалар ҳам юқорида кўрганимиз руҳда насиҳатлардан иборатдир. Ондан сўнг асарнинг тамом бўлғанига оид бир бўлумда асар эгаси ўзининг отини айтиб ўтадир.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг вазни аруздаги «мутақориби мусаммани мақсур» (фаулун, фаулун, фаулун, фаул)

¹⁾ Эп — йўлдош; айма — айтма.

²⁾ Нежама — қанчаким.

³⁾ Сармак — қурноқ, чидағ турмоқ.

⁴⁾ Кат — албатта.

бўлуб, «Шоҳнома» ва «Қутадғу билиг» билан бир вазнададир. Бу асар санъат эътибори билан «Қутадғу билиг»дан тубандир. Ташбеҳлар ибтидой, оҳангиди ёқимсиздир. «Қутадғу билиг»да шунинг каби таълимий бир асар бўлса ҳам баъзи тасвирий парчалари бор. Оҳангда ундан устун турадир.

Эмди бир оз-да китобнинг босилиши тўғрисида гапурайлик. Биз бу китобни Нажиб Осимбек томонидан шарҳ этилиб босилғанини юқорида ўқувган эдик. Мазкур олим томонидан бунинг бир кўб сўзлари жойжойида изоҳ этилгани каби китоб охирида айрича бир луғатча ҳам илова қилинған. Китобнинг босилиши ҳижрий 1334 да, яъни «Девон(у) луғат(ит) турк»нинг биринчи, иккинчи жилларидан бир йил сўнгра бўлған¹⁸. Шундай бўлса ҳам Нажиб Осимбек бунинг луғатларини изоҳ қилғанда «Девон(и) луғат»га мурожаат қилмағанга ўхшайдир. Чунки, Нажиб Осимбекниң бу тўғрида у қадар янгишлари бўлғанки, хусусан, «Девон(и) луғат» майдонға чиққандан кейин бир тил олиммининг бу қадар хато қилиши мумкин эмасдир. Масалан:

18-бет биринчи сатрдаги «айурман» сўзини этмақ, айламак сўзлари билан бир томирдан деб гумон қилладир ва «айдирим» деб маъно берадир. Ҳолбуки, «айурман» сўзи «аймоқ» (бу кунги айтмак)дан бўлуб, «айтаман» маъносидадир.

19-б(ет) 3-с(атр)даги «айуған» сўзи ҳам шу янгишлик билан изоҳ этилган.

20-б(ет) 10-с(атр)даки «ўтун» сўзи «Девон(и) луғат»да «алавиқҳ аллийм» (юзсиз, тубан киши) маъносисда келган, «афв сўра» деб маъно бериш—янгиш.

21-б(ет) 13-с(атр)даки «танко» сўзи «танго» бўлуб, ондағи «тонг» — саҳар демакдир. Тенг, баравар деб маъно бериш янгишдир.

24-б(ет) 15-с(атр)даки «тўнго» сўзини «тугал» маъносисда олиб мажоз йўли билан «халқ», «омма» учун ишлатиш янгишдир. «Девон(и) луғат»да (жилд 3, бет 272) бу сўз «йўлбарс» маъносисда келган. Афросиёбнинг лақаби «Алл Эртўнга» бўлған.

25-б(ет) 1-с(атр)даки «еттим» сўзининг тўғриси ҳаммага маълум бўлған «етдим»дир.

28-б(ет) 12-с(атр)даки «аратим» сўзи янгишдир. Вазнини ҳам бузган. Тўғриси матнда араб алифбеси, билан ёзилған «ардим—ардам»дир.

31-б(ет) 10-с(атр)даки «балак» сўзини «билмак»дан «аломат» деб маъно бериш янгиш. Бунинг тўғри маъ-

носи «ҳадя»дир. Бу кун бизда «бўлак» дейиладир («Девон(и) луғат», жилд 1, бет 322).

34-б(ет) 20-с(атр)да:

Наннак бор биликтин осиғлиқ ункин
(Нанак бор биликтин осиғлиқ унгин)

мисраъидаки «нанак» сўзи «ниманг» маъносида олинниб, «унгин» сўзи «илгари» маъносида олинған. Шунинг учун шу мисраънинг изоҳи янглиш чиққан. «Нанак»—, нима нарса, «унгин» — бошқа демакдир. («Девон(и) луғат», жилд 1, бет 87).

35-б(ет) 2-с(атр)даки «чўкарди қуди» иборати «чўкарда қуди» деб изоҳ этилган. Мундаки «қуди—қузи» —қуий, тубан маъносидадир. Иборатини «тубангча, қуийга чўктириди», деб изоҳ қилиш керак эди.

36-б(ет) 17-с(атр)даки «кандин» сўзи уйғурчада ҳам шундай ёзилған. Бироқ тўғриси «сўнгра», «кейин» маъносида «кандин» бўлса керак. Вазн ҳам шуни талаб қиласидир.

42-б(ет) 7-с(атр)даки «йиғ тил» иборати «йиғла кўнгул» деб изоҳ қилинған. Ҳолбуки, мундаки «тил»—лисон, оғиздаги тил маъносида бўлуб, «йиғ» — тўпла («Девон(и) луғат», жилд 3, бет 58—60), «Тилингни йиғиштири» демакдир.

40-б(ет) 7-с(атр)даки «сариб» матнда араб алиф-беси билан форси(й)ча «қарор накўнад» деб таржима қилинган. Тўғриси шудир. Нажиб Осимбекнинг «гизланмак» (яширмоқ) деб маъно бериши хато («Девон(и) луғат», жилд 2, бет 6).

58-б(ет) 7-с(атр)даки «кошинда» сўзи янглиш, матннинг уйғурча, арабча ёзувларида «айсонида» ёзилған. «Эсон, саломат бўлған вақтида» демакдир.

67-б(ет) 2-с(атр)даки «эрта кел» сўзи «эришдир, тараққий этдир», деб изоҳ қилинған. «Девон(и) луғат»да «эртамак» сўзи «истамак» маъносида келган (жилд 1, бет 228).

Янглишларининг ҳаммаси, албатта, шу қадарғина эмас, жуда кўб! Биз ҳаммасини кўрсатиб турушни лозим кўрмадик. Бу китобни янгидан тузатиб босилишига эҳтиёж бор. Ҳар ҳолда Нажиб Осимбекнинг шарҳи тил ҳаваскорларини жуда ёмон янглишларга тушурарлиқ даражада хатолиқдир.

XVI АСРДАН СҮНГРА* УЗБЕК АДАБИЁТИФА УМУМИЙ БИР ҚАРАШ

16-аср Ўрта Осиё савдо сармоясининг йиқилиши¹ ва уни вужудга келтиргани жаҳонгир темурийлар давлатининг ўзбек феўдаллари томонидан енгилиб, ўз ўрнуни уларға топшириши билан бошланди. 1500-йилда темурийларнинг талантли ҳукмдорларидан бўлған машҳур Бобир Мирзо билан ўзбек хони Шайбоний орасида Самарқанднинг Қонғил деган ўрнида катта майдон уруши бўлуб, Бобир² енгилди ва Самарқандда яна бир муддат қамалиб урушғанидан кейин шаҳарни таслим қилиб кетишга мажбур бўладир. Шундан кейин Бобирнинг ва бошқа темурийларнинг ўзбекларға қаршу бўлған ҳаракатлари қатъий ва самарали бир натижা бермай, Ўрта Осиё шаҳарлари кетма-кет ўзбек Шайбоний-ға таслим бўла берди.

Ўзбеклар Ўрта Осиёни олган эски замонлар чигатой адабиётининг³ сўнгги тараққий босқичларини босган кунларга тўғри келган эди. Унинг шогирдлари қисман, Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро боболари атрофида, қисман Ўрта Осиёning турли шаҳарларида яшар эдилар. Ўзбеклар Ўрта Осиё ҳукуматини қўлға олиб ўрунлашғач, бунда қурилған, тараққий қилған адабиётға қаршу ҳаракат қилмадилар. Ўзбек оммаси, айнуқса, аскарий қисми орасида бахшилар(нинг) қаҳрамон(лик) дostonларини(нг) қўбиз ва лўнбира нағмалари остида давом қилғанларига шубҳа бўлмаса ҳам ўзбек феўдаллари темурий саройининг дабдабали, безакли, сафоли ҳаётларини тақлид қилишга кечикмадилар. Зотан, Шайбонийнинг ўзи адабий тарбиясини Бухорода олган ва бир муддат темурий тўраларининг саройларида яшаган эди.

Ўзбек хонлари Ҳусайн Бойқаронинг пойтахти бўлған Ҳирот шаҳрини олғандан кейин шоирлар, олимлар ва мусиқашуносларни Бухоро ва Самарқандға кўчурувга тиришдилар. Бундан ҳам уларнинг савдо сармояси тараққий қилған темурийлар давридаги санъат ҳаётини давом эттириш фикрида эканларини кўрсатди. Лекин, темурийлар даврида анча юксалған санъат ҳаётини давом эттирув, у даврдаги иқтисодий шароитни бурунғича сақлаб ва тараққий қилдиришга боғлиқ эди. Ҳолбуки, ўзбек ва чигатойларнинг узун муддат давом қилған курашлари, ўзбек хонларининг ўзаро доимий уруш-

* Сўнгги.

лари, айнуқса, денгиз йўлларининг тараққийси сабабли бу замонларда карвон йўлларининг аҳамиятдан тушуб қолиши бу мақсадни вужудга чиқаришға йўл қўймас эди. Урта Осиё савдо сармояси тушған, Урта Осиёда иқтисодий ҳаёт ем(и)рила бошлиған эди. Адабиётнинг, умуман, санъатнинг-да шул издан юруб кун сайин туша бориши табиий эди.

Шундай бўлса ҳам темурийлар замонидан санъаткорлар, шоирлар оз бир муддат ўзбек саройларида ҳам ўз борлиқларини кўрсатишга тиришдилар. Чигатой адабиёти ўзбек феўдаллари ҳимоясида ўзининг сўнг нафасини олмоқдалиги бир муддат давом қилди. Бу даврнинг маълум шоирларини кўздан кечирмак истаганимизда бошлаб олдимизда тикланган шоир Шайбонийнинг ўзиидир. Шайбонийнинг бутун шеърлар мажмуаси ҳануз қўлимишға тушмади⁴, лекин «Шайбонийнома»дан бошқа тазкира ва мажмуалардан тўплағанимиз намуналар унинг санъатга тубан бир шоир эканини кўрсатмакда.

Иккинчи шоир, умрининг сўнг йилларини Шайбоний саройида ўткарган, унинг темурийларға қаршу курашига самимий суратда иштирок қилған ҳам бу курашнинг бир қисмини манзум достон шаклида ёзған Муҳаммад Солиҳидир. Муҳаммад Солиҳнинг отаси Нуралибек темурийлар замонида мўътабар беклардан ҳам сарой шоирларидан эди. Муҳаммад Солиҳнинг ўзи ҳам Ҳусайн Бойқаронинг сарой шоири бўлуб, Шайбонийнинг Самарқанд устига юриши(и) замонида⁵ Бойқаро саройдан қочиб, Шайбонийга қўшулди. Навоий ўзининг «Мажолис...»ида унинг шоирлигини маҳтайдир ва форсийча шеърларидан намуна беради. Бобир Мирзо ҳам унинг туркий шеърларини «ёмон айтмайдур» ибораси билан тақдир қилади. Муҳаммад Солиҳнинг шеърлар мажмуаси қўлимиизда йўқ. Унинг ёлғуз «Шайбонийнома» исмли манзум достони маълумдир. Бобир Мирзо бу асар ҳаққида «бисёр суст ва фуруд (тубан)дир, ани ўқиған киши Муҳаммад Солиҳнинг шеърларидан беътиқод бўлур деб қиммат берадир»⁶, тўғриси ҳам шудир.

Шайбонийнинг ўлумидан кейин тарқалған ўзбек аскарий кучини йиғиб, янгидан бош кўтарган Бобир Мирзони Бухоро атрофида енгган ўзбек хони Убайдуллоҳ ҳам бу даврнинг машҳур шоирларидандир. Убайдуллоҳ Урта Осиёнинг турли ҳужумлар сабабли тушуб қолған иқтисодий ҳаётининг ўнғайсиз вазиятини яхши англар эди. Бурунғи темурийлар ўлкасида кўрулған янги ўзбек

хонлиғида бирликни сақлаш учун янги исёнларга, бў-
лунишларға майдон бермаслик учун ўзбек қабила бош-
лиқларини моддий ёқдан таъмин қилиб туриш, уларни
янги талошларға муҳтоҷ қилмасдан сақлаш лозим эди.
Ўрта Осиёнинг у кунги иқтисодий вазияти эса, бунга
мусойид⁷ эмас эди. Бунинг учун энг яхши чора талов-
чилиқни ўлка чегарасидан ташқариға чиқармоқ деб би-
лиди, кўзлар бурунги темурийларнинг мойил мустам-
лакалари бўлған Эронға тикилди. Эронийлар билан ўз-
беклар орасида мазҳаб айрмаси бор эди. Ҳийлакор
Убайдуллоҳ мана шундан фойдаланмоқчи бўлди. Ўрта
Осиёда ҳукм сурған «Нақшбандий» ва «Яссавий» та-
саввуф оқимларининг иккаласига ҳам кирди. Шайхлар-
га мурид, муридларға шайх бўлди, тасаввуфиш шеърлар
ёзди⁸. Зотан, дин ва тасаввуф билан заҳарланған ҳалқ-
ни диний манзумалар билан «газо»ға (яъни, Эронни
талашға) ташвиқ қилди. Унинг шеърлар мажмуаси (да)
форсий, арабий ғазаллардан бошқа Навоийларнинг са-
рой адабиётлари шаклида ҳам яссавийлиқ мактабига
маҳсус шаклда парчалар бор. Убайдуллоҳнинг форсий-
ча ва ўзбекча чиройлик парчалари кўб. Бу кунги мате-
риалларға кўра, унинг бу даврнинг энг яхши шоири
деб қабул қилишға тўғри келади.

Булардан бошқа бир кўб шоирларнинг борлиғи маъ-
лум¹⁾ бўлса-да, кўбрек асарлари ҳали майдонға чиқ-
мағанлар ҳаққида узил-кесил бир нарса айтиб бўлмайди.
Булар орасида кўзга кўринарлик яна бир шоир балх-
ли Пашшо(ҳ)хўжа ибни Абдуваҳобхўжадир²⁾. Отаси,
оға-иниси ҳам олим, ҳам шоир кишилар бўлған бу зот-
нинг «Гулзор» исмли бир асари бизга маълум. Отидан
ҳам онглашилғани каби машҳур Саъдий Шерозийнинг
«Гулистон»ига ўхшатма тарзида ёзилған бу асарда ўз
замонининг баъзи томонларини акс этдирған муҳим
парчалар бор, тил ва услуби чиройликдир.

Бу даврда ўзбекча тарих адабиёти жуда бойӣ эди.
Улкани янги истило қилған ўзбек хонлари Жўжи воси-
таси билан Чингизхонға бориб етар эдилар. Чингиз
авлоди бўлмаған темурийларға кўра, хонлиққа ўзларини
ҳақли кўрар эдилар. Шу томонни очиб ҳалқни ўзла-
рига исиндиримак учун тарихий асарларға айрича аҳа-
мият берилди.

¹⁾ «Музаккири аҳбоб» эгаси буларнинг бир қисмидан хабар
беради.

²⁾ Таржимайи ҳоли «Музаккири аҳбоб»да бор.

Рашидиддиннинг машҳур «Жомеъ ут-таворих», Шарафитдин Али Яздийнинг «Зафарнома»си форсийчадан ўзбекчага таржима қилинди. Қисқагина бир «Шайбонийнома» ёзилди⁹. Мавлоно Абдуллоҳ ибни Али томонидан ўз замонида мавжуд маъхазлар аралаштирилиб, «Зубдат ул-асар» исмли ўзбекча бир тарих ёзилди¹⁰. «Тарихи Хоний» ва «Баҳр ул-асрор» каби форсийча асарлар вужудга келтирилди¹¹. Ўлкада иқтисодий, сиёсий тузум давом қилди. Ҳарбийлар [нинг] қабила бошлиқларининг ғалабаларини, эҳтиёжларини таъмин қили(в) мумкин бўлмай қолди. Шунинг билан хонларнинг нуфузи камайди. Турли исёнлар майдонга чиқди, вилоятлар айрилди, хонлар ўлдирилиб, сарой ўзгаришлари ясалди. Хонлиқ шайбонийлар сулоласидан аштархонийлар сулоласиға ўтди (1597). Аштархонийлар замонида ўлканинг тинчсизлиғи, тартибсизлиғи, иқтисодий тушкунлиги кучайди, сарой қашшоқланди. Мамлакатда адабиётнинг, умуман, нафис санъатнинг тараққийсига, ўсувиға майдон қолмади. Бир кўб шоирлар, санъаткорлар, олимлар Ҳиндустондан Бобир Мирзо томонидан қурулған мӯғул ҳукуматининг пойтахтиға ҳижрат қила бошладилар. Ўрта Осиёда қолған шоирлар эса, саройдан ҳимоя кўра олмағач, омма орасидан ўқучилар таъмин этувға киришдилар. Шунинг учун саройнинг муҳташам такаллуғли, безакли услубини ташлаб, омма услубига яқинлашувға тиришдилар. Бу давр ўзбек адабиётининг санъатга тубан тушған даври бўлуб, 19-асрнинг бошлариғача давом қилди.

Сўфи Оллоҳёр, Машраб Наманганий, Турди ва Ҳувайдо каби услубан бир-бириға яқин шоирлар бу даврнинг ҳосилоти эди. Ўзбек ўлкасининг кундан-кун иқтисодий тушиши, идора бирлигини сақлашиға монеъ бўлди. Хоразм ўлкаси Шайбонийхоннинг ўлумидан кейин ажralиб, бир оз вақт Эронға тобеъ бўлди ва тезликда ундан қутулиб, мустақил бир ўзбек ҳукумати қурған эди (1504). Бухорода ҳукумат шайбонийлардан аштархонийларға ўтгач, яна бир оз кучсизлангани учун Хоразм ҳукуматининг анча тажовузига учради.

Аштархонийларнинг охириги ҳукмдори бўлған Абулфайзхон замонида Фарғона ҳам айрила бошлади. Ҳукумат Абулфайзхондан манғит сулоласиға ўтгандан кейин Фарғона ўзбек ҳукумати кучая бошлади. Мана шундай бўлуб, ўзбек ўлкаси уч мустақил ва рақиб марказга айланди. Биз бу даврда ўзбек адабиёти ва, умуман, ўзбек санъатининг шул уч марказга бўлинғанини

кўрамиз. Хоразм хонлигига ўзбек хони Абулғозихон ибни Арабмуҳаммадхон томонидан 1660 инчи йилда машҳур «Шажарайи турқ», ондан кейин «Шажарайи тарокима»¹² китоблари ёзилди. Милодий 1804 йилда Хоразм хонлиги Элтузархонга ўткандан кейин Хоразм ўлкаси иккинчи тинчсизлиқлардан бир оз қутуладир. Ҳукумат маркази ободлиққа юз тутади. Ички тинчлик натижасида иқтисодий ҳаёт кўтарила бошлади. Сайнд Музаффархўжа Киромий ва унинг шогирди бўлган Шермуҳаммад Мунис каби шоирлар етишалар. Мунис томонидан «Фирдавс ул-иқбол» исмли буюк Хоразм тарихи ёзила бошлади. Бу адабий ҳаракат рус жаҳонгирлиги томонидан Хоразм истило қилинганинча ва ундан кейин давом қилди. Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Комил, Табибий, Нодири Фуломий, Мирзо, Ниёзий, Оқил, Фойиқ, Ожиз каби босилған ва босилмаган девон эгалари бўлган машҳур шоирлар етишдилар. Ибни Асирийнинг «Тарихи комил»и, Давлатшоҳнинг тазкираси¹³, «Равзат ус-сафо»¹⁴, «Мурувваж ул-заҳҳоб»¹⁵ каби бир кўб муҳим китоблар форсийчадан таржима қилинди. Аштархонийларнинг сўнг даврларида истиқлол олған Фарғонада ҳам Олимхон ва Умархонлар замонида адабиёт янгидан бош кўтарди. Айнуқса, Умархон замонида сарой атрофида бир кўб шоирлар йифилдилар. Буларнинг орасида Фазлий, Ҳозиқ, Ҳижлатхон каби санъатда юқори даражада турғанлари бор эди. Умархон саройида тўплланган шоирларнинг кўбрак умрлари бир-бирлариға ўхшатма шеърлар ёзишда ўтар эди. Булар, айнуқса, подшо(ҳ) Умархоннинг ғазаллариға ўхшатмалар ёзар эдилар. Яна Умархоннинг сарой шоирларидан наманганли Фазлий бу ўхшатма шеърларни қатор-қатор тизиб, «Мажмуат ушшуаро» исми остида йиққан эди. Лекин, шуни айтиш керакки, Фарғонада ўсған адабий ҳаёт Хоразмники каби файズли ва кенг бўлмади. Хоразмда қурилган муҳим асарларни таржима қилиш, аҳамиятли тарихлар ёзиш ҳаракати Фарғона даврида йўқ каби. Шундай бўлса ҳам Фарғона шоирларининг Хоразм шоирлари устида катта таъсирлари бўлғанини инкор этиб бўлмайди, Фарғона «Мажмуат уш-шуаро»сиға ўхшатиб, Хоразмда ҳам бир «Мажмуат уш-шуаро» тузуми¹⁶ буни кўрсатадир. Бу даврда Фарғона сарой адабиётларининг халқ адабиётига айрича диққат қилғанлари ҳам кўриладир. Бунинг натижаси эса, шоир Гулханий томонидан

Япaloққуш ҳикояси шаклида бир кўб мақолларни ўрунлаштириб ёзилған «Зарб ул-масал» китобидир,

Худоёрхоннинг муншийси томонидан ўзбек тилида ёзилған «Мажмуат ул-ансоб» тарихи¹⁷ билан Муҳаммадхон ҳам Ниёзий исмли муаррихларнинг «Мунтахаб ут-таворих»¹⁸ ва «Тарихи Шоҳруҳий»¹⁹ исмли форс тарихлари бу даврнинг асарларидан иборатдир. Бухоро амирлиги дохилида эса, у даврнинг энг машҳур шоирларидан деб бухороли Мужрим, шаҳрисабзли Хиромий каби бир кўб шоирларни санов мумкин. Бу адабий жараён ҳеч бир янгилик кўрсатмасдан то жадидизм давригача давом қилди ва бир-бириға қуруқ тақлид қилғучи сонсиз, саноқсиз шоирлар етиштириди. Унолтинчи асрдан кейинги ўзбек адабиётининг энг кўзга кўринарлик хусусияти бу адабиётга ўғуз туркчасининг таъсиридир.

16-асрдан бурунғи адабиётимизда, масалан, Навоий шеърларида ҳам ўғуз тилиға мансуб унсурларни учратиш мумкин. Лекин, буни ташқаридан келган бир таъсир бўлмай маҳаллий баъзи қабила шеваларининг Навоий тилида акс этиши деб қабул қилиниши керак. 17-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб биз бунинг хорижий бир таъсир билан пайдо бўлған шаклини кўрамиз. Бошлаб 17-асрнинг иккинчи ярмida яшаған Турдининг шеърларида «чўх», «на ажаб» каби гарб туркчаси (ўғузча) унсурларига учраймиз. Замон бизга яқинлашған сайин бу таъсир кучаяди. Бухородағи Мужримдан тортиб Фарғона сарой шоирларигача ҳаммасида бу таъсир кучли. Биз бу ўғузча таъсирининг баъзи бошқа сабаблари бўлуш эҳтимолини тамоман рад қилмағанимиз ҳолда, буни кўбрек Фузулийдан кўрамиз. Айниқса, Фарғона сарой шоирларининг Фузулийға ўхшатма ғазаллари шуни кўрсатадир. Фарғона хони Умархон ўғли Муҳаммад Алихоннинг Фузулийға ўхшатма бир девон келтирганин бизга «Туҳфат ул-аҳбоб» эгаси²⁰ хабар беради. Сўнг замонларда бир нусхасини топишға муваффақ бўлғашим бу кичкина девоннинг ҳақиқатдан бутунлай Фузулий тилида ёзилғанини кўрдум¹⁾.

Хулоса, 16-асрдан кейинги ўзбек адабиёти ўзидан бурунғи чифатой адабиётидан тубандаги хусусиятлар билан ажralадир:

1. Бу даврнинг адабиёти ўзидан бурунғи даврга қа-

¹⁾ Елғуз ўзбекларниң «инн» ўрнуда «ни» ишлатшлари шунда ҳам бор.

рāганда, умуман, санъатча тубан, бироқ сон жиҳатдан кўбдир.

2. Бу даврнинг адабиётига 17-асрнинг иккинчи ярмиларидан бошлаб ўғузчанинг, айнуқса, Фузулийнинг кучли таъсири бор.

3. Бу даврда тарихий асарларға айрича аҳамият берилған.

4. Шеърда Яссавий мактаби бу даврда саройғача кўтариладир²¹.

ЎЗБЕК ШОИРИ ТУРДИ

Ўзбекнинг бу қизиқарли шонри ҳақида бизга энг бошлаб хабар бермак, ҳатто, уни кашф этмак шарафи ёш текширишчиларимиздан ўртоқ А. Мажидийға оид-дир¹. А. Мажидий «Зарафшон» газетасининг 217—219-сонларидағи мақолаларидан кейин «Маориф ва ўқитғучи» журналида бу ҳақда муфассал бир мақола берди². Ўртоқ Мажидий мазкур мақоласининг бир жойида Турдининг эли, юрти, кимлиги ҳақида маълумот йўқлиғини ёзғандан кейин «замон ўзи борған сайин бу масъалани таъқиб этиб, бу яширин сирнинг ўзи ҳам устидан пардасини ирғитар», деб ишонч билдириған эди. Мана шу «пардани ирғитиш» Турдининг қандай одам эканлигини белгилаш йўлида кичкина бир хизмати бўлур умиди билан шу мақолани ёзмоқчи бўлдиқ. Бошлаб ўртоқ Мажидийнинг Турди ҳақидағи фикрларини ху-лоса қиласи.

1. «Хон деган сўз ўлум билан бир маънода» юрған: «Қаттиқ бир вақтда Турди хонға исён қилди, унинг но-тўгрилиқларини кўруб турмади...».

2. «Турди башарият орасида давом эткан ҳақсизлиқ-лар, зулмлар, ҳокимлик, маҳкумлик, жанжал, низолар, қон тўкушлар тўғрусида вижданац азобланган», «куй-ганларнинг биртаси».

3. У «эл устида қон солиб кеткан бекларға: манманлик қилмангизлар, халқ ишини тўғри йўл билан олиб боришига сизда куч йўқми? Фақат сиз сарватнинг² қулисиз, қачон сарват йўқолса, сизни(нг) ҳакамлигин-гиз бошқаларнинг маҳкумлиги билан бирга йўқолар», деган.

¹⁾ А. Мажидийнинг адабиёт тарихимизга оид материаллар из-лааб тоиниши тўғрусидағи ғайратини тақдир қилимай ўтуш қўлдан келмайдир.

²⁾ «Маориф ва ўқитғучи» журнали, 25-йил, 9—10-сон, 52-бет.

Биз ўз ишимизға киришмасдан бурун ўртоқ Мажидий томонидан Турди ҳақида берилған шул уч моддалиқ ҳукмнинг, айниқса, учинчи моддасининг сал шошилиброқ берилғанинг айтиб ўтишға мажбурмиз. Бу даъвомизнинг исботи эса, шу мақоланинг натижаси бўлуб келади:

Биз Турдини текширганда, бошлаб унинг ўз шеърлариға мурожаат қилдик. Унинг шеърлари орасида таржимайи ҳоли учун ярарлиқ моддаларни тубандагича чизиб олдиқ:

1. Турдининг бир ғазали бор, онда:

Бир сари азм айла, жойи номусулмондир бу мулк,
Фитнау авбошу зулму куфру туғёндур бу мулк.

Бир калима ҳурмати дин лек ислом оти бор,

Мутлақо кирдори хейли кофиристондур бу мулк
дегандан сўнг:

Жойи ислому мусулмонлиқ, Фарофий, истама,
Пойтахти кишвари Субҳонқулихондур бу мулк—

деган. Кўруладирки, Турди «пойтахти Субҳонқулихон» бўлған бир «кишвар» (ўлка)да, яъни Бухорода турған: онда қандайдир бир ўнғайсизлиқга учраб, бошқа «сари азм айла»мак истаган.

2. Турдининг Хўжанд ҳокими Оқбўтабийга бағишлиған бир мухаммаси бор.

«Ёд мандин ким берур? Яхши замонлар кўрдиман»
мисрағи билан бошланған бу мухаммасиниг бир бандида:

«Ҳукм жорий, сўз қабули, бир дуру дар гўш эдим,
Аҳли давлатла(р) била ёру ҳариф, ҳамдўш эдим,
Ҳой, ҳуйи базмларда шаҳд (маст?) нўшо-нуш эдим,
Хуш замонлар «юз» қазони бошида сарпуш эдим,
Бу замон йувгон қозон остида қолган йундиман»

дейилгани каби Оқбўтабийға қаратиб:

Хешман, дарвиш, мискин мустаҳиқ девонадин,
Баҳраманд эт илтифоту, ҳиммати мардонадин,
Сан туруб лойиқмидур, қилмоқ талаб бегонадин,
Қиблагоҳо, мандин укроҳ этма, бир майхонадин,
Хўш бар хум, соф майсан, ман губору, дурдиман³

дейилладир.

Мундан Турдининг ўзбекнинг «юз» қабиласидан ҳамда у қабиланинг бошлиқларидан («юз қазони бо-

шида сарпуш») эканин онглаймиз. Турди Оқбўтабийға «хеш»лиқ даъво қиласидир, мен билан сен «бир майхона» да қайнаған «хум»даймиз, сен «хум»нинг «соғ» майи, мен унинг «дурди»—лойи бўламан, дейдир.

Муҳаммадраҳим Оталиқ ўғли Оқбўтабий⁵ бизга ёт киши эмас. У Фарғона хонларининг сулола бошлиғи бўлған «Шоҳруҳ Оталиқнинг замондоши бўлған; Шоҳруҳ Оталиқнинг қизини олған. 1138 (1721) йилдан кейин Шоҳруҳ ўғли Раҳимхон¹⁾ томонидан ўлдурилган. Оқбўтабийнинг отаси Раҳим Оталиқнинг Субҳонқули замонида Хўжанд ва Ўратепа ҳокими бўлуб турған «Раҳимбий-юз» эканига шубҳамиз йўқ²⁾.

Раҳимбий юзниг «хеш»лиқ даъво қиласидир. Мундан бошқа Турди Субҳонқулини сўккан мухаммасида Субҳонқули юртида одам қолмади, деб зорланадир ва шу қаторда «Хўшика» отли бир одамни маҳтайдир:

Хон эшикинда киши қолмади бир соҳиби фан,
Бори бир неча сўқум қайди маҳзи кардан,
Келмас қўлларидин иш, ҳама ошхўр ғарзан,
Унда бир эр Хўшика эрдию...

Фикримизга кўра, бу «Хўшика» дан мақсад Субҳонқулихоннинг катта бекларидан бўлуб хоразмийларға қаршу урушларға иштирок қиласан «Хўшикабий —юз дан³⁾ бошқа киши эмасдирки, бу ҳам Турдининг «юз» қабиласидан эканини қувватлайдир.

3. Турди шеърлари орасида «То хайр асб инъом Ҳалимбий оталиқ» унвонли бир парча бор:

Аё мири валинеъма кироми от инъоми,
Юзини кўрмага ҳасратда ўлдум эшитиб номи,
деб бошланған бу парчада:
Ҳазора қалъасинда жамъи хосу ом аросинда,

Забони пурдурап борингдин эшитдим бу пайғоми,

¹⁾ Раҳимхон Шоҳруҳ ўғли «минг» қабиласидан бўлуб, Фарғона хонлигини таъсис қиласан кишиидир. Бу билан Оқбўтабий Муҳаммад Раҳим Оталиқ⁴⁾ ўғли орасидаги муносабат ҳақида тафсилот «Мунтакаб ут-таворих»да бор.

²⁾ «Раҳимбий юз... аз Ўратепа баромада жанг ху озмиро мопанд шуд. Субҳонқулининг котиби бўлған Хўжа Самандари Термизий томонидан ёзилған «Дастур ул-мулук»нинг 178—(17)9 бетлари (ўз кутубхонамда), «Дар Ўратепа у Ҳожидака мискин Раҳимбий юз буд» (мазкур китоб, 281-саҳифа).

³⁾ «Дастур ул-мулук», 146—152 (бет).

Ушал тарихдин ўн ой ўтуб йилга қадам қўйдӣ;
Ки не оғозини билдим яқин, не маълум анжоми.

(Не маълум бўлди анжоми?)

дейиладир. Мунда Турдининг Бухородан чиқиб Ҳазора қалъасида бир оз турғанин, онда Ҳалимбий оталиқдан бир от ваъда олғанин кўрамиз.

4. Турдининг Субҳонқули билан бузулишмоқдан бурун Бухородағи ҳаётининг қандай ўтканин ҳам унинг ўзидан эшитайлик: у Хўжанд ҳокими Оқбўтабийни мақтаған мухаммасида шундай дейдир:

Ёд мандин ким берур? Яхши замонлар кўрдиман,
Ринд сар хайлию хуш айши дамодам сурдиман
Халқаи ушшоқда базму мажолис кўрдиман,
Муши ҳокам давру давронлар (ни лекин) кўрдиман,
Хуш димоғ эткан майи софи ҳарифлар дурдиман.

Қилмадим шукронай, солдурди туфроқ ошима,
Қолмади жуз дарду, ғам ҳамдам, мусоҳиб қошима.
«Ҳақ» ўзи раҳм айлағай оҳи саҳар⁶ кўз ёшима,
Тафриқа тошини ёғдурди замона бошима,
Хонумон овора, селоби ҳаводис сурдиман.

Воқифе йўқ бу мусоғирлиғда мандин не ўтар,
Баски юз кўйибила рўзи келиб, рўзи кетар.
Ўзмағай мундин балойу, бўлмағай мундин батар,
Ақроболар суҳбатимдин ор этар, қошин чатар.
Салб дилларда(н), назарларда кариҳ супуриндиман.

Ҳукм жорий, сўз қабули, бир дуру даргўш эдим,
Аҳли давлатла(р) билан ёру ҳариф, ҳамдўш эдим.
Хуш замонлар юз қазони бошида сарпўш эдим,
Бу замон ювғон қозон остида қолған юндиман.

Чархи дун қилди манга жавру жафолар беҳисоб,
Гардиши даврон берур ҳар лаҳза юз минг печу тоб,
Ҳар сори елдим, югурдим сувсониб мавжи сароб,
Ташна лаб, гарди кудурат зери пойинда хароб,
Баҳри давлатдин йироқ, гардан шикаста мўндиман.

Мана бу парчалардан жуда яхши онглашиладирки,
бу одам сўзи ўткур, «ҳукми жорий», «айши нўшонўш»
билин машғул «аҳли давлатлар» билан ўртоқ бўлған.
Сўнгратлари «чархи дун» унга «жавру жафолар» қилған,
«кошиға туфроқ» солған, уни Субҳонқули дарборидан
ажратиб «мусоғирлиғда» қолдирған.

5. Турди Субҳонқули дарбори илан ажралишининг тарихини ҳам бизга берадир:

Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўб зору наҳиф,
Зулмдин бўлди раият эликим хору заиф,
Соли тарихини этдим чу хираддин таклиф,
Деди: «Дин» бошдин-аёқдин тушуб, «ислом заиф»⁷
Даври Субҳонқули жобир, умароси Япалоқ.

Уртоқ А. Мажидий бу парчанинг бешинчи мисраъини тарих деб ўйлаган. Бешинчи мисраъининг ҳарфларини «абжад усули» билан ҳисоблагандага 1132 (милодий 1719) чиқадир.

Холбуки, Субҳонқули ўлуми 1113 (1701)да, яъни А. Мажидий кўрсатган тарихдан 19 йил бурундири. Бу тўғрида С. Айнининг ҳақли эътирозига учраган А. Мажидий юқоридағи тарихнинг шубҳали эканини эълон қилған. Менинг фикримча, мундағи тарих моддаси бешинчи мисраъ эмас, тўртинчи мисраъдағи «ислом заиф» ҳам «дин» сўзларидир. «Ислом заиф» сўзи абжад усули билан 1092 бўлуб, мунга бош, аёғи кеткан «Дин»нинг «и»си (яъни 10) қўшулғанда 1102 бўладир. Бу эса, ҳақиқатан Субҳонқулининг Бухоро хонлигида туруб баъзи беклари билан онглашилмовчилик чиқарған йилларига тўғри келадир.

6. Турди Субҳонқулиға қаршу ёзғани мұхаммасида Раҳим деган одамни маҳтайдир:

Ҳақдин ўлдур талабим ўлса санга ёр, Раҳим!
Ики оламда наби шафиуғ ғамхўр, Раҳим!
Бўлса то давру мадори бу жаҳон бор, Раҳим!
Айлағай сени худо барчага сардор, Раҳим!
Бегу, бегзодасану юртқа тушған бир тоқ.

¹⁾ ҳақ йўлига юргайсен
Аҳдингга росих ўлуб, бу сўзингга тургайсен,
Бу замонда борининг (борини) бир кўз ила кўргайсен,
Узбекни гули, сарсебади, бегзоди сен.

      аҳли муҳтожлар даргоҳи, ижоди сен(?)
Улма кўб суст—ўшал Эр Қоқининг авлодисен,
Бор кими ҳади, ургай сенинг олдинга натоқ²⁾.

¹⁾ Нуқтали ўрин ўқилмади.

²⁾ Мунда «натоқ» паклида кўчирганимни сўз аслида «натоқ» ёзилганки, «белбог» демакдир. Белбогнинг бу мисраъда муносабати йўқ. Шоир буни янглишдан «нутқ»¹⁾ маъносисида олған бўлса керак. Сўнгра А. Мажидий бу парчанинг Турдининг таржимайи ҳоли деб оладир. Холбуки, унинг Раҳимбий ҳақида айтилганига шубҳа йўқдир.

Мана бу мұхаммасда маҳталған, «сен ўшал Эр Ғоқи-нинг авлоди бўласан», «сенинг олдингда гапиришга ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, сустлик қилма» нимагадир; ташвиқ этилган Раҳим, бизча, Хўжанд ва Ўратепа ҳокими; Оқбўтабийнинг отаси Раҳимбий юздан бошқа киши бўлмаса керак.

Турдининг асаридан териб олиб тафсилот берганимиз шу беш моддани хулоса қилғанда, унинг таржимайи ҳоли ҳақида тубандаги фикрга келиш мумкин: Турди ҳижрий 1100 йиллардан бурунроқ Бухорода, Субҳонқули саройида эътиборли беклардан, «юз» қабиласининг бошлиқларидан бўлған. Сўнгратари бу одам Субҳонқули билан узоқлашган. Бухородан чиқиб, Ҳазора қўрғони орқали Ўратепа ва Хўжанд ҳокими Раҳимбийни маҳтаб, унга тақдим қилған, ҳам уни (юқорида кўрганимиз сўзлар билан) қандайдир бир ишга ташвиқ қилған. Сўнгра Раҳимбийнинг ўғли Оқбўтабий замонигача Хўжандда қолған.

Эмди ўзининг хони Субҳонқулиниң замонини текширайлик. Турдининг Бухородан чиқиб кетишига оид бирон изга, бирон аломатга учраш, балки мумкин бўлур.

Ўзбек хони Нодир Мұҳаммад⁸ осий ўғуллариға ҳукуматни ташлаб кетгац (ҳижрий 1055—милодий 1645), Бухоро ҳукумати Абдулазизға, Балх ҳукумати унинг қариндоши Субҳонқулиға қолған эди. Ҳукумат учун оталарига тоқинған бу безори шаҳзодаларнинг ўзаро сулҳ билан яшамоқлари мумкин эмас эди. Буларнинг 37 йиллик даврлари Бухоро билан Балх орасидаги доимий деярлик урушлар билан ўтди. Бухоро ва Балх ораси харобаға айланади. Буларнинг натижасида курашлардан безганилардан бир қисмлари (Самарқанд, Шаҳрисабз, Даббўз қалъаида турғанлар) Хева хони Анушаға киши келишини рижо⁹ қилдилар. Бир қисмлари эса Абдулазизни тушуруб, Субҳонқулиниң ўзиға бутун ўлкани топширмоқчи бўладилар. Мана шу тортишмалар натижасида Абдулазиз ўлкани Субҳонқулиға топширишдан бошқа чора топа олмайди, хонлиқни Субҳонқулиға топшириб, ўзи ҳажга кетади. Субҳонқули 37 йил Балх ҳукмдори бўлиб турғандан кейин 1092 (1681)да Бухоро таҳтини ҳам олған бўлди. Бухоро—Балхда яна йигирма бир йил ҳукумат сургандан кейин 1113 (1791) да ўлди. Турдининг мұхаммасида сўкулган «Япалоқ қушбеги»нинг саройида катта нуфузли бир одам бўлуб туриши ҳам, Субҳонқулиниң шул Бухоро-

ни олғанидан кейин бўлди. Субҳонқулининг Бухоро таҳтини олишидан ўлушигача бўлган 20—21 йиллик даврнинг энг катта ҳодисалари тубандагилардир.

1096 (1685)да Хева хони Анушаҳон Бухороға ҳужум қилиб, муваффақиятсиз қайтди. 1097 (1686)да яна ҳужум қилди. Бу сафар Самарқанд, Шаҳрисабз, Даббўз шаҳарлари унга таслим бўлдилар. Субҳонқули ўз қўшуни билан Кармина гача келиб ондан ўта олмади, Бухороға қайтди. Қураш 3—4 ой давом этди. Уратепа, Хўжанд ҳокими Раҳимбий юзнинг Субҳонқулига ёрдамга келиши билан Хева хони ўз кучсизлигини сезган бўлди. Олғани ўлкаларга ўз томонидан ҳокимлар қўйуб, Хевага қайтишга мажбур бўлди. Бир йилдан сўнгра янгидан куч тўплаб, Бухороға ҳужум қилған бўлса ҳам енгилиб қочди. Субҳонқулининг Балхга бориб, ўзининг ўғли Муҳаммад Сиддиқни ўлдурғани ҳам шу орада воқиф бўлди¹⁾. 1097—1106 йиллар орасида биз Бухорода баъзи қабила бошлиқлари исёнларини кўрамиз²⁾. Бу исённинг бошида юз қабиласи бекларидан Фозилбий, қатағон қабиласи¹⁰ бекларидан Ўз Темурбий, ёбу қабиласи¹¹, бекларидан Тогма (ё — Туама) бийлар туарар эдилар.

Юқоридаги бекларнинг орасида катта нуфуз эгаси бўлған қуллар ҳам беклар билан рақобатлари натижасида бу исён чиққан эди³⁾. Исёнчилар бошлаб Бухоронинг

¹⁾ «Тарихи Муқимхоний» Муҳаммад Сиддиқнинг қамоқда насал бўлуб ўғанини ёзадир. Бироқ, «Тазкираи Ароҳ Бадеъ Китобдор» ва «Дастур ул-мулук» эгалари унинг отаси томонидан ўлдурилғанини хабар берадилар. «Дастур ул-мулук»да унинг қайси соатда ўлдурғани ҳам ёзилған.

²⁾ Бу исён замони «Тарихи Муқимхоний»да 1097, «Дастур ул-мулукда» эса, 1106 деб кўрсатилади. Шунинг учун мени 1097—1106 йиллари орасида деб олдим.

³⁾ Ҳонларнинг саройларида қуллар билан равобатлари ҳар вақт бор эди ва ҳар вақт катта ҳодисаларга сабаб бўлар эди. Ўзбек ҳонлари исёнчи қабила бошлиқларидан безган эдилар. Буларга ишонишини янглиш санардилар. Шунинг учун ўлкада ҳеч бир таянчлари бўлмаган. Исён эҳтимолларида узоқ турган қулларни саройга киргизиб, ўлка ихтиёрини шуларга топширар эдилар. Шу тадбир билан қабила бошлиqlарининг ҳар йтурли солиқларидан ўзларини, гўё сақлаған бўлур эдилар. Шунинг учун қуллар билан асилизода беклар орасида сарой нуфузи устида ҳар вақт жанжал, тортишма бўлуб туарар эди. Ҳижрий 945 (1538) да Балх ҳукмдори «Кастин қораға бағишлаб «Гулзор» исмли китоб ёзган ўзбек поири Подшо(х) хўжа ибни Абдул Ваҳҳоб хўжа ҳам саройда/қул нуфузига қаршу:

Гар асолат таҳлика ҳукм айласа султони даҳр,
Ғайрат илан ҳарб айлаб тифидин қонлар сочар.

Ҳамозгоҳида йиғилдилар. Шаҳар ҳалқидан вакиллар чиқиб буларни насиҳат билан қайтаришға тиришдилар, муваффақ бўлмадилар. Шаҳардан аскар чақирилди. Хон аскарни исёнчиларини Фатҳободғача чекилишга мажбур қилдилар. Фатҳободда ярим кунгача урушғандан кейин Карминага борадилар. Кармина қўргони исёнчиларни қабул қилмади. Чорасиз Даббўз қалъага борадилар. Даббўз қалъани маҳкамалаб ўрунлашғандан сўнг «қатағон чурагаси Ўз», «Хисрав чурагаси Ёбу»ни ёрдам сўраш учун Хевага юбордилар. Хева хони Арангхон (Анушанинг кичик ўғли) буларга ёрдам учун келиб, Қоракўл атрофидағи урушда енгилди. Хева хонига қўшулмоқ учун Фиждувонғача келган исёнчилар бу ҳарни эшитгач, ўзларини йўқотдилар. Исёнчилардан Ўз Темурбий қатағон Субҳонқулиға таслим бўлди. Фозилбий юз, Тоғмабий ёбу ўз одамлари билан қочиб, Ўратепа ва Хўжанд ҳокими Раҳимбий юзнинг ёнига келдилар. Раҳимбий юзни Субҳонқулиға қаршу исёнчиқаришға ташвиқ қиласидилар. Раҳимбий юз исёнға ботирлиқ қила олмади, уларнинг таклифларини рад қилди. Исёнчилар Раҳимбий юз (Оқбўтанинг отаси)-дан маҳв бўлған Самарқанд атрофиға келдилар. Самарқаднинг Конигилида бўлған бир урушда маҳв бўлдилар.

Бу узун тафсилотдан бизнинг олмоқчи бўлғанимиз натижа шу:

Юз қабиласи бошлиқларидан бўлған Турди мана шу «фозилбийлар исёнида аралашиб, Бухородан чиққан, Ҳазора қалъасиға шулар билан бирга бориб, Ҳаким оталиқдан от ваъдасини олған. Хева хони Арангхоннинг муваффақиятсизлигидан сўнг исёнчилар билан Ўратепа ва Хўжандга борган. Юқорида кўрганимиз каби исёнчилар Раҳимбий – юзни Субҳонқулиға қаршу ташвиқ қиласанда Турди юқоридаги мухаммасини ёзган. Онда Субҳонқулини ҳажв қилиб Раҳимбийни мақтаған:

Улма кўб суст — ўшал Эр Боқининг авлодисан,
деб уни исёнга ташвиқ қиласан.

Қулга гар эса (деса)ки, ҳарб айла жаҳон ҳафзу учув,
Бил'они таҳқиқ ким «урҳо-ур» деганда қул қочар.

Асилиллар қиласи, бад асилидин келмас вафо,

Асилияни иши вафодур, ҳиндунинг иши жафо

деб ташвиқот юргизган эди. Ҳоплиқининг аштархонлардан мангит сулоласига ўтушида ҳам беклар билан қуллар орасидаги шу рагбатнинг катта рўли бўлған эди.

Турдининг:

Топ кўнгуллук беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон ики бори ўзбак юртидир тенглик қилинг.
Бир(и)ни қипчоқу, хитойу, бирни юз, найман деманг,
Қирқу юз, минг сон бўлуб, бир жон . . . қилинг¹⁾.

Бир яқодин бош чиқарниб, борча бир тўнга кириб,
Бир унгурулк, бир тирезлик, бир яқо енгил қилинг,
деб қабила бошлиқларини, бекларни бирликга чақириши
ҳам уларни Субҳонқулига қарши исёнчиларға яқинлаш-
тиromoқ учун бўлса керак. Турли Конигилдағи енги-
лишдан сўнг Хўжандда Раҳимбий ёнида, ундан кейин
Оқбўтабий ёнида қолған.

Бизнинг мана шу фикримиз қабул қилинса, Турдин-
нинг, умуман, хонлиқ идорасига эмас, Субҳонқули идо-
расига қаршу экани, унинг «сарват»га қаршу эмас, Суб-
ҳонқули саройидаги рақиблариға қаршу шеър ёзғани
майдонға чиқадир. Мақоламизнинг бошида Турди ҳақи-
да ўртоқ А. Мажидий томонидан берилған қимматнинг
бир оз шошилироқ берилғанин даъво қилғанимизнинг
сабаби шудир.

Оқбўтабий замонида Турдининг ҳаёти жуда ёмон
ўткан, Оқбўта саройида катта аҳамиятли ўрун тута
олмаған. Турли моддий эҳтиёжлар орасида қисилиб
қолған. У ўзининг мундаги ҳолларини тубандагича тас-
вир қиласадир:

Ман кимам: гумному нокому жаҳон овораи,
Дийда намноку гирибон чоку бағри пораи,
Ноқабули марҳами ноқ носур битмас ёраи,
Бекаси, мушти хаси, бир бандан бечораи

дегани каби,

Куяр тил шам май гар ҳолатидин айласам тақрир,
Гирибон чок ўлур этса қалам дарди дилам таҳрир.
Шаби ҳижрони минг поёни ўлмаз табирни гардун²⁾
Маҳв, хуршид ўлуб икки қаноти, айласа шабгир

деб ўзининг қандай оғир, сўнгсиз қайғуларға тушканин
 билдирадир. Унинг моддий эҳтиёжларининг даражаси-
ни билмак учун тубандаги парчаси бизга раҳбарлик
қиласадир:

¹⁾ Нуқта ўрин ўқулмади.

²⁾ Табир: қуш.

Бошима бир кўҳи гам, бир от коҳу ёмидин,
Бир кўнгул юз пора йўқлуқ заъфи ваҳму бимидин,
Қад букуб, бўйнум эгиб тегди аёғларға бошим,
Аҳли дунё пойбўси хизмату таъзимидин.

Мана шу вазиятға тушған, ҳар томондан маъюс бўлған, бутун ёр-офайниларидан, яқинларидан, қабиладошларидан умидини узишга қарор берган. Ҳатто, яқин хешларининг ҳимоясида бўлғани ҳолда бир отнинг сомон бедаси учун аллақанча хўрлиқ чекган Турди тамоман «бадбин» бўлуб қолған. Ортиқ бутун ўзбекни сўкадир: булар мусулмон эмас, буларда инсоф йўқ, марҳамат йўқ деб зорланадир. У эмди ўз қайгуларини, ўз аламларини тараннум қилиб англашдан бошқа бир ишка ярамайдир.

Турдининг шоирлиғи

Ўрта Осиё савдо сармоясининг кўтарилиши билан бирга кўтарилган, кенгайган Чигатой адабиёти 16 нчи асрнинг бошларида бўлған ўзбек истилосидан кейин бир оз вақтлар шул кўтарилган ҳолича давом этди. Сўнграплари, айнуқса, аштархонийлар замонидан (1597) бошлаб Ўрта Осиёнинг иқтисодиёти катта бир бузғунликка тушди. Хорижий ҳужумлар, доҳилий урушлар, талашлар ўлқанинг иқтисодий ҳаётига катта зарбалар беради. Ҳонларнинг хазипалари бўшалди. Ўлкалардан олинатурған солуғлар ҳонларнинг ўзаро урушлари учун керак бўлған ҳарбий чиқимлардан ошмас бўлди. Шунинг учун саройлар адабиётни ҳимоя қилишдан ожиз қолдилар. Бу даврда ўзбек саройларининг адабиётни ҳимоядан ожиз қолғанини бир шоир тубандаги шеър билан яхши кўрсатадир:

«Будур ўзбек агар дар суҳан нишонидир,
Ниҳоят кирмиш инга «яхши айтибидир!»

Сарой бу ҳолга тушкач, шоирларининг бир қисмлари Ҳиндустонда Бобиршоҳ томонидан қурулған «мўғул салтанати»нинг саройиға сиғинмак учун Ҳиндустонға ҳижрат қилдилар.⁷ Бир қисмлари эса, ўз юргларида қолиб омма орасидан ўзлариға ўқучилар охтара бошладилар. Шунинг натижасида тил ва услубда уларға яқинлашмоқ истадилар, тил ва услубларни соддалаштиридилар. Бу даврнинг маълум шоирлари бўлған Машраб, Ҳувайдо, Мажзуб, Сўфи Оллоҳёр ва Турдиларни

текширганда тилда соддалиқ, назмда оҳангизлик, санъатда заифлик каби ҳолларни оз-кўб ҳаммаларида кўриш мумкин. Лекин Турдининг уларнинг ҳаммасидан яхшироқ ёзғанини эътироф қилишимиз лозим келадир. Турди ёлғиз сўзларни эмас, ўхшатишларни, мажозларни ҳам соддалаштиради. Унинг шеърларида «давлат баҳридан узоқ гардан шикаста мунди», «ювған қозон остида қолган ювнди» каби сарой доираларига кира олмайтурған, лекин омма томонидан яхши қабул қилишга истеъдодли бўлған ўхшатмалар, мажозлар кўбдир. Турди бошқа шоирлар каби «май, ишқ, савдо» йўлларида оз шеър ёзган. Унинг шеърлари ўзининг Субҳонқули саройидағи рақиблари билан бўлған курашни акс эттирган. Кураш бошида ҳужум, бошқаларни курашга тортиш учун ташвиқ, енгилгандан сўнгра умидсизлик, йиглаш... мана Турди шеърларининг хуносаси. Унинг кўб чайпалған ишқ ва савдо мавзуларида биргина ғазали борки, шаклча ёмон эмасдир:

Туркона хиром айлади ул шўхи дилоро,
Дил мулкини бир гўшан чашм айлади яғмо.

Туфроқда жон битса раводур, на ажаб гул (ким?),
Чўх сарви сиҳи этди ниҳон кўзлари шаҳло.

Ҳар қанда ғами дўст дилпорани истар,
То субҳ яқо йиртмади — меҳр ўлмади пайдо.

Турдининг шеърларида унинг замондошларида ҳам кўб учралған нуқсонлар, камчиликлар бор: Кўрди, сурди, қурди сўзлари билан кўнди, йўнди сўзларини қофия қиласдир. Сўнгра:

«Ринд сар ҳийлию» хуш айшида мотам сурди ман,
Хукм жориий, сўз қабули бир дури даргўш эдим.
Фитнаю шўр ҳама «рубъ ила маскун» тутди

мисраъларида бўлғани каби жумла бузуқликларидан ҳам кўрқмайдир. Турди шеърларида кўрулган «чўх, эдиб, бошима» каби сўзлар сўнгратлари бизнинг адабиётда кўрулган Фузулий таъсирининг бошланғичи ё бошқа бир сабаби борми? Бу ҳақда бир нарса айта олмайман. Турдининг шеърларини топиб майдонға чиқарған киши ўртоқ А. Мажидий томонидан топилған нусхада ҳаммаси тўрт юз уч мисраъ ўзбекча ва ўттиз етти мисраъ форсийча шеър бор. Бу, албатта, оз, балки Турдининг бир кўб шеърлари бўлғандир, балки чанг-

тупроқлар остида кўмулиб ётған муҳимрак асарлари ҳали майдонға чиқмадандир. Буларни ҳам топиб чиқаришни ёш текширувчиларимиз гайратларидан кутуб қолганимизни арз қилиб мақолани битирайлик.

МУҲАММАД СОЛИҲ

XVI асрдан кейинги ўзбек адабиёти ва ўзбек шоирларини текширмакчи бўлған ҳар бир адабиётчи Шайбони(й) ва унинг бизга эришган жуда оз шеърларидан сўнгра Муҳаммад Солиҳ ва унинг асари бўлған «Шайбони(й)нома»ни кўз олдига келтиради.

Шайбони(й) хизматига бу шоир ота-боладан темурйлар саройиға мансуб эди. «Мажма ул-фусаҳо»нинг¹ хабарига кўра, унинг улуғ бобоси темури(й)ларнинг катта бекларидан Амиршоҳ Маликдир. Отаси Нур Сайдбекнинг темури(й)лар даврида улуғ мансабларда турғанини кўб маъхазлар² бир оғиздан хабар берадилар. Нур Сайдбекнинг ҳам яхши шоир эканин Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис»да хабар берадир. Навоийнинг хабарига кўра, хоразмлик бўлған Нур Сайдбек Султон Абусаид Мирзо ва Жўки Мирzonинг хизматларида катта эътиборли беклардан эди. Қабри Марвдадир. Нур Сайдбек Абусаид Мирзо замонида Хоразмни Ҳусайн Бойқароға қарши яхши мудофаа қилмағани учун масъулиятға тортилиб, мол-мулки таланиб, Ҳиротга келтирилган ва яна авфу қилинган эди («Матла уссаъдайн»). Бу воқеа 1467 (68) йилда бўлди¹⁾. Муҳаммад Солиҳнинг ўзи отасининг ўлуми ҳақида «Шайбони(й)нома»нинг «Китоб назмининг сабаби» унвонли фаслида шундай дейди:

Чиқди Хоразм диёри қўлидин,
Хивақу Кот³, Хисори қўлидин.
Тушти андин гузори Марв сари,
Анда соврулди эву эли бори.
Айлади нўш шаҳодат жоми,
Анга хуш ўлди саодат жоми.
Мени гардун ситами қилди ятим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим.

Бу ўлум воқеасининг қачон бўлиғани ҳақида яна Муҳаммад Солиҳнинг ўзини тинглайлик. 1499 йил-

¹⁾ Петербург (бу кунги Ленинград)да босилған «Шайбони(й)-нома»нинг сўзбошиси, академик Самойлович.

да Шайбони(й) Самарқандни мұхосара қилғанда Мұҳаммад Солиҳ унга қўшиладир. Шунда Шайбони(й) ундан «отанг қачон ўлди» деб сўраганда Мұҳаммад Солиҳ «30 йил бўлғандир» деб жавоб қайтарадир:

Отланиб йуруга ч үл хони замон,
Мени чорлаб деди: «Эй саргардон,
Неча йилдир, ки отанг фавт ўлди,
Эл, улуси ва эви соврилди».
Дедим: «Утузға йовушти, хоним,
Ким бу меҳнат аро куйди жоним».

1499 инчи йилда Нур Сайдбекнинг ўлумига 30 йил тўлған бўлса, унинг 1469 да, яъни Абусаид Мирзо томонидан масъулиятга тортилғанидан 2 йил сўнгра ва Абусаид Мирзонинг ўлдирилишидан ҳам Султон Ҳусайн Бойқаронинг таҳтга чиқишидан бир йил сўнгра ўлгани онглашилади. Яқин эҳтимолға кўра, Нур Сайдбек 1467 инчи йилдаги масъулиятидан қутулиб, Абусаид Мирzonиг илтифотига мойил бўлғандай кейин янгидан Хоразмға борған. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигининг биринчи йилида яна Хоразмдан чиқарилған ва Марвда ўлдирилгандир¹⁹.

Мұҳаммад Солиҳ отасидан 1469 инчи йилда ятим

¹⁹) Ҳусайн Бойқаро билан Абусаид Мирзо орасидаги курашда Нур Сайдбекнинг Абусаид Мирзо томонида турғанини назарга олганда унинг Хоразмдан иккинчи дафъя чиқарилиб, Марвда ўлдирилғанининг Ҳусайн Бойқаро амри билан бўлиши эҳтимоли кучаядир. Шайбони(й)хон билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги курашда Чоржўй қалъасининг мудофааси Шайбони(й) томонидан бизнинг Мұҳаммад Солиҳга топширилган эди. Ҳусайн Бойқаро ўғли Абул Мұҳсин Мирзо Чоржўйни мұхосара қилғанда ораларидаги муҳорабани Мұҳаммад Солиҳнинг ўзи тубандагича ҳикоя қиласди:

Тоғласи бир кишини элчи қилиб,
Қалъанинг эшигига барча келиб,
Дедилар: «Сен Чигатой эли сен...
Ушбу ерда Чигатой хейли сен,
На деб' ўзбек била йовар бўлдунг?
Хонга бу янглиг чокар бўлдунг.
Мен дедим: «Сенга жавобим ўқтур...
Мундин ўзга басе сўзим ўйқтур.
Жаврунгуздан отам ўлди нетайин,
Бошима қайгу ўқулди нетайин.
Мен отам қони учун қотланамен...
Мен ўзум жони(m) учун қатланамен.

Мана бу муҳорабада Мұҳаммад Солиҳнинг Абул Мұҳсин Мирзоға «отам сизинг жаврингиздан ўлди, унинг қони учун урушман» дегани ҳам бизнинг фикримизни қувватлайдир.

қолғандан кейин турли хорликлар билан ўскан, Самарқандада ва Хурсоңда темури(й)ларнинг хизматида юрган. Бироқ, отасининг фожиасини унута олмағани учун бўлса керак, ҳеч вақт улардан рози қолмаған. Унинг ўзи ҳаётининг бу саҳифасини тубанда қисқа ва очиқ жумлалар билан билдиради:

Мени гардун ситами қилди ятим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим.
Хорлуқлар била ўсдим бисёр,
Зўрликлар била кўрдим озор.
Хизмат этдим бори мирзоларга,
Бандалик ондағи доноларга.
Кўрмадим хайре мирзолардин,
Тиладим раъий донолардин.

Мұхаммад Солиҳ бир муддат Ҳиротда Ҳусайн Бойқароға хизмат қилғандан кейин унинг хизматидан кочған. Унинг бу қочишини Навоий «Мажолис ун-нафоис» да порозилик тили билан хабар беради.

«Мажолис ун-нафоис»нинг 1490 йилларда ёзилғаннин назарға олғанда, Мұхаммад Солиҳнинг Ҳусайн Бойқаро хизматидан, ҳали Шайбони(й)хоннинг Самарқандға тажовузидан 8—9 йил бурун қочғани онглашилади. Демак: у, Ҳусайн Бойқаро хизматидан қочғандан кейин 8—9 йил бошқа темури(й) ҳукмдорлари ёнида хизмат қилған ва Шайбони(й)нинг чиқишини хабар олғач, 1499 йилда унга қўшулмоқ учун йўлға чиқиб, Самарқанд мұхосараси чоғида Шайбони(й)га қўшилған.

Мұхаммад Солиҳнинг қачон туғулиб, қачон ўлғани ҳақида қўлимизыва очиқ бир нарса йўқ. Бироқ, «Оташкада» ва «Мажма ул-фусаҳо» каби тазкиралар унинг ҳижрий 941 (милодий 1524—5) да Бухоро шаҳрида ўлғанин хабар беради. Бу хабарға ишонмоқ лозим келса, унинг Шайбони(й) ўлғандан кейин Убайдуллоҳхоннинг учинчи Эрон сафариғача тирик қолғани натижаси чиқадир.

Эмди шу хабарларнинг ҳаммасини бирлаштирганда Мұхаммад Солиҳнинг туғулган йилини ҳам чамалаб белгилаш, менинг фикримча, мумкиндири: 1469 йилда отасидан етим қолиб хорликлар билан ўсканини Мұхаммад Солиҳнинг ўзи сўзлаган эди. «Саҳиҳ Жавҳарий» ва «Ўқёнус» каби луғат китобларида ятим сўзининг «балогат»га эришмасдан отаси ўлган болаларға

максус бўлгани сўзланадир¹⁾. Шу ятим истилоҳига таяниб, биз Муҳаммад Солиҳнинг 1469 йилда отасидан 8—10 ёшларда ятим қолғанини чамалай оламиз, шу ҳолда унинг 1456—1457 инчи йилларда туғулгани натижаси чиқади²⁾. Бу эса профессор Ҳ. Вамберининг «Муҳаммад Солиҳ 1551—55 инчи йилларда туғилган», деганига яқинлашиб қоладир³⁾. Муҳаммад Солиҳнинг вафоти тўғрусида «Мажма ул-фусаҳо»даги 491 (1524) рақамига, менинг фикримча, кўб-да ишониб бўлмайди. Чунки, у 1499 йилда Шайбони(й)га хизматга кирганидан бошлаб «Шайбони(й)нома» исмли достонини ёза бошлади. Муҳаммад Солиҳнинг Шайбони(й) ўлумигача (Шайбони(й) 1510 да Эрон ҳудудида ўлдирилди) яшаган бўлса эди, ҳар ҳолда «Шайбони(й)нома» достонининг ҳам унгача давом қилиши лозим эди. Ҳолбуки, мазкур достон Шайбони(й)нинг ёлғиз б юйлик урушларини ўз ичига оладир. Шайбони(й) 1050 инчи йилда Хоразмни олиб Бухороға қайтгаётган, достон битади:

Ўзи чун давлат ила тушди Бухор,
Айлади элға мурувват изҳор,
Дўстнинг кўнглини хушхол этди,
Хасмининг бошини помол этди.

«Мажма ул-фусаҳо»нинг «Муҳаммад Солиҳ Бухорда ўлди», деган хабарини назарга олганда, унинг шул Хоразмдан Бухорога қайтгандан кейин касал бўлиб, шунда достонини битира олмасдан ўлган бўлиш эҳтимоли йўқ эмасдир.

II

Муҳаммад Солиҳнинг шоирлиғи ҳақида бурунғи адабиётчилар яхши қиммат берадилар. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафонс»ида ундан сўзлағанда

1) Икъол тифли ятим ва итмон изолам иблиғ ал-ҳалим ва қад фи Қадоба («Уқёнус ал-басит фи таржимон қомус ал-муҳид», жилд 3, 587-бет).

2) Бу ҳисобга кўра, Навоий «Мажолис ун-нафонс»нинг таълиф замонида (1490 да) Муҳаммад Солиҳ 31—33 ёшларда бўладирки Навоий уни «йигит» деганга тўғри келадир («Мажолис ун-нафонс». Муҳаммад Солиҳга оид саҳифа).

3) Академик Самойлович «Шайбони(й)нома»нинг муқадди масида Вамберининг бу хабари тўғрисида шундай дейдир: «Когда родился поэт, нам неизвестно: доводы профессора Г. Вамбери в пользу, того, что Салих родился в 1451—1455 году, нам совершенно недонятны».

«доҳилни дикқат ва чошни» борлиғини эътироф қила-
дирким, бу кун таъбири билан айтганда, «шеърлари
нозук ва таъсирли эди», демак бўладир. Машҳур Бобир
Мирзо ҳам унинг ўзига ёмон душман бўлганига қарамас-
дан, туркча шеърларни «ёмон айтмайдир», деб бетарафо-
на қиммат берадир¹⁾. Муҳаммад Солиҳнинг туркча шеър-
лар мажмуаси (девони) ҳалигача майдонга чиқмади.
Восифийнинг «Бадое ул-вақоэ»ида чигратойларнинг хаж-
виға оид унга нисбат берилган тубандаги рубоий бор:

Мискин чигратойки кундузи тундир анга,
Аҳволи паришон қора тундур анга.
Мағрур бўлиб ер юзиға сиғмас эди,
Сичқон тешуги эмди минг олтундир анга.

Бироқ, бу рубоийнинг Муҳаммад Солиҳдан эмас,
Мажлисий деган бир шоирдан эканини «Музаккири
аҳбоб» әгаси хабар беради²⁾. «Шайбони(й)нома»нинг
ўзида унинг бир байти бор ва чиройлидир:

Қил фидо жонимни гар жисми латифинг хастадур,
Сен саломат бўлки, юз минг жон санга вобастадир.

Муҳаммад Солиҳнинг мундан бошқа туркча шеър-
ларини кўрмак бизга насиб бўлмади. Шундай бўлса
ҳам Навоий Бобир каби 15—16-аср тадқиқотчилари-
нинг унга берган қимматлариға ҳам турли форсча
тазкиралардаги шеърларга таяниб, унинг кучли бир

¹⁾ «Бобирнома».

²⁾ Мавлоно Мажлисий сұхбатда самимий улфат ва ўтириш-
ларга яхшигина зийнат кишиси бўлиб, оғир вазиятларда ҳам
табъ отини зийраклик майдонида енгил йўрттириб, сўз тўпини
нотиқлик чавгони билан элтар эди. Яхши шеърлари ва ёқимли
сўзлари бор. Қасидалари нафис ва гўзалдир. Бир куни Бобир
подшоҳ мадҳида бир қасида битиб, унинг муборак мажлисида
ўқиб берилди. Шунда подшоҳнинг хаёлига мулла Мажлисийни
шу аскаргоҳда етти минг танга билан мукофотлаш фикри ке-
либди. Қасида ўқини асносида эса, тасодиған подшоҳнинг эсига
чигратой улуси ҳажв этилган ва Муҳаммад Солиҳга нисбат бері-
лувчи бир рубоий тушиб қолиб сўрабди: — Муҳаммад Солиҳ бу
рубоийни не сабаб билан айткан. Мулла рубоий подшоҳга ёққан
бўлса керак, деб ўйлабди ва: — Рубоий пжодкори камина. Му-
ҳаммад Солиҳ,номи билан нотиғри шуҳрат топған, дебди. Шунда
подшоҳнинг авзойи ўзгариб, уни қатъ этишга буюрмоқчи бўлиб-
ди, лекин кечиришни маъқул қўриб: — Шеър сийлови учун та-
йин этилган етти минг танга муллавинг хун баҳоси ҳисобланади,
ўзини эса, бу ердан чиқарип юборинглар, — дебди.
«Музаккири аҳбоб», ўз кутубхонамдаги қўлёзма.

шоир бўлғанини қабул қиласиз-да, унинг бизга маълум бўлған «Шайбони(й)нома» исмли асарига кўчамиз. «Шайбони(й)нома» жуда содда тил билан ёзилган 5000 га яқин байтдан иборат 76 фаслли манзум бир асар бўлиб, 1499—1505 инчи йилларда бўлған Шайбони(й) урушларини тасвир қиласидир. Бу достон ҳам ўзининг асрдоши бўлған бошқа нарсалар каби «ҳамд, муножот, наът» бобларидан кейин «сўз айтувчи тилида» бир фасл ёзиб, ўз замонининг нуқтаи назари ва зеҳниятига кўра, сўзни маҳтайди. Ундан кейин 5-фаслдан бошлаб, Шайбони(й)ни маҳташга киришади. Шайбони(й)нинг ақли, илми, фақри (дарвешлиги), ҳилми, Қуръон ўқури, табъи, қиличи, жеваси⁴, сахийлиги, ҳунарларини бирта-бирта жуда ортдириб маҳтагандан кейин «китоб назмининг сабаби»га ўтадир ва тубандагича маълумот берадир:

Ишқ саҳросида Мажнун бўлған,
Дард била ичи-тоши тўлған⁵.
Ҳажрнинг ўтидан¹⁾ жони куйған⁶,
Лақаби Солиҳу ўзи толиҳ²⁾,
Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ,
Мундоқ айтурки, Худодии тақдир,
Чун отам ишига берди тағйир³⁾.
Чиқди Хоразм диёри қўлидин,
Хевақу Кот, Ҳисори қўлидин.

Бу парчанинг давомида Муҳаммад Солиҳнинг отадан ятим қолғандан кейин хорлиқлар билан ўсуб, темури(й)-лар саройларида қатнаб юрганини ва улардан ҳеч яхшилиқ кўрмаганини ёзадир (буни юқорида кўрдик). Шундан кейин гўё «донолардин» баъзилар Муҳаммад Солиҳга насиҳат қиласидилар:

Давлат ул Темур битгусидир,
Навбат ўзга кишига етгусидир,

деб ҳатто бу «ўзга кишининг ўзбек элининг хони «Шайбони(й)хон» эканини ҳам очиқ сўзлаб берадилар. Бу «донолар» темури(й)лар давлатининг чурук нуқталарини бизнинг шонрга тубандагича кўрсатиб ўтадилар:

¹⁾ Вази бузуладир. Тўғриси «ўтида» бўлса керак.

²⁾ Толиҳ — гуноҳ ишловчи.

³⁾ Тағйир — ўзгариш.

Бу жамоат¹⁾ ки, кўарсан ҳоло,
Тана тирна²⁾ билан бошлаб ғавғо.
Ичадурлар кеча-кундуз бода³⁾,
Дину иймон соридин озода.
Бир-бири бирла мухолиф барча,
Бир-биридин тоқи⁴⁾ хойиғ⁵⁾ барча.
Отадин бордур ўғул нохушнуд,
Отани ўғул этай дер нобуд.
Ота ҳам бордур ўғулдин безор,
Ултуур ўғлини йиғлатиб зор.

Темурйилар даврининг, юқоридағыча, жуда тўғри характеристикасини бергандан кейин ҳалиги «донолар» бизнинг шоирга насиҳат бера бошлайдилар, уни «Шайбони(й) хизматига бориш учун ташвиқ қиладилар:

Ақл агар бўлса санга иш қила кўр,
Бу салотин⁶⁾ йўлидин айрила кўр.
Ўзни ул хон қадамиға еткур,
Бошни султон қадамиға еткур,

дайлар. Мұхаммад Солиҳ бу насиҳатларни қабул қилиб қочадир ва Шайбони(й) қўшинига қўшуладир. Шоир ўзининг Шайбони(й) билан биринчи кўрушишини шундай тасвир қиладир:

Мен етишканда ўшал хон қотига,
Бошни, қўйганда аниңг хизматига,
Солиб эрди уруш ул қўргонға.
Солибон валвалалар давронға,
Асрар ғавғо қобоги эрди⁷⁾,
Ҳай ҳайу арбада⁸⁾ чоқи эрди
Ўлтуруб эрди ўзи фариғбол,
Ҳай ҳайу арбада бирла хушҳол
Эгнида бир зирҳи⁹⁾ довуди(й)
Зиреҳига яраша ҳам худи(й)⁹⁾
Садоғи белида, ёйи қўлида,
Беклари ўнгига ҳам сўлида
Бир ёнида басе айлаб жавлон,
Ўлтуриб эрди арачин девон⁶⁾.

Ундан кейин китобимизнинг XVI фаслида Мулда Абдураҳим отли Шайбони(й)га яқин турған бир мул-

¹⁾ Темурийлар; ²⁾ Тирноқ; ³⁾ Май; ⁴⁾ Тағиғ; ⁵⁾ Қўрққағ;
⁶⁾ Султонлар; ⁷⁾ Ғавғо, жанжал; ⁸⁾ Совет; ⁹⁾ Бошқа кийилатурғон уруш кийими.

лани махтаб, сўнгги фаслларға ўтадир ва Шайбони(й)-нинг Самарқанддан Хоразмғача бўлған б йиллик урушларини ўз тартиби билан ёзиб борадир. Бу урушлардан шоирни қизиқтирганлари Бобир Мирзо билан Самарқандда бўлған муҳосарали уруш, Сирдарё бўйида мўфул хонлари Хоника ва Алачахонлар⁹ билан бўлған уруш, Хоразм урушидир. Шоир, айнуқса, темури(й)лар ва уларнинг тарафдорлариға қарши ёзғанда ўзини кўрсатадир ва уларни чиройли қилиб сўкушга айрича аҳамият берадир: масалан, темури(й)-ларнинг маълум сиймоларидан Танбалнинг Фарғонага борғанини сўзлағандা

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани Танбалхона¹⁰,

дегани каби Ҳиротда Шайбони(й)ға қарши бўлған темури(й)лар қурултойига Шоҳ Кепек¹⁰нинг иштирокини кўзда тутиб, у қурултойға характеристика бермак учун

Йигилиб келди барча¹¹ яхши-ёмон,
Кепаку арпаю бугдойу сомон,

дейдир. Бобирга қарши:

Қочиб эрди навкари Бобирнинг¹²,
Эриб эрди жигари Бобирнинг,

ҳам

Зулфиға тоб бериб ўлтурди,
Бир неча дилшудани куйдирди

каби байтлари шу руҳда ёзилған байтлардир.

Бу китобнинг энг муҳим яхшилиғи унинг содда бир тил билан ёзилған бўришидир. Ҳақиқатан, Навоийнинг:

Аlam чекди хуршид гардун меоб,
Руҳ очди шоҳи машриқи интисоб

ларига қараганда, «Шайбони(й)нома» нинг юз фойиз соддалаштирилганин сўйлаш мумкин, шу қадар холос. Бироқ, китобда биз талаб қилған даражада санъет унсурларни йўқ. Асар уруш майдонига оид турли кўринишларға енгиш, енгилиш пайтларида бўлиши мумкин ҳолларни тасвир қилған жонли, ранги лавҳа-

¹⁰) «Бобурнома»нинг қайдига кўра, Фарғонани Танбалхона ҳам деганилар.

лárдан маҳрум. Асарни бошдан оёқ неча дафъалар ўқуб чиқғанимизда ҳам оҳангнинг уруш, кураш, йиқиш дақиқаларини эслататурған бир йўлда борғанин се-зиб бўлмайди. Асар тинч ва бўш бир оҳанг билан ўқувчиларни бездиарлик тусда давом қиласди. Бобир Мирзо ўзининг «Бобирнома»сида бир китоб ҳақида тўбандаги фикрни билдирган:

«Шайбони(й)хоннинг отига бир турли маснавий битибdir рамали мусаддаси маҳбун вазнидаким, «Сабъа»¹⁾ вазни бўлған. Бисёр суст ва фуруд²⁾дир. Уни ўқуған киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридан бе-эътиқод бўлур». Адабиёт тарихимиз билан машгул бўлғанлар орасида «Шайбони(й)нома»ни санъат ёғи-дан маҳтаганлар йўқ эмаслар. Бироқ, тўғрисини айт-ганда, бу асар ҳақида Бобир томонидан берилган қиммат жуда тўғри бир қимматдир.

Адабий кучи, санъаткорлиги Навоий каби олим бир адабиётчи томонидан ҳам эътироф этилған Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбони(й)нома»даги муваффа-қиятсизлиғи учун сабаблар излаганда менинг хоти-рамга бир сабаб келади:

1. Муҳаммад Солиҳ ўзининг янги ўқувчилари бўл-ған Шайбони(й) ва унинг атрофидаги ўзбекларни назарда тутиб, бу асарни ёзған. Шайбони(й) ва унинг атрофидаги ўзбек улуғлариға собиқ темур(ий)лар са-ройидаги дабдабали, муҳташам услугуб ётлиқ қиласди. Булар аксарият эътибори билан халқ бахшиларининг такаллусиз, содда услубига одат қилған эдилар. Муҳаммад Солиҳ мана шуларға ўқутмак учун ёзғани асарда услубнинг такаллусизлиғига, соддалигинга аҳамият берган ва асарнинг санъат ёғидан муваффа-қиятли чиқишиға диққат қилмаган.

2. Асар учун қабул қилинган вази «рамали мусад-даси маҳбун» урушға оид мавзуларга муносиб оҳангдан маҳрумдир. Отларнинг чопишида, қиличларнинг шақиллашида, ботирларнинг қичқиришида бўлған ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғдирмоқ мумкин эмас. Аруз «жангнома»ларга махсус ишланған тайёр вази «мутақориби мусаммани мақсур» вазnidir. Форс ада-биётида Рудаки(й)да бошланиб, Уисури(й), Фирдав-си(й), Низоми(й) каби бир кўб шоирлар жангнома-ларин шу вазнда ёздилар. Бизнинг адабиётда ҳам,

¹⁾ «Сабъайи сайёра» — Жомийнинг бир асари¹³.

²⁾ Фуруд — тубан.

масалан, Навоийнинг «Искандарнома»сида бу вазн уруш майдонлариға муносиб бир оҳанг берадир. Даъвомизга қувват бермак учун Муҳаммад Солиҳнинг «Шайлоони(й)нома»сидан ва Навоининг «Искандарнома»сидан¹⁴ уруш майдонига оид бирор парчани ёненга қуиниб, ўқувчиларга тақдим қиласиз:

«Шайлони(й)нома»дан

Мавж зан бўлди денгиздак лашкар,
Тутгудак мавжи унинг баҳру бор.
Ҳар бири Рустами достон янглиғ,
Ҳар бири Сом, Наримон янғлиғ.
Бузғудек ҳар бири бир лашкари,
Олғудек ҳар бири бир кишварни,
Туруш ойнинг сўз тақмадилар,
Ҳасмнинг тўрасига боқмадилар.
Сўл қўли ҳасм била чирмашди,
Ўнг қўли жовни ушатиб ошди,
Унда ҳам яхши иигит сайланибон,
Ҳасмнинг орқасига айланибон.
Қайсиининг кўзини кўр айладилар,
Қайсиининг жонига зор айладилар.

Навоийнинг «Искандарнома»сидан

Бири кирди майдон аро кин била,
Сўз айтиб ўзи билған ойин била,
Мубориз тилаб тўккали қонини,
Раҳ овард учун олғали жонини.
Бу ёндин дағи сурди хоро тани,
Тани хораваш бирла қўҳ афкани.
Шоҳ олида кўб ерда қилған навард,
Адудин чиқарған сипаҳр узра гард,
Ҳар ийттийжа жисмининг андозаси,
Вали ондин ортиқроқ овозаси.
Ўзи — фил пайкар тани каргадон,
Нучук каргадон, ким эрур каркатан.

Навоийдан кўчирганимиз мана бу иккинчи парча «Шайлони(й)нома»дан кўчирганимиз биринчи парчага қарағанда тилда, услубда жуда оғир, луғат китобига қарамаёдан онглаш қийин бўлса ҳам оҳангда ундан жуда кўп юқори турғанини инкор қилиш мумкин эмас.

«Шайлони(й)нома»нинг ўзбек тарихини ўрганиш

иуқтаи назаридан (биринчи даражада бўлмаса ҳам) аҳамияти бор. Шайбони(й)нинг б йиллик урушлари бунда тафсилий равишда кўрсатилади. Бироқ, бу воқеаларнинг жудаям тарафгарлик билан ёзилмоғи асарнинг тарихий қимматини камайтирадир.

Ҳар ҳолда бу асар ўзбекларнинг темури(й)ларга ғалағасининг адабий тилимизга таъсирини, уни қандай соддлаштирилганини кўрсатадурган муҳим васиқалардандир. ҿу асар 16 нчи асрдан кейинги адабий тилнинг соддлашмоғига раҳбарлик қилди, ўзидан кейинги адабий асарлар шунинг изидан оорио соддлашдилар демак мумкин,

МАШРАБ

1

XVII—XVIII асрларда ўзбек шоирлари орасида (зиёлилар томонидан эмас, омма томонидан) ўқулған муҳим сиймо Машрабдир. Машрабнинг ғазаллари ва Машраб ҳақида ёзилған машҳур манқаба¹ ўзбек оммаси орасида жуда теран ўрунлашған. Елғиз Узбекистонда эмас, Хитой Туркестонида, айнуқса, қашқарлилар орасида унинг нуфузи жуда каттадир.

Ўзбек қишлоқларида ва яқин кунларгача ўзбек шаҳарларида, айнуқса, қиши кечаларида «машрабхонлик» аталған ўтуришлар бўлар эди. Халқ бир чойхонада ё бирининг меҳмонхонасида йиғилишар, энг яхши ва баланд товушли бир ҳофиз (машрабхон) Машрабнинг ғазалларини «Савт»², «Талқин»³, «Муножот»⁴ каби куйларда ўқур эди. Унинг атрофида ўтурған кишилар қимирламай, нафас чиқармай, буюк бир диний ҳаяжон билан тинглар эдилар. Қизиги шундаки, машрабхонлик кечаларини идора қилғучи машрабхонларнинг ўзлари дин билан оз алоқали кишилар эди. Наша чекар, қумор ўйнар эдилар¹⁾.

Мундоқа машрабхонлик мажлислари эрқаклар орасида бўлғани каби, хотунлар орасида ҳам бор эди.

Хитой Туркестонида класик музикамизнинг машҳур «Шашмақом»²⁾дан бошқа «Машраб» исмли ва 7 куйдан иборат яна бир мақом пайдо бўлганини музи-

¹⁾ Ешилк замонларимда Бухорода «Бадал-каллашикан» (бопшёрар Бадал) исмли бир машрабхон бор эди. Наша чекиб, қумор ўйнағани ҳаммага маълум эди.

²⁾ Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироҳ.

камизни текширувчи Ғулом Зафарий⁵ мёнга хабар берди. Бу эса, Хитой Туркистонида ҳалиги машрабхонлик мажлисларининг жудаям теранлашганини бизга очиқ билдирарлик далилдир.

Орамизда шу қадар кўб ўқулиб, шуҳрат топқон Машраб ҳаққида чиққан илмий, тадқиқий, тўла бир асар йўқ. Оврупа олимларидан Машраб ҳаққида Н. С. Ликошиннинг «Дивана-и Машраб» исмли бир таржимаси⁶ билан П. В. Вяткиннинг «Ферганский мистик девана-и-Машраб»¹⁾ (бўлиб) Вяткин домулла Машрабнинг тарихий бир шахс эканига шубҳа билан қараб, унинг афсонавий эканига ҳукм қилмоқчи бўладир ва XVII—XVIII асрларга онд Фарғона тарафларида Машрабнинг таржимайи ҳоли нари турсан, уни эсларан бир иборатка⁷ ҳам учрамаганидин шикоят қила-дир^{2).}

Машраб ҳаққида ёзилған ва Ўзбекистоннинг ҳар томонида маълум ва машҳур бўлган «Девони Машраб» ёхуд «Девонайи Машраб» китобининг афсонавий бир манқабадан бошқа нарса бўлмағанига бизнинг ҳам шубҳамиз йўқдир, лекин бу шубҳасизлиқ Машрабнинг ҳақиқатан тарихий бир шахс эканига ишонишдан бизни манъ қила олмайдир. Биз П. Вяткиннинг «йўқ!» дейишига қарамай, XVII—XVIII асрларга онд маъхазларни (топдик, уларни) нг биринчиси самарқандли Муҳаммад Бадеъ Малеҳонинг 1688—91 йилларда ёзилған «Музокир ул-асҳоб» исмли тазкираси⁸, иккинчиси 1763 йилда Абдул Мутталиб Хўжа Фаҳмий томонидан ёзилған «Мажмуайи Фаҳмий»²⁾, учинчиси 1842 йилда қўқонли Саид Ҳакимхонтўра томонидан ёзилған «Мунтаҳаб ут-таворих»⁹, тўртинчиси Қўқон хони Худоёрининг мунишиси Мирзо Олим томонидан ёзилған «Ансоб ус-салотин» китоби¹⁰, бешинчиси эса шоир Мажзуб Намангонийнинг «Тазкират ул-авлиё»-сидир^{11.}

Тузук, бу маъхазларнинг бешаласи ҳам Машрабнинг таржимайи ҳоли ҳаққида тўла маълумот бермайдир. Бироқ, бир дафъа Машрабнинг тарихий бир шахс бўлуб ўткани бу маъхазлардаги оз маълумот билан

¹⁾ Ал-Искандария. Сборник Туркестанского Восточного института въ честь п. А. Д. Шмидта. Т., 1923 г.

²⁾ Мазкур мажмуа.

³⁾ Уртоқ Садриддин Айний: «Намунаи адабиёти точик»да. Машраб ҳақидағи маълумотни шу мажмуудан олдик.

аниқланғаң, булар билан Машраб ҳаққидағи манқаба орасыда муқояса қилиб, Машрабнинг таржимайи ҳолини¹ аниқламоқ учун йўл очилған буладир.

Манқабага кўра, Машраб Наманганда туғилған, оиласи жуда қашшоқ бўлған, онаси ип йигириб сотиб, оила овқатини топар экан², ота-онаси уни 15 яшарлигиде Охунд Мулла Бозор исмли бир шайхнинг тарбиясига оерадилар³.

Машраб Мулла Бозор Охундинг рухсати билан Хитой Туркистонига сафар қилиб, Қашқардағи Офоқ Хўжага мурид бўладир. «Машраб» тахаллусини ҳам шундан оладир⁴: Манқаба Машрабнинг Офоқ Хўжа эшикка уч йил ўтун, уч йил сув ташиб, яна бир йил бошқа хизматлар қилинғанини хабар берадир. Офоқ Хўжа Қашқар халқини яхшиғина алдай олған, ўзи учун жуда катта давлат таъмин қилған эди. Ташқарида унинг хизматида бир кўб муридлардан бошқа сотиб олинған, ҳадя қилинған бир кўб қуллар, ичкарида эса унинг «ҳизмати»га тайёр бир кўб чўрилар бор эдилар. Машраб мана шу чўриларнинг бирта чиройлиси билан ширин муносабат боғлайди⁵. Анча вақтдан кеиниң бу иши Офоқ Хўжага маълум булди. Машрабни ура-ура эшикдан ҳайдади. Машраб Қашқардан чиқиб Ёркендан борди. Унда чигатой хонларидан Абдуллоҳхон¹² билан кўришди, ундан чиқиб Хўтанға борди. Ундан Илага¹³, қалмоқлар орасига борди. Қалмоқхоннинг қизини суйиб, унинг туюбоқарлиқ хизматига кирди. Ундан яна Қашқарга қайтиб, Офоқ

¹⁾ Маориф комиссарлыги ихтиёрида бўлған муфассал «Девонайи Машраб» китобига кўра, унинг отасининг оти Мулла Вали экан.

²⁾ «Оналари бир тутам иб олиб азбарон нафақайи аҳли аёл қилмоқ учун бозорга чиқдилар» («Девонайи Машраб», қўллэзма).

³⁾ Ҷуҳороли Баҳодур эшоннинг муриди бўлған Охунд Мулла Бозор наманганли булуб, Фарғонада машҳур ва маълум бир мулла бўлған, қабри бу кун Наманган шаҳридадир. «Тарихи Шоҳруҳий» ва «Ансоб ус-салотин» китобларининг бир-биридан оз фарқли ривоятларига кўра, Фарғона хонлигининг сулола бошлиғи бўлған. Шоҳруҳнинг ўлум тарихини мазкур Мулла Бозор абжад ҳисоби билан «зикр» иборасида топқон. Мажзуубнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ҳам мулла Бозор ҳақида маълумот бор.

⁴⁾ Офоқ Хўжа машҳур маҳдум — Аъзам Даҳвидийнинг авлодидан булуб, Хитой Туркистониде жуда катта нуфуз қозонғац. Вафоти 1695 да.

⁵⁾ «Девонайи Машраб» китобининг муфассал нусхасида бу тўғрида, очиқ маълумот бор.

Хўжага тавба қилиб, мурид бўлди. Манқабаға кўра, Машраб Офоқ Хўжанинг амри билан Тошкентга келиб, яна Кашгарға кайтған. Сўнгра Офоқ Хўжадан «иршод хати»¹⁴ олиб, Тахти Сулаймонға¹⁵ ондан Андижонға бориб, онасининг хизматига жўнади¹⁾.

Сўнгра Хўжандға боруб, Оқбўтабий билан кўришиди²⁾. Хўжанддан Тошкентка, ондан Туркистонға, ондан яна Тошкентка қайтди, ондан яна Хўжандға кайтди. Манқабага кўра, Машраб Хўжанддан хажға жўнади. Ҳиндустонга қараб буриладир. У замонларда Қашқардан Ҳиндустонга борган пири Офоқ Хўжа билан кўришидир хам Темур авлодидан Ҳиндустон подшохи бўлған Абулғозихон билан кўришидир. Ҳиндустондан Бухорога жўнайдир. Бухорода машҳур эшон хам мулла бўлған Охунд Мавлоно Шариф билан Бухоро хони Абдуллоҳхон³⁾ билан кўришидир. Бухорода бир кун халқ орасида «Қўлим Ҳудо. ўзим Мұхаммад» дегани учун уни оловга ёндиримоқчи бўладилар. У оловда куймайди (?), олов ичидан чиқиб, Бухородан Кободиёнга жўнайди. Кободиёнда машҳур Сўфи Оллоҳёр билан кўришди. Манокиб унинг Сўфи Оллоҳёр билан келиша олмағанини, Сўфи Оллоҳёрнинг құрғұқ зоҳидлигининг Машрабга ёқмағанини хабар берадир. Бу хабар хақиқат бўлса керак, зотан, Машраб ва Сўфи Оллоҳёр мижозларининг бир-бирига тўғри келмагани уларнинг асарларидан маълум.

Машраб Қободиёндан Балхға борди ва шунда Балҳ ҳокими Маҳмуд томонидан ўлдирилиб, Ишка(н)миш деган ерда кўмилди. Манқаба Машрабға ҳар вақт бир турли мажзублик, жиннимижозликни нисбат(ан) беришга тиришидир ва холатидан фойдаланиб, унга ва у замондаги юқори табақа вакилларини жуда устли иборалар билан сўқдирадир. Машрабнинг бу сўкишига учраганилар муллалар, эшонлар, хонлар ва беклар

1) Узманикни бўлган қўлёзма манқабаларда: «Шул борганиларга ўзларини Андижонда кўрдилар. Сарбараҳна кўчаларда буталқиши ўқудилар: «Кеча базмингдан йирғқ ишқ аҳли чандон йиглади», «Кўйди ҳам парвонан шамъи шабистон йиглади», деб Машраб оналариниңг хизматлариға равона бўлдилар». Тош босма нусхада эса, «Андан сўнг оналарини зиёрат қылғали равона бўлдилар», дейилган.

2) У Оқбўтабий ҳақиқида «Маориф ва ўқитғучи» журналининг (1928 йил) 4-сонида «Ўзбек шоюри Турди» унвонли мақоламда маълумот бор.

3) Убайдуллоҳхон, деб ўқиш керак.

Бўлғанлар. Масалан: у замонда Бухорода энг катта нуфуз Жўйбор хўжалари¹⁶ қўлида эди.

Ўзбек Абдуллоҳон замонидан жуда кенгайиб берк ўринлашқон бу нуфуз сўнг йилларғача давом қилған эди. Машраб Бухорода эканида Жўйбор маҳалласига борадир, онда бир хўжанинг уйи ёнида кўб халқнинг йигилғанини кўриб, сабабини сўрайдир. Ундаги халқ:

— Бу уйда уйнинг эгаси бўлган хўжа қулларидан бирини қаттиғ қийнаб турадир. Биздан ҳеч ким уни қуткариб ололмайдир, дейлар.

Буни эшиктан Машраб ичкарига кирадир. Ҳалиги қулни қийнайтурған хўжанинг олдига бориб сўрайдир:

- Нега, бу бечорани мунча қийнайсан?
- Катта гуноҳ қилған.
- Нима гуноҳ?

— Икки юз олтинга олинған яхши бир отим бор эди, бу қул шу отға яхши қарашмаған, хабардорлиқ қилмаған, отим товуқ ...ни еб ўлған. Шунинг учун қийнайман.

Жўйбор хўжасининг бу золим жавобига қаршу Машраб шундай бир муқобила қиладир:

- Хўжам, отангиз борми?
- Йўқ, ўлған!
- Уша киши кимнинг ...ни еб ўлдилар?...

Машраб Хўтан шаҳридан бир пештоқ бостида бир неча мулланинг ўтирганини кўрадир. Пештоқнинг устига чиқиб, ҳалигиларнинг устиға сийиб юборадир. Муллалар уни тушириб, қийнамоқчи бўлгандা, «Ўзингиз насиҳат қиласи ҳадисигиз, сув етти юмалаб тушса ҳалол», деб айтар ҳадисигиз, менинг ... ҳам пештоқдан сизнинг бўйнингизга тушгунча етти йўл тугул, ўн тўрт ўл юмаланиб тушти», деб жавоб берадир.

Мана Машраб ҳаққидаги манқабанинг сизга кепрак бўлмаған жойларини ташлаганимизда майдонда қолған асос чизиги шудир. Уни хулоса қилғанимизда тубандаги натижа чиқади.

Машраб Наманганда туғилган, биринчи тарбияни Наманганда олган, сайёҳ, наша чекувчи, кўкнорихоналарда турувчи, жиннимижоз бир қаландар шоир бўлған. Эмди бу натижани қўлимиздағи тарихий маъхазларнинг маълумотиға қараб Машрабнинг таржимай ҳолини сабит бир шаклга киргизишга тиришайлик:

Машрабнинг наманганли эканини манқабадан бошлаб бир кўб маъхазлар бир оғиздан хабар берадилар. «Мунтаҳаб ут-таворих» эгаси унинг Намангандан чи-

киб хажга борганин ёзалир¹⁾. «Ансоб ус-салотин» əгаси ҳам унинг «Намангоний» эканин тасдиқ киладир. «Мажмайи Фахмий»дан фойдаланган ӯртоқ Айний ҳам унинг наманганли эканин тасдиқ киладир.

Машрабнинг муассири¹⁷ бўлуб, у билан Самарқанд-да кўришкан Муҳаммад Бадеъ Малеҳо Самарқандий ўзининг «Музаккир ул-асҳоб»ида Mashrabnинг асли андижонли бўлуб, бесоқоллик замонида Наманганга борганини, Наманган муллалари уни ўз тарбияладиға олғанларини, соколи чиққандан кейин Самарқандга келганини хабар берадир^{2).}

Машрабнинг муассири бўлуб, у билан кўришкан, Муҳаммад Бадеънинг бу хабарини назарга олмай ўтиш ҳар ҳолда ярамайдир. Зотан, Mashrabnинг Наманганда тугилганини даъво қилған манкаба ҳам уни Қашқардан қайтарғач, Андижонда онаси билан кўриши-тирадир. Бундан бошқа манқабада Mashrabga нисбат берилган форсийча бир рубоий бор:

Аввал қадам нири муғонро ишқ аст,
Дуввум сару по барахнағонро ишқ аст.
Риндони Бухоро, бангиени Кашмир,
Шоҳ Mashrabdir: Андигонро ишқ аст.

Булар ҳам Малеҳо Самарқандийнинг хабарини қув-ватлайдилар. Mashrabnинг манқабада кўрсатилган саё-хат доирасининг ҳам бир қисми Малеҳо томонидан тас-диқ этиладир^{3).} Малеҳонинг кўрсатишига кўра, Mashrabnинг ёшликда Андижондан Наманганга ўқиши учун кел-гани, афсонадаги «15 яшарлиғида мулла Бозор Охунд тарбиясига киргани» билан таъкид этиладир. Малеҳонинг ривоятига кўра, Mashrab Наманганда 7—8 йил тур-ғандан кейин (баъд оз соҳиби маҳосин шудан) Самар-қандға келган. Онда бир муддат қолған. Сўнгра Наман-ганга қайтиб, ондин Қашқар, Бадаҳшон, Балх шаҳар-лариға борған ва шу сафардан унга «пишиклиқлар» ҳо-сил бўлған, яъни шеър ва тасаввуф кишиси бўлуб, қалан-

¹⁾ «Аз Наманган ирода байтуллоҳ карда Балх расид» («Мун-такаб ут-таворих»).

²⁾ «Машраб Раҳимбобо қаландар аст. Асли аз вилояти Анди-жон буда дар айёми барахшарўи ба қасби фазилат ва фазонл ба гилояти Наманган омад. Бипобарии, мавлоно хотирки, уро допита эътибор лода турка боларс у карланд. Баъд ва соҳиб маҳосин түнд ба Самарқанд омаде. Модини буд дигар бора мурожаат бе-сун вилояти Наманган карде» («Музаккир ул-асҳоб»).

³⁾ Ҳиндистон ва Бухордан бошқаси.

дар қиёфасида яна Самарқандға қайтған. Малеҳо бу Самарқандға қайтишининг қайси йилда эканини очиқ кўрсатмайдир. Шундай бўлса ҳам, баъзи 1689—91 лар орасида бўлғанин гумон қилиш мумкин¹⁾.

Машрабнинг Ҳиндустон ва Бухорога сафарлари ҳақида манқабанинг бутун нусхаларида узун-узун ҳабар бор. Наманганли Мажзуб ҳам ўзининг «Тазкират ул-авлиё»сида Машрабнинг сафарига онд баъзи ҳабарлар берадир²⁾. Мажзубнинг хабарига кўра, Машраб Каршида тўрт йил турган ва шунда эканида Офоқ Хўжанинг машҳур муридларидан Хўжам подшоҳ (исми Ҳасанхўжа)ни³⁾ учратиб, шундан тасаввупнинг тафсилотини ўрганган. Малеҳо Самарқандийнинг тазкирасида Ҳиндустон, Бухоро ва Қарши сафарлари ҳақида маълумот йўқ. Мундан унинг бу сафарини 1689—91 лардағи Самарқанддан қайтишидан сўнгра бўлғани онглашиладир. Машрабнинг Бухоро сафари Ҳиндустон сафаридан сўнграми, бурунми? Бу ҳақда очиқ бир нарса айта олмаймиз⁴⁾. Ҳар ҳолда Машраб Бухорога борған вақтларда онда Абдуллоҳон отли бир хон йўқ эди. Шунинг учун маноқибда ёзилған Абдуллоҳонни «Убайдуллоҳон»⁵⁾ деб тасҳиқ қилишға тўғри келадир¹⁸. Манқабага кўра, Машраб Бухородан Балхға бориб, Балх подшоҳи Маҳмудхон томонидан ўлдирилган. «Мажмуайи Фаҳмий» эгаси Машрабни ўлдириған бу Маҳмудхоннинг Маҳмудбий Қатағон эканини очиқ

¹⁾ Малехо ўзининг асл тазкирасини ҳижрий 1101 (мил. 1602) йилда битирган. Асл тазкирада Машраб ҳаққида хеч нарса ёзмайдир. Икки йил сўнгра, 1103/1691 да, тазкирага бир илова ёзган, тазкира биткандан кейин кўришканларидаш шул иловада маълумот берадир.

²⁾ «Қасо гўфтки, девонаро дар Ҳиндустан дар таҳти фил ани дохсанд Филро як соле задваст. Фил чунон гўрехтеки, ҳаргиз моро хамнинин даст. Ҳўжам подшоҳ гўфтеандик, фил як сяк аст. Машраб шер аст. Назди шер сак чи қувват дорад» («Тазкират ул-авлиё», Мажзуб).

³⁾ «Девонайи Машраб ажмоли сулукро аз ҳазрат Офоқ Хўжага дарёфта буда... чун ба Қарпин омада чаҳор сол истод. Ғолибо сулуки у батафсил расида бошад дар сұхбати Ҳўжам подшоҳ» («Тазкират ул-авлиё», Мажзуб).

⁴⁾ Машраб Бухорода мавлоно Шариф билан кўришкан. Мундан Мажлабининг Самарқандға қайтишидан оз замон сўнгра Бухорога борғани онглашиладир. Ҳолбукни наманганли Мажзуб унинг Қаршидан чиққанидап уч йил сўнгра ўлдирилгасин хабар берадир.

⁵⁾ II Убайдуллоҳон Бухорода хон бўлуб, 1717 да ўлган.

сўйлагани каби Машрабнинг 1121 (1711) да Балхда эмас, Қундузда ўлдурулғанини қайд қиласадир¹⁾.

Машрабнинг ўлуми ҳақинида бизга хабар берувчи маъхазлардан «Мунтахаб ут-таворих» эса, унинг Балхда Махмудбий Қатағон томонидан ўлдирилғанини хабар бериб, манқабадаги ривоятни кучайтирадир. «Мунтахаб ут-таворих»нинг бу масъалаға оид тафсилотига кўра, Абдулазизхон замонида Қундузда Бадаҳшонбеги бўлған замонида унинг ўғли Муқимхонни Махмудбий Қатағон Субхонқули тилаб, Балхға келтириб хоким қиласадир²⁾. Убайдуллоҳхон замонида Муқимхонни ўлдуриб, ўзини Балх хони эълон қиласадир. Шу замонларда Машраб отли жинни хажға бориши нияти билан Балхға бориб қоласадир ва қилған адабсизлиги сабабли дорға осиладир. «Мунтахаб ут-таворих»нинг бу хабари «Мажмуайи Фаҳмий» томонидан Машрабнинг ўлум йили деб кўрсатилған 1121 (1711) рақамига тўғри келадир. Буни ҳақиқат деб қабул қилишға монеъ йўқ. Машрабнинг туғилиш тарихи эса, тамоман қоронғуда қоладир. Бу кунгача ҳеч бир маъхазда очик кўрсатилмаган, бу масъала тўғрусида баъзи таҳминий фикрлар сўзламак ҳар ҳолда мумкин ва кераклик бир иш бўлур эди.

Манқаба қитобидаги «Андижондан Наманганга ёшлиқда бориши хабарини бирлаштирганимизда фикримизча: Машрабнинг 15 яшарлиқда Наманганга борган бўлушки мумкин. «Музаккир ул-асҳоб»нинг юқорида кўрсатканимиз ривоятига кўра, Машраб Самарқандға борғанда унинг соқоли чиққан, яъни 22—25 ёшларда бўлған. Ондан қайтиб Қашқар ва Бадаҳшон ўлкаларида юрган. Бу сафарнинг ҳам 8—10 йиллан ошмағанин манқабага таяниб даъво қила оламиз³⁾, Машрабнинг Қашқар ва Бадаҳшон сафаридан қайтиб, қаландар қиёфасида Самарқандға киришини 1688—91 йилларда бўлған, деб гумон қилганимизни юқорида сўзлаган эдик. Мана бу юқори даража таҳминларнинг ҳаммасини қабул қилганимизда, биз Машрабнинг 1691 йилларда 33 ёшларда эканини, 1711 да ўлди-

¹⁾ Мажмуайи Фаҳмий»даги маълумотни мазкур қитобдан фойдаланған ўртоқ Садриддин Айпийдан олдим.

²⁾ Бу ривоят «Таърихи Муқимхоний»нинг маълумотига бара-вар келади.

³⁾ Манқабага кўра, Машраб 7 йил Қашқарда туриб, сўнгра Ерканд, Хўтан, Ила томонлариға бориб, яна Қашқарға қайтиб, ондин юртига қайтған.

рилғанда 54 ёшларда бўлғанини тахмин-эҳтимол шаклида қабул қила оламиз. Шу тақдирда унинг 1657 ларда туғилғанини қабул қилишига тўғри келади. Бу учун сўзларни қисқа қилғанда, Машрабнинг таржими ҳоли ҳақида шундай дейиш мумкин: Бобо Раҳим мулла Вали ўғли Андижонда қашшоқ бир оиласда 1657 йилда туғилған, 15 ёшарлиқда Наманганга ўтиб, Охунд мулла Бозорнинг тарбиясига кирган. 20—25 ёшларда эканида Самарқандга келиб, ондин Наманганга қайтған, Намангандан Охунд мулла Бозорнинг далолати билан Қашғарға борган. Офоқ Хўжага мурид бўлған.¹⁹ Умуман, Хитой Туркистонида 8—10 йил ўлкаларни айланиб, 1691 ларда Самарқандга жўнаган, ондин Бухороға қайтиб, ондин Ҳиндустон сафариға чиққан. Ҳиндустондан яна Ўрта Осиёға қайтған ва Қарши (буғунги Беҳбудий) шаҳаридага²⁰ тўрт йил турган, Қаршидан яна сафарға чиққан, бу сафарининг 3—4-йилларида Балхда Маҳмудбий Қатагон томонидан 1711 ичи йилда ўлдирилган.

II

Машрабнинг қаландарлиғи ҳақида маноқибда бир кўб қайдларнинг борлиги билан баробар уни 1691 йилларда Самарқандда кўрган Муҳаммад Бадеъ Малехо ҳам хабар берадир. Қаландарларнинг ўз бошлиқларини «бобо» атаганлари маълум²¹. Машрабнинг Бобо Раҳим — Раҳим бобо аталғани(дан) унинг бир вақтлар қаландар бошлиғи бўлғанини ҳам гумён қилиш мумкин. Шунинг учун бошлаб қаландарлар ва қаландарлик ҳақида ва унинг майдонға чиқишиға сабаб бўлған шароит тўғрисида тафсилот бериш лозим. Зотан, Машрабнинг синфий тусини очмоқ учун қаландарлик маслакининг синфиий моҳиятини белгила-моқдан бошқа чора йўқ. Лекин, бахтга қаршу, бизнинг тарихимизнинг ҳеч текширилмаған ёхуд оз текширилган саҳифаларидан бири шуд қаландарлиқдир. Ўзим

¹⁹) Профессор Вяткин ўз мақоласида Офоқ Хўжага муриди томонидан ёзилган «Ҳидоятнома»да унинг иккичи даражага ва оддий муридларидан хабар берилгани ҳолда Машрабдан хабар берилмаганини қайд қиласадир. Бунинг билан Машрабнинг таърихий бир шахс ҳақиқидаги шубҳасини кучайтирмақни бўладир. Маориғ комиссарлиги ихтиёрида бўлған кутубхонада «Маноқиби Хўжам пошпо» исмли турғча бир маноқибла Офоқ хўжамнинг энг яхши муридларидан Ниёзхўжа қози Бобохўжа Наврӯз охунд, Исмоилхўжа мулла Фози охунд каби ўнча кишилар қаторида ҳазрат Шоҳ Машраб исми ҳам бор.

ҳам бу тўғрудағи бутун излашларимнинг «мана» деб кўрсатарлик бир натижаси бўлмағанини эътироф қиласан. Қўлимдағи жуда оз материал билан қаландарлиқ маслакининг синфий моҳиятини очмоқ ва шу йўл билан Машрабнинг ҳам синфий тусини кўра олмоқ мумкин бўлмайдир. Шундай бўлса ҳам, бундан сўнграги текширишларга балки ёрдами бўлур умиди билан қаландарлиқ ҳаққида билганим нарсаларни қайд этиб ўтмакни муносаб кўраман.

Қаландар сўзини изоҳ қилган «Ҳафт қулзум» ва «Баҳори ажам» каби лугат китоблари²¹ буни истилоҳ сифати билан изоҳ қиладирлар. «Ҳафт қулзум»га кўра, қаландар бутун расмий таклифлардан, бутун қайдлардан озод бўлған, ҳар турли диний амал ва одатлардан айрилған, бутун моддий, ҳаётий алоқаларни тарқ қилған, ибодат ва одатларининг ҳаммасини бузгучи кишиларнинг исемидир.

Тасаввуф маслагидан «маломатий»лар билан қаландарлар орасидаги асосий айирма шундадирким, «маломатий»лар диний ибодатларни ижро қиладирлар, бироқ ижро қилғанларини халқдан яширадирлар. Қаландарлар эсалар тўпта-тўғри диний ибодатлар ва одатларни бузадилар.

«Баҳори ажам» эгаси ҳам қаландар сўзи остида шунга яқин изоҳот бергандан кейин машҳур Урфиј Шерозийнинг форси(й)ча:

Санамораи қаландар сардор ба мен намон,
Ки баси дароз дидам раҳу расми порсон¹⁾.

ва Мир Муҳаззийнинг:

Кунун буд беқаландар зи шом то дами субҳ.
Ҳар онки буд, ба масжид зи субҳ токай шом²⁾

байтларини шоҳид келтирадир. Ҳамда «Қаландар дидайро мегўяд³⁾ «Қаландарро гўфтеанд кўч аст пўсти тахти худро бардуш афканд⁴⁾ каби мақолаларнинг борлигини айрича қайд қиласадир.

Машҳур Жомий эса ўзининг «Нафаҳот ул-унс»ида²²

¹⁾ Таржимаси: Тақво йўли жуда ҳам узоқ экан, Манга қаландарлиқ йўлини кўрсатинг.

²⁾ Авваллари эртадап-кечгача масжидда турганлар букуп кечдан-эртагача қаландархонада турадирлар.

³⁾ Қаландар кўрганини сўзлайдилар.

⁴⁾ Қаландарга «кўчамиз» дедилар. Тўшакини елкасига ташлади.

масъаланинг устини ёпмоққа тиришадир; қаландарлар хаққида юқорида кўрганимиз маълумотга яқин маълумот бергандан кейин «Лекин қаландарлар ибодатларнинг фарз бўлган қисмларини адо қиласдишлар» мазмунидаги бир даъвони майдонга ташлайдир. Ва ўз замонида «диннинг ҳеч бир қайди остиға кирмаган қаландарларнинг «ҳақиқий қаландар» эмасликларини сўзлайди ва бу сўз билан ўз замонида ҳам юқоридағи лугат китобларида кўрилган маънода қаландарларнинг борлиқларини эътироф қилған бўладир. Биз, зотан мўътадил бир мутасаввиф бўлған Жомийнинг юқоридаги сўзларини диний тарафкашлик(ка), деб биламиз ва қаландарлиқ ҳаққида юқоридағи лугат китобларнинг маълумотини ҳақиқат деб қабул қиласмиз. Зотан, яқин замонларғача бизнинг орамизда ҳам «Қаландар Машраб» ва «қаландархона» сўзларининг қайдсизлигини ифода қилғани шуни қувватлайдир. Қаландарлиқни Урта Осиёда қачондан бошлаб ўрунлашғанидан маълумотимиз йўқ. Бироқ Жомийнинг юқоридағи маълумотидан 15 ичи асрларда қаландарликнинг борликлари онглашилғани каби машҳур Шайх Камолиддин Ҳусайн Хоразмийнинг ҳам 15 ичи асрнинг охирида Хоразмдан Хуросонға бораётқонда йўлда бир қаландархонада қўнғани «Мифтоҳ ут-толибин» исмли манқаба китобида²³ мазкурдир.

Қаландарлиқ мусулмон тасаввуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнг кунларгача давом қилди. Ўзбекистон шаҳарларидан ҳар бирининг ташқарисида «қаландархона» исмли гўзал боғча ҳолиға келтирилған бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир, хусусий мулклари бўлмаған кишилардан иборат бўлиб, асос касблари тиланчилик эди. Ҳафтада(н) икки дафъа тиланчиликка чиқиб, шаҳар ва бозорларни айланар эдилар. Ўзлариға махсус қаландарий куйлари бор эди. Ораларидан энг яхши товушлisisи шу куйларда Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқур ва бошқалари унинг нақоратини қайтариб турар эдилар. Ораларидан бир бошлиқлари бўлуб, мунга «бобо» дер эдилар. Тиланчилик чогида пулни шул боболари терар ва шундан уларни таъмин қилиб турар эди.

Бухоро хонлиғи замонида буларнинг устида ҳукумат томонидан тайинланған бир «мутавалли» бор эди. Қаландарлар тиланчиликдан тўпланган пулларни шунга топширас эдилар. Ва шу мутавалли уларнинг

ҳақларини тақсум қилиб берар эди. Қаландарларнинг ўзларига махсус кийимлари бор эди: булар кулоҳ, долқ⁴, камар (белбоғ), асо, качкул, кадуи матбаҳ⁵ аталған нарсалардан иборат эди. Булардан бошқа тери, сұфра сипиргига ҳам айрича аҳамият берар эдилар. Бухоро қаландарларидан Ҳожи Абдураҳим томонидан милодий 1672 йилда ёзилған «Рисолай одоби тарик» исмли бир китобчада булар ҳаққида қызық ва тасаввуфий тафсилот берилған. Масалан, үнинг кўрсатишига кўра, қаландар кулоҳи тўрт турли бўлган: кулоҳи амир, кулоҳи рўят, кулоҳи субҳоний, кулоҳи ота. Бу тўрт турли кулоҳдан ҳар бирининг тўрт бурчаги бўладир. Кулоҳнинг бурчагига форси(й)ча «тарк» дерлар. Қаландарлар сўз ўинини қилио, оу форси(й)ча «тарк»ни арабча (ташламоқ, қолдирмоқ, қўймоқ маъноларидағи «тарк» сўзига айлантирадирлар. Ҷа кулоҳларнинг «тарк» (бурчак)ларидан ҳар бириға арабча «тарк» сўзидан фоидаланиб, бир турли тасаввуфий маънолар берадирлар¹. Қамарларининг етти банди бўлуб, ҳар банди тасаввуфдаки бир шартга ишоратдир. Долқ: «Одоби тарик»га кўра, умуман, мутасаввифлар киятурған либос «долқ» аталиб, бу уч турлидир: ҳирқа, кафаний, жанда², качкул³, кадуи матбаҳ⁴ ва асо ҳаққида узун-узун тасаввуфий ишоратлар ва рамзлар тақадирлар.

Яна қаландарларға махсус шартлардан бири соч

¹) «Рисолай одоби тарик»га кўра, кулоҳи амирнинг тўрт таркидан I ичиши тарки муҳарамот (ҳаром қилинганиларни ташламоқ), II ичиши тарки дониш (онг ва билим)ни ташламоқ, III ичиши тарки ҳижботи зулмоний, ки сифоти башари аст (инсонликка махсус сифатларни ташламоқ), IV ичиши тарки маснӯъот аз жамъи ашёву сифоти мулкий (бутиш нарсалар ва малакий сифатларни тарк қўймоқга ишорат бўлуб, бу кулоҳни кийган кишининг шу таркларни қилған бўлиши лозимdir, кулоҳи равиатнинг тўрт таркибидан I ичиши тарки халиқ (одамлардан кечмоқ), II ичиши тарки томоқ (ихши томоқлардан сақланмоқ), III ичиши тарки далқ (безакли кийимлардан тарк қўймоқ), IV ичиши тарки ҳирқашайхлиқ ва сўфийликни кўрсатиб юришини таркига ишоратдир. Тарки субҳонининг тарклари: өахиалиқ, мишинат қилиш, иккى юзлилик. ҳам тақаббурнинг таркига ишоратдур. Кулоҳи ато турклари эса: тарки дунё, тарки нағе, тарки жашнат ва тарки вужӯд (борлиқни тарк қўймоқ) ишоратидир.

²) Ҳирқанинг енги узун, жанданинг енги қисқа, кафанийнинг енги, ёқаси бўлмайдир.

³) Качкул — кичикинагина кема шаклида бўлуб, тасмасини бўйундан ўткарӣ чап томонга белбоғка яқин осилиб турадир.

⁴) Кадуи матбаҳ: қуруқ қовоқдир. Бош томонини кесиб, яигидан тасмалар билан бўглайлар («Рисолай одоби тарик»).

қўйишидир. Айнуқса, биринчи даврларда соч қўйишини жуда лозим деб биладирлар. Ўз ораларида сўйлашфа маҳсус сунъий бир тиллари ҳам бор. Унга «абдал тили» дейилар. Юқорида сўйлаганимиз қаландархоналар уларнинг доимий туриш жойларидир.

Мундан ярим аср — бир аср бўрунғи замонга келган ва Ўрта Осиё шаҳарларининг энг обод жойи қаландархоналари эди. Қаландархоналар шаҳар халқининг жума кунлари чиқиб ўтирадурған дам олиш, саёҳат жойлари эди. Қаландар ҳафтада икки кун (маълум кунларда, бозорлари бўлған жойларда бозор кунлари) тиланчиликка чиқар эдилар. Бошқа вақтларда қаландархоналарида наша чекиб, кўқнор ичиш билан машғул эдилар. Диний ибодатларга аҳамият бермас эдилар.

Қаландарлар ва қаландарлиқ ҳаққида бера олганимиз шу нуқсонли маълумот уларнинг ижтимоий мавқеъларини чамалаб бўлса ҳам белгилашга ёрдам қила олса керак. Бизнинг фикримизга кўра, қаландарлар феўдализм идорасининг бутун оғирлиғи остида қолиб эзилған, бор-йўқларидан айрилған, эзувчи кучга қаршу курашмоқ умидини тамом йўқотған, шахсий ҳаётларини таъмини учун қўлларидан ҳеч ҳунар келмаган бир гуруҳ бўлганлар. Булар тиланчилик билангина таъмин этилмакда бўлған ҳаётларининг аччиқ дақиқаларини нашанинг мастлиги остида кечиришкага тиришқонлар. Машраб мана шу гуруҳ орасида яшаған киши бўлған.

III

Машрабнинг асарлари

Унинг буқун бизга маълум бўлған асарлари мақоматида унга нисбат берилган шеърлар, 1906 ичн йилда Қозонда босилған «Боқирғон китоби»да Машраб таҳаллусли парчалар²⁶ ҳам Машрабка нисбат берилған «Мабдайи нур» ва «Кимнё» исмли манзум китоблардан иборатdir. «Боқирғон китоби»дағи ўн парчанинг шул бизнинг Машрабнинг асарлари экани манқаба китобидаги шеърларни текширганимизда қатъий суратда онглашилди. Ундаги шеърларнинг ҳаммаси оз-кўб ўзгаришлар билан манқабада мавжуддир. Шунинг учун биз тўппатўғри манқабадаги шеърлар ҳаққида гапурамиз: манқабанинг Машраб томонидан эмас, унинг муриди ё муридининг муриди бўлған бир киши томонидан афсомавий ва хаёлий бир шаклда тартиб қилинғани бўлған

тап. Шунинг учун бу асарда Машрабга нисбат берилған шеърларнинг ҳаммаси Машрабникими? Манқабачининг ўзи баъзи шеърларни Машраб исми билан унга қўшимадими?

Мана бу ҳақли шубҳа остида ишқа киришканда натижа тубандагича бўлуб чиқадир:

а) Машрабга оид манқабанинг турли нусхаларидағи Машраб шеърлари сон эътибори билан бир эмас, баъзида кўб, баъзида оздир.

Менинг қўлимдағи икки қўллэзма ва бир босма нусхадағи бу шеърлар сон эътибори билан фарқли. Ўзбек маориф комиссарлигига оид муфассал бир қўллэзмада эса, ғазал ва мухаммаслардан бошқа маснавий шаклда ҳам тўрт-беш узун парчалар бор;

б) манқабанинг турли нусхаларида Машраб тахаллусидан бошқа тахаллусларға ҳам учраладир. Масалан, менинг қўлимдағи икки қўллэзманинг биртасида:

Жисм қолибдин¹⁾ нафас тори узулмасдан бурун,
Бошинга даври қазо базми қурулмасдан бурун,
Хаста жонинг²⁾ тири раҳматдин сўкулмасдан бурун,
Эй кўнгул, каси асоси тан бузулмасдан бурун,
Оқи абиру курсийи дандон тўкилмасдин бурун

деб бошланған 5 бандли бир мухаммас бор. Ҳолбуки, аслида тўққиз банддан иборат бўлған бу мухаммас Турди³⁾нинг девонида бор ва «Фурсатинг фавт этма, Ҷурди, иш қил ўлмасдан бурун» мисраъи билан тамом бўладир. Бундан бошқа Ранжий, Аҳмад Қори, Маҳваш, Зийрак, Мансур каби бизга аниқ маълум бўлмаған шоирларнинг шеърлари бўлғани⁴⁾ каби Машраб тахал-

1) Қорундин — тўғриси.

2) «Девони Турди»да «Жеванхон».

3) Бу ўзбек шоири ҳаққида 1928 ичи йилда чиққан (64) 12-сон «Маориф ва ўқитучи» журналида бизнинг муфассал мақоламиз бор.

4) Булардаги «Мансур» тахаллуси Мажауби Наманганий(пинг) отасининг пирги бўлган пискентли Мансурхон эшоннинг тахаллусидир. «Маҳваш»нинг паманғанини бир хотун бўлиб, мулла Бозорининг мухлисларидан экани, мулла Бозорининг Намангандаги гўрхонаси шул «Маҳваш биби»нинг бори бўлғани, Мажзубнинг «Тазкират ул-авлиё»сида бор. Мажзубнинг сўзига кўра, бу хотун Наманганинг оғалиқларидан бўлған. «Девони Машраб» китобида Машрабнинг онаси ҳаққидаги марсиялардан:

Нечук айлай, оё дўстлар(им), жононимдан айрилдим,
Тириклик бояниш ул муниси жонимдан айрилдим,
Ушал навраста бир гулбарги хандопимдан айрилдим.
Бўлибман булбули шайдо гулистонимдан айрилдим,
Асолат бирла ҳоқон¹⁾ибни ҳоқонимдан айрилдим,

лусли шеърлар ҳам өйәси ва синглисий тилларидә ай-тилғани ва:

«Қонимни тўқар эмиш Балҳ шаҳрида Маҳмудхон» деб ўз ўлимидан хабар берган шеърлари борким, буларни Машрабнинг ўзи албатта, айтмаған. Мана бу намуналар маноқибдағи шеърлардан ҳақиқатан Машрабники бўлғанларини аниқлашни қийинлашдирадир. Бу тўғруда маноқиб китобининг бошқа-бошқа жойларда, бошқа-бошқа замонларда ёзилған турли нусхаларини йифиб, диққат билан муқояси қилмасдан бурун қатъий бир нарса айтиш мумкин бўлмайдир. Йекин, манқабада Машраб тахаллуси билан кўрсатилган шеърларнинг ҳаммасини бирдан Машрабники эмас, демак ҳам тўғри бўлмайдир. Машрабнинг қаландарлиғи, қаландарлиқ ижобий бўлуб, диний масъалаға қаршу. Шунинг учун Бухородан қувилиб, Балхда ўлдирилғани ҳаққида тарихий маъҳазларнинг қайдларини¹ назарга олиб, маноқибдағи шеърларидан муҳим бир қисмининг Машрабники эканини қабул қилиш мумкин. Самарқандли Малехо ўзининг тазкирасида Машрабдан қисқа-қисқа икки форси(й)ча ғазал кўрсатадир. Бунинг биринчиси тамоман тасаввуф руҳида бўлуб, шариат қайдлариға тўғри келмайтурган тарзда ёзилган:

Баландиҳо зи хоки накр шуд кошонаи моро,
Фалак қолини рангин нақш, бошад хонаи моро,
Гули хуршид пиндоро саҳарҳо аз масти,
Қафи сайёри афлоқ хуми майхонаи моро.
Қ-он созад ҳарам чун шўълаи имони худ Машраб,
Губори хоки роҳ роҳиби бутхонаи моро².

Эмди биз манқабадаги шеърлардан Машрабники (деб) ишонғанимиз парчаларға қараб уни текширамиз: Машраб мутасаввиғидир ва мутасаввиғ бўлғани учун материалист ва динсиз бўла олмайдир. Унинг шеърла-

¹) Бу қайдлар юқорида ўтди.

²) Машраб бу ғазалнинг ўзининг асрдорпилари бўлған Сойиб Табризий ва Шавкат Бухорий (бу қаландар эди) каби шоирларга ўхшатиб ёзган. Сойибнинг бу вази ва қофияда:

Ишон дар пазиройи паҳрайи мастонаи моро,
Макун навмид аз ҳасад қабул афсонай моро
матлаъи билан бошлиғай бир газали бўлғапи каби Шавкатнинг ҳам:

Фирузон кунад пари шуълаи афсонай моро,
Забони чарб руған шуд, чароги хонаи моро
матлаъи билан бир газали бор. Бироқ Машрабнинг газали бу икки шоирнинг газалларидан ўз йўлида устун турадир.

рининг ҳар қатида муни кўриб бориш мумкин. Манқабадаги баъзи ҳикоя ва шеърларга алданиб, унга бошқа қиммат бериш ярамайдир. Бутун илоҳият фалсафасига мансуб оқимларда бўлғани каби тасаввуф оқими ҳам ақл ва мантиқ доирасида ўз мақсадини изоҳ қилишдан ожиздир. Бу нуқтани жуда яхши онглагани учун тасавъуф мактаби ақл, мантиқ, фан ва тажрибани ўз фалсафасидан узоқлаштиришга тиришадир, уларга бойкот эълон қиладир. Ўз фалсафасини «кашф ул-ҳаққа»²⁷ таянирадир. Ва ўзининг энг кучсиз нуқталарини шеърий парчалар билан қоронгулатиб ўткармоқчи бўладир. Гасаввуф фалсафасининг асос нуқтаси «ваҳдати вужуд», бўлғани учун, айнуқса, ислом эътиқодлариға тўғри келмайдир. Машрабнинг ҳам динсизлик билан сифатланиш ва ўлдирилиш сабабларини шу томондан изламак керак:

Дунёни пушти по уруб, Адҳами бенаво ўзум,
Авжи фалақда юрган тариқи пурзиё ўзум,
Нуқту табиба ҳожатим дардима ҳам даъво ўзум,
Куфр ила дин ичинда йўқ ҳеч кима нисбатим мани,
Ҳам ватан, ҳам сафар ўзум, ҳам шоҳу, ҳам гадо ўзум.

Машраб(ниңг) мутасаввиф Жалолиддин Румийнинг таъсири остида ёзилған¹⁾ бу газалида «ваҳдати вужуд»-нинг манманлиги ўзини жуда очиқ кўрсатадир.

Жалолиддин Румий каби Машраб ҳам «ҳар нарса ўзимдан иборатдир», дейди. Ва шунинг учун дин олимларининг ҳужумига учрайдир. Машраб бутун мутасаввифлар каби динни ички ва ташқи қисмларга ажратадир ва ташқи ёқдан иборат деб танигани диний ибодатларни танқид қиладир:

Ерсиз ҳам бодасиз Маккага бормок инмадир²⁾,
Қолған Иброҳимдан ул эски дўконни на қилай?

дейдир. Унинг бу мавзудаги шеърлари кўбрақ форсий-чада ўткурлашадир. Жалолиддин Румий, Абдулқодир Бедил каби сўл мутасаввифларининг диний дастурларга симгаған фикрлари унинг форсий шеърларида ўзини кўрсатадир:

¹⁾ Машраб юқоридаги газални Жалолиддин Румийнинг тубандаги газали таъсирида ёзган:

Чарх занон гард моҳ доим гардон манам,
Сарди мастони ҳақ дар ҳама даврон манам.

²⁾ Матнда «нимадир». (Кейинги нашрларда «иё керак» тарзида берилган. — Х. Б.)

Машрабнинг шеърларида, айнуқса, форсий шеърларда Бедилнинг таъсири кўринадир. Айнуқса, манқабанинг бир кўб нусхаларида кўрилган:

Аналҳақ гўи ижодам пурвари... ишқам,
Мудом аз хун Мансур аст май дурри соғири ишқам

байти билан бошланған ғазал тамом бедилона ёзилғандир¹⁾ Бедил Машраб билан замондош бўлуб, ундағ ўн йил сўнгра Ҳиндустонда ўлған. Машраб Ҳиндустонга борғанда Бедил билан кўришдими ё Бедилнинг шеърлари ўз тириклик вақтида Ўрта Осиёға келиб, мундағи шоирларға таъсир қиласларлик даражада машҳур бўлганми? Бу ҳақда қатъий бир нарса айтмоқ шу чоғда менга мумкин бўлмади.

Машраб ўзидан бурунги ва мусосир²⁸ бўлған бир кўб мутасаввиф шоирларимиз каби ҳаяжонсиз шоирлардан эмас. Унинг шеърларида ҳар вақт кучли бир ҳаяжонни кўриб бориш мумкин. У кўбрак Жалолиддин Румийдағи сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида акс этдиришга тиришадир:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағма²⁾ бир ўзум,
Бир бути хуш ҳиром учун ошиқи дарбадар ўзум.
Ё шаҳи меҳрибонмусен, ё маҳи осмонмусен,
Ёр била кўкни охтариб³⁾ кавкабу камар ўзум.
Ошиқи нуктадон манам, пири ҳидояхон манам,

Шуҳрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзум.
Үлтурайин демасмусен, куйдирайн демасмусен,
Бу бошинга балолари(нг) келтурайин демасмусен.
Бир сари ташлабон мани халқ ичида бериб азоб,
Қуш каби бол ила парим юлдурайин демасмусен.

(Форсийча)

Мо бастам ҳирсем, мо душмани ошноем,
Жабранлро забар нест, дар олами ки моем,
Аз ошино нишаста, пайвастаем бо дўст,

¹⁾ Маориф комиссарлиги ихтиёрида бўлған муфассал нусхада бу ғазал йўқдир.

Маст шудап қатрапи аз пами жун дилам,
Қатрапи раҳ кун баё зудки уммон манам.
Зоби гули тани туро дар дили ман андар ило,
Чехран ҳурон манам, равзан ризвон манам.

²⁾ Баъзи нусхаларда «булбуз хушхабар», «бул хуш асар» ҳам ёзилган.

³⁾ «Ер билан кўкни ахтарип» бўлса керак.

Бо хештаң нишаста, ләкий зи худ раҳоем.
Бо шайх аҳд бастем, бо авлиён нишастем,
Дар ҳар кужоки бинй ҳангомаи худоем.

Мана бу парча Машрабнинг Жалолиддин Румий каби шоирлардағи сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида аке этдиришқа қандай урунганини кўрсатадир. Машрабнинг умуман, лирикаси кучли, унинг енгил, ўйноқи ва чиройли ғазаллари бор.

То кийди қизил ўзини зебо қиласайин деб,
Ўт ёқди жаҳон мулкина яғмо қиласайин деб.
Машшота била жилвада кўргузди ўзини,
Мандек неча девонани шайдо қиласайин деб.
Зебо санамим гул юзидин пардани очди,
Оlam ҳама кўз бўлди томоша қиласайин деб.
Ширин сўз ила қошу кўзин жилвагар этди,
Ошуби бало, фитнани барпо қиласайин деб,
Мастона саманд сакрата келгач шаҳи ҳунрез,
Шамишири жафони яна бурро қиласайин деб.
Ҳанжар қўлида Машрабин ўлдирғали келди,
Ғавғон қиёматни ҳувайдо қиласайин деб

каби гўзал парчалар ёзадир. Машрабнинг энг кўб сўйгани шакл мустазод шаклидир. Мустазод: ғазалнинг ҳар бир мисраъидан кейин шул мисраъдағи вазннинг маълум бир миқдори қадар сўз илова қилинған шаклга айтиладир. Адабиёт қондачилари аксарият билан бу шаклни «ҳазаж» баҳридан²⁹ «мафъувлу мафоийлу мафоийлу фаъувлун мафъувлу фаъувлун» вазнига маҳсус деб биладирлар. Ўзбек ва ҷигатой шоирлари орасида мен Машраб қадар мустазодни кўп ёзған бир шоирни учратмадим. Машрабнинг чиройли мустазодлари бор:

Бу хаста вужудимни мани ўртади бир йўл,
ул ғунчай хандон,
Ул гул юзини ишқида мен вола-ю ҳайрон,
ул зулфи паришон.
Бир раҳм қилиб сўрмади ҳолимни нечук деб,
ул орази гулгун.
Юз ваъда қилиб бизга вафо айламади ҳеч,
ул ваъдаси ёлғон.
Парвона сифат ишқ ўтида куйди бу жоним,
йўқ сабру қарорим,
Овозай ҳуснингки солиб, олама гулғул,
эл барчаси ҳайрон.

Бир неча маҳалдирки онға рози дил айтдим,
девонаи Машраб,
Бераҳм экан, келмади бир дам қошим узра,
ул золими даврон.

Бироқ, умуман олғанда, Машрабнинг кўбрак шеърлари дунёға тасаввуф кўзлигидан қараш, бадбинлик, йиғлоқилик, тарки дунё, жинничилик, қаландарлиқ таълимоти билан оммани заҳарламоқ учун ёзилған.

Машраб ўзини йиғлаш учун ҳақли кўрсатадир:

Матлабим бор—нораво, ман йиғламай ким йиғласин,
Дард берибdir бедаво, мац йиғламай ким йиғласин.
Зулмати мотамда қолдим бу хатарлиқ йўл аро,
Бекасу бераҳнамо, ман йиғламай ким йиғласин.

деб ўзи йиғлаш сабабларини изоҳ қиладир. Зотан, Машраб ўз муҳитида йиғламоқдан бошқа бир нарсани кўрмайдир, ё кўргуси келмайдир. Унинг назарида базмнинг щамъи парвонаси, май шишалари ҳаммаси-ҳаммаси йиғлайдир. Ул боласини йўқотған отагина йиғлайдир, деб ўйламайдир, боланинг-да отаси учун йиғлаганини назарға оладир:

Кечаке базмингдан йироқ ишқ аҳли чандон йиғлади,
Куйди ҳам парвонаву шамъи шабистон йиғлади,
Софиниб Юсуфи ёлғиз йиғламас Яъқуб зор,
То мусоғир бўлди Юсуф Иби Кањон йиғлади.
Соқиё, сун бир суроҳи дам бадам фарёд этиб,
Аҳли мажлис олдиға ёш ўрниға қон йиғлади

дейдир. Шунинг учун сўзини тииглағанларга «йиғла»
деб насиҳат қиладир.

Йўл хатардир, борасан бемуттакосен йиғлагил,
Ҳар дам қўйсанг, гирифтори балосен, йиғлагил

дейдир. Унинг бундай кўз ёши бандаси бўлганиға бир кўб сабаблариниг бўлниши мумкин: иб йигириб сотиб «нафақайи аҳли аёл» қилғучи камбағал бир онанинг қучогида, унинг кўз ёшлиари орасида ўскани, шул қашшоқлиқ таъсири билан тиланчи саёқлиққа ва шу йўлдан қаландарлиққа мажбур бўлгани, ўзидаги эътироозчилик табиати сабабидан борған жойида калтак егани каби ҳолларни бу қаторда кўрсата олармиз. Машраб Қашқар сафаридан қайтқонида онасини кўмадир. Иб йигириб уни ўстирган онасининг ўлуми Машрабга жуда ёмон таъсир қилған ҳодисалардан бири бўлса керак.

Онасининг ўлуми муносабати билан ёниқ самимий бир марсияси бор:

Эсафо баҳши баҳору бўстоним қайдасан,
Нури дийдам, мушфиқим, ороми жоним, қайдасан,
Елғиз уйларда рапиқу ҳамзабоним, қайдасан¹⁾
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан

банди билан бошланган мухаммас-марсия Машрабнинг она ўлимидан қандай қайғурғанини кўрсата оларлик дараҷада кучли ва самимийдири.

Машрабнинг кучли бир услуб эгаси бўлғанини форси(й)ча, ўзбекча шеърларида кўра олдик. «Девонайи Машраб» манқабасида вази, қофия ва мазмун томонларидан тамом бузилған бемаза нарсалар ҳам жуда кўбдир. Буларни шул бузук ҳолларида юқоридан бери услуби билан таниша келганимиз Машрабнинг шеърлари деб қабул қила олмаймиз, албатта. Булар ё ёмон котиблар томонидан бузила-бузила биз кўрган шаклга кирганлар ёхуд манқабани ёзған ва ўқиған бир кўб ярим шонирлар томонидан сўнграталар илова қилинған парчалардирлар.

Машрабнинг тили соддадир. У кўбрак шаҳар тилининг энг такаллусиз услубида ёзадир. «Дур» қўшим-часининг букун бизда ишлатилган «р»сиз шаклини кўбрак ишлатадир:

«Машраби бенаводуман,
Васлинг учун гадодуман,
Ҳажр ўтиға куёдуман,
Ёр жафосини кўринг».

«Холу хатингни кўрмасам, йўқту қарорим эй санам»,
«Девонадуман дўхтари султони ажамға».

Ғарб туркласини ҳам Машраб тилида кўзга кўришарлик таъсири бор:

Бу ғуссадин ўлсам, бошима оҳим аламдир.

Машраб ўзингни солма неча турли жафога,
Бас, жандани кийдим, ўзими дарбадар этгим,
Арҳи дилима этмак учун зор солибман.

Ҳай-ҳай на гўзалсан, на ажойиб, на қиёмат.
Букун бизда «бilmaysan», «kelmaysan» шаклида ишлатилган феълнинг чигатойчада «bilmون», «kelmon» шаклида, ўғузчада «bilмam», «kelмam» шаклида иш-

¹⁾ Кўб нусхаларда «меҳрибоним» ёзилған.

латилғани маълум. Машраб эса « билмайсан » феълини « билманг » шаклида ишлатадир:

Мани мавжудлиғим базми ҳаробот эрди сан, билманг
Гунаш кордир сарупойим, каромат эрдисан билманг.
Мани Мажнунни бекор англама, э аҳли фафлат сан,
Ки кунда бошима юз мингча офат эрди сан билманг.

Энди Машрабга нисбат берилған « Мабдайи нур »
китобига³⁰ кўчайлик. 1912 йилда Бухорода тош босмада
босилған бу китоб машҳур Жалолиддин Румийнинг
маснавийсига ўзбек тилида шарҳ каби ёзилғандир.
Жалолиддин Румийнинг маснавийсидан баъзи байтлар
олинған. Ҳар байтнинг форси(й)ча матнидан кейин
айни вазнда ўзбекча манзум шарҳ бошланадир. Шарҳ-
да Жалолиддин Румийнинг сўфиёна рамзлари изоҳ
этиладир. Ондан кейин сўзнинг боришига муносиб бир-
икки ҳикоя бериладир. Аксарият эътибори билан бу
ҳикоялар машҳур сўфиларнинг ҳаётларидан олинған
ёхуд шуларнинг ҳаётиға боғланған бўладир. Ҳикоядан
кейин шул ўринға муносиб ўзбекча ғазал келадир. Ға-
залларнинг охирги мисраъида « Машраб », « Мабдайи
нур » сўзлари баровар юрадир. Фикримча, бу китоблар
« Мабдайи нур » аталиши ҳам шунинг учун бўлса керак.
Ғазалдан сўнгра яна Жалол Румийнинг маснавийсидан
бир байт берилиб, юқоридағи тартиб билан давом эти-
ладир. « Мабдайи нур » китоби уч жилд бўлуб, « Маснавийнинг¹⁾ 1—2—3-жиллариға боғланған. Машрабнини
манқабадағи ғазалларидан бир қисмидаги кўрилған ҳая-
жон « Мабдайи нур »даги ғазалларда йўқ. Умуман, « Маб-
дайи нур »даги ғазаллар сўфиёна насиҳатлардан, йиғ-
лашға ташвиқ, ўлумдан қўрқитиш каби мавзуларга
бағишлиланган. Масалан: Худо йўлида йиғлаш кераклиги
ҳаққида Жалол Румийнинг шу форси(й)ча байтини
оладир:

Раҳматам мавқуф он хуш гузинҳо аст,
Чун гирист аз баҳри раҳмат мавж хост.
Ва шуни тубандагича изоҳ қиладир:
Йиғла ҳар соатки, жонинг борича,
Зикри ҳақ айткин забонинг борича.
Сан бу давлатхонада дам ўлтума²⁾,
Қил ёқангни чок беғам ўлтума.

¹⁾ Жалолиддин Румийнинг « Маснавий » си.
²⁾ « Ўтурма »нинг енгиллашканни.

Ҳар киши бегаму жойидир жаҳим,
Онга етмас борди раҳматдин насим.
Санки оқилсан, бу йўлда навҳа қил¹⁰,
Навҳасиздир тоати марди баҳил.

Ундан сўнгра қарғани йиқиљфани учун йиғлаған бир «золим»ни жуда қаттиқ сўқадир.

Гиряларга хосият бисёрдир,
То у гирия, то бу гирия кордир.
Ҳар эшак ҳанг айласа гирия дема,
Хутга ҳам бор, ҳарға ҳам бор замзама.

деб ўзига кўра мақбул бўлған йиғлаш билан мақбул бўлмаған йиғлашининг айрмасини кўрсатадир ва шул йиғлаш ҳаққида яна уч ҳикоя бергандан кейин:

Охири коринг нечук бўлган, бу йўлда бехабар йиғла.
Ҳама ҳақ ичра жо бўлди, қўпуб шому саҳар йиғла.
Агар маҳшарда гўрдин суррў бўлуб қўпай десанг,
Қадингни хам қилиб даргоҳга бош ур, бештар йиғла

байтлари билан бошланған бир ғазал бериб, яна «Маснавий»нинг форси(й)ча бир байтиға кўчадир.

Эмди бу китоб Машрабникими, йўқми деган бир масъаланинг устида бир оз турайик. Проф. Вяткин «Мабдайи нур» китобининг маълум манқабадаги Машрабники эканига шубҳа қиладир. «Мабдайи нур»дағи шеърлар билан манқаба орасида Машраб исмидан бошқа ҳеч бир ўртоқ нарса йўқдир. «Мабдайи нур»нинг бошқа бир Машрабники бўлмоқ эҳтимолини тақдим қиласидир³¹. 17 ичи асрнинг охирлари билан 18 ичи асрнинг бошлари орасида ёзилған «Мабдайи нур» бу асрларда Машраб исмли тарихий бир одам борлиғига шубҳа қолдирмайдир. П. Вяткин мана шу тарихий Машраб билан манқаба қаҳрамони бўлған Раҳим бобо — Машрабнинг бир киши эканини оча олса эди, бу даврда шаға афсонавий бир Машраб ўйлаб чиқаришға лузум қолмас эди, албатта.

Биз, зотан, «Мабдайи нур»га қарамасдаи, манқаба қаҳрамони бўлған Раҳим бобо — Машрабнинг тарихий бир шахс эканини исбот қила олдиқ. Эмди «Мабдайи нур»нинг ҳам шу Раҳим бобо — Машраб томонидан ёзилғанини исбот қиласиз:

а) «Мабдайи нур»нинг тили манқабадағи шеърлар-

¹⁰) Навҳа — қичқириб йиғламоқ.

нинг тили билан бирдир. Буни юқорида кўрсатганимиз намуналар жуда яхши кўрсатадир;

б) Маориф комиссарлиги ихтиёрида бўлған муфасал «Девонайи Машраб» китобида тўрт-беш парча маснавий борки, услуби ҳар жиҳатдан «Мабдайи нур» услубининг айнидир;

в) Офоқ Хўжа муридлари орасида Жалолиддин Румийининг маснавийсини ўзбекча шарҳлаб юришга айрича аҳамият берилган. Мажзуб Намангоний ўзининг «Тазкират ул авлиё»сида Офоқ Хўжа муридларидан қашқарлиқ Мақсад Ҳожанинг ҳам «Маснавий»ни ўзбекча шарҳлаб, дарс бериб юрганини маҳтаб ёзадир¹⁾. Машрабнинг ўзига ҳам Жалолиддин Румийининг таъсири бўлғанини юқорида кўрган эдик. Зотан, Жалолиддин Румийдан таъсирангани Машрабнинг ўз доирасининг талабиға мувофиқ маснавий шарҳи ёзиши қадар табиий нарса йўқдир;

д) буларнинг устида бир «Мабдайи нур» эгасининг Офоқ Хўжанинг муриди бўлғанини ҳам хабар берсак, иккала Машрабнинг бир одам эканига ҳеч кимнинг шубҳаси қолмаса керак.

Бухорода босилған «Мабдайи нур»нинг 302- саҳифасида:

Имоннинг равнақи соҳиб дуони қийматиндадир
мисраъи билан бошланған бир ғазалининг охирида шу байт бор:

Етушти Машраб ўшал кони мабдан нурға,
Валийи Ҳожаи Офоқ шоҳни ху(р) матиндантур.

Бу эса Офоқ Хўжанинг муриди эканини, яъни манқаба қаҳрамони бўлған Раҳим бобо Машрабнинг ўзи эканини очиқ кўрсатадир.

Бухорода босилған «Мабдайи нур»нинг охирида «Кимиё» исмли бир қитоб бор. Аруздағи «ҳазаж» баҳри-

¹⁾ «Ҳазрати эшон бар Мақсад Ҳожаи Кошгариј ва илтифот ёфтагони ҳазрати Офоқ Ҳожа будаанд. Ба маснавий ва шарифи маъниий меғүфтеанд.... Чун назарни Шоди Ҳожа ба Мир Мақсади эшон ўфтод. Азило касе менўрепди, эшон Мир Мақсад Ҳожа ҳамин касанд? Он кас гўфтки, оре, Эшон Шоди Ҳожа Гўфтандки, мо тўғба кардем ки, аз хона асбаки омадем. Чун эшонро мулоқот карданд ҳазрати эшон нишаста маснавийи шарифро маъниий ўфтеанд. Вақти бозгашт эшон гүфтеандки, «Шоди, сани маснавийга хўб фаҳминг бор. То Мир кетгунча ҳар кун биздан маснавий маънисини эшит» («Тазкират ул-авлиё», Мажзуб).

нинг «мағсийлун мағоијлун фаъувлун» вазнида ёзилған турли ахлоқий ҳикоялардан иборатdir. Асарни бостирган китобчининг сўзига кўра, бу ҳам Машрабнинг асариdir. Бу асар услугуб ёғидан «Мабдайи нур»дан айрилмайдир. Лекин, бунинг ҳам ҳақиқатан Машраб томонидан ёзилиб-ёзилмағанига оид қониқарли бир ишорат ва қайдга учрай олмаганимизни эътироф қила-миз.

Машрабнинг ўз замонида терап мутасаввиf ва кучли шоирлардан бўлғанини асарларидан онглағанимиз каби у тўғруда Мажзуб Наманганий «Тазкират ул-авлиё»-сида бизга очиқ хабарлар берадир¹⁾. Шундай бўлғач, унинг замондошлариға ва ўзидан сўнграги ўзбек шоирларига кўзга кўринарлик таъсир қилғанини қабул қилмай чора йўқ. Лекин, бизнинг ҳали яхши текширилмаган, тартибка кирмаган, ҳатто кераклик материаллари, маъхазлари тўпланмаған бир адабиёт тарихимиз бор. Бу ҳол бизнинг истаганимизча текширишни давом этдиришимизга монеъ бўладир. Машрабнинг ўзидан кейинги шоирларга таъсирини текшириш учун айрича ишлашкан тўғри келадир.

«ФАРҲОДУ ШИРИН» ДОСТОНИ ТЎГРИСИДА

Хуршид¹ томонидан опера ҳолида киргизилиб, Ўздавлатнашр томонидан 1925 йилда босилған бу достоннинг муқаддимасини ёзған киши бу достон ҳақида маълумот берган бўлиш учун тубандаги сўзларни ёза-дир: «Бунинг севимли бир ҳикоя шаклига кириши адиб Алишер Навоий каби уста ёзувчиларнинг фабрика-сида ишланиб қимматбаҳо бир мол ҳолиға қўйилиши-дир. «Фарҳоду Ширин» ўзининг она чўпчаги бўлиб, ҳар бир ўзбекнинг ёшлиғи чоғидан мияларига ўрнашиб қолган бир ҳикоядир. «Бундан сўнг Хуршид имзоси билан тубандаги изоҳга учрайсиз: «Бу асар эл оғзида Хитой, Арман, Эрон кишилари орасида ўтканлиги сўйланса ҳам, аммо Туркистонда Хўжанд шаҳари ёнидағи Мирза-чўл устида бўлған Фарҳод тоғи, Ширин сойидан олған таъсуротимға суялиб, воқеаъни Туркистонда деб айтишга жасорат қиласман». Мана шу жасоратдан кейин, Хуршидга кўра, Шириннинг юрти «Арман отинда қиш-

¹⁾ Мажзубнинг «Тазкират ул-авлиё»сида Машрабнинг ўз замонидаги мутасаввиflар орасидағи эътиборини кўрсататурған кўб қайдлар бор.

лоқ» бўлиб, ҳалқи ҳам «бари ўзбек», яъни Ширин ҳам бир ўзбек қизи бўлиб қоладир. Мана бу кетма-кет қазорланған янгиш тушунишлар ва беҳуда жасоратлар адабиёт тарихимизда жиддий суратда текшеришга муҳтож бўлған бир кўб аҳамиятли нуқталарнинг навбат кутиб турғанинни кўрсатадир. Бу афсонанинг пайдо бўлған ўринини, афсонадаги юртини бундай чатоғлаштирилған сабабларнинг бири бизнинг Ўзбекистонда Фарҳод тоғи, Ширин сойи аталған ўрунларнинг бўлганидир.

Мен кўбдан бери шу масъала ҳақида кенграк бир нарса ёни, афсонанинг асл юртини тайнилаш фикрида эдим. Шаронт шу кунларда бу ишга киришимга ёрдам қилди. Бу мақолада менинг мақсад қилиб олғаним нуқталар достоннинг асл юрти, достондағи воқеаънинг қаерда деб тушунилғани достоннинг бизнинг адабиётдағи ўрини ва ўзгаришларидан иборатдир.

Достондағи Хусрав Эрон сосони(й) ҳукмдорларидан машҳур Нуширавоннинг навирасидир², милоди(й) 7-асрда Эрон шоҳи эди. Мұхаммад пайғамбар қўшини ҳукмдорларға хатлар юбориб, уларни мусулмонлиққа чақирганда мазкур Хусрав Парвезға хат юборған эди. Хусрав эса унинг хатини йиртиб ташлаған эди. Бизнинг мавзуъимиз бўлған достон мана шу Хусрав Парвез билан унинг хотинларидан Ширин ҳақида майдонға чиқғандир. Сўнгратлар Эрон шоирлари бу достонни халқ шоирларидан олиб бу мавзуъда турли достонлар ёздилар. Достоннинг бизга маълум бўлған энг биринчи ёзучиси 10-асрнинг машҳур форс шоирларидан Абулқосим Ҳасан Фирдавси(й)дир. Фирдавси(й)нинг қадим Эрон достонларини билғучи бир киши бўлуб шу қадим достонлардан фойдаланиб, ўзининг машҳур «Шоҳнома»сини ёзғани маълум. Фирдавс(ий) ўзининг «Шоҳнома»сида «Хусраву Ширин» достони учун айрим бир ўрин берадир. Фирдавс(ий) «Шоҳнома»да Хусрав Парвезнинг шаҳзодалиқидан бошлаб шоҳ бўлишиға қадар ҳикоя қилади: унинг шаҳзодалиқда отасидан қочиб Озарбайжонға борғани, ундан қайтиб отаси ўрида шоҳ бўлғани, Баҳром билан урушиб енгилғани, Шарқий Румо императориға сифингани, императорнинг Марям исмли қизига уйланиб, ёрдам билан қайтиб, Эрон тахтиға янгидан чиқғани каби Хусрав Парвез ҳаётиға оид анча нарсалар ёзғандан кейин «Достони Хусрави Парвез ва Ширин» унвони билан бир достонға киришадир. Бу достонни тубандаги сўзлар билан бошлайдир:

Канун достон кўҳн нукнам,
Сўҳанхон Ширин Хусрав кўнам.
Кўҳн гаште ин нома бостон,
З-и гўфтору кардорон достон³.

(Эмди эски достонни янгилатай. Ширин билан Хусравдан сўзлар сўзлай, ул тўғри (киши)ларининг сўз ва ишларидан иборат бўлған бу қадим достон эскиргандир.)

Мана шу бошланиш кўрсатадирки, «Ширину Хусрав» достони Фирдавс(ий)га айрим бир мустақил достон шаклида етишган. У Хусрав Парвез ҳақида бошқа достонлардағи маълумотни бергандан кейин айрим бир достон бўлған «Ширину Хусрав» достониға (юқоридағи бошланғич билан) киришадир. Фирдавс(ий)га кўра, бу достон тубандагичадир⁴:

Душманларни енгиб, Эрон таҳтиға шоҳлигини беркитгандан кейин Хусрав овга чиқадир. Ширинни учратадир. Уни саройға келтириб, «ичкари»га олдирадир. Бўни билган Эрон саройи мансублари подшоҳлар наслидан бўлғани учун у билан Хусравнинг уйланмагига қарши турадир. Хусрав катта бир мажлис чақириб, Эроннинг улуғларини кўндиради ва Ширин билан уйладидир. Ширин саройга киргандан кейин Марямни заҳарлаб ўлдирадир. Ондии кейин достон Хусравнинг «Тоқи Воис»ни бино қилиши, айш ишлар мажлислари, Мадойин шаҳарини бино қилиши ҳақида давом қиласидир. Охирида Хусравнинг Марымдан бўлған ўғли Шеруя отасини ўлдириб, Эрон шоҳлигини оладир. Ширинни хотинлиқға олмоқчи бўладир. Ширин Хусравнинг қабриға кириб ўзини заҳарлайдир. Мана Фирдавс(ий) бўйинча «Хусраву Ширин» достонининг холосаси шундан иборат. Достоннинг бизга маълум қаҳрамонларидан Фарҳод ҳақида Фирдавс(ий) ҳеч нима демайдир. У Ширинни хам достониға аралаштирмайдир. «Шоҳнома»нинг «Достони Хусрави Парвез ва Ширин» унвонли фаслидан бурунғи қисмида Хусрав томонидан Шарқий Румо императориға юборилған сафарот ҳайъати орасида Шолур исмли бир киши бор. Бироқ «Хусраву Ширин» достониға аралашмайдир.

Фирдавс(ий) бу достоннинг ҳаммасини олмаган. Биз буни унинг сўзларидан онглаймиз. Масалан, достоннинг кичкинагина муқаддимасида у ёзадир:

Чуп руиз бибок бод у жавон,
Педар зи андав пурчун пеҳлавон.

Ва родир замин дўсти Ширин буди,
Беровбар чурушан жаҳон бин буди.

Пасиндаш набуду жазоу дар жаҳон,
Зи хубон ва зи дуҳтарон шабон.

Бедонгакаш дабр жаҳон шаҳриёр,
Зи Ширин жудо буд ўек рўзгор.

Бегирди жаҳон барби ором буд,
Ке кораш ҳаме разм Баҳром буд.

Чухсар ва напўрдоҳт чанди бемехр,
Шаби руз гирён буди хуб чеҳр.

Мазмуни: «Хусрави Парвез отаси тирик эканида ботирлар каби юрар, тортинас йингит эди. Ер юзида Шириннигина дўст ҳутар, кўзларининг нури шул Ширин эди. Ундан бошқа гўзал чўпон қизларидан¹⁾ ҳеч кимни ёқтирилас эди. Подшо(ҳ) бўлғандан кейин Шириндан бир муддат айрилиб қолди. Чунки дунёнинг ҳар тарафиға юрди, душмани бўлған Баҳром билан курашди. Мана шу вақтларда Шириндан муҳаббат билан хабар олмаганда Ширин кечаю кундуз йиглар эди».

Сўнгра Хусрав овға чиқиб, Ширинни учратганда Ширин унга қараб тубандагича сўзлайдир:

Бедон абдори ва он никуйӣ,
Забон тизб кушод бар Паҳлави.

Ке шоҳо, ҳаж баро сипҳабд тино,
Ҳажасте каво, кард шир оважно.

Ки жо он ҳаме руз кардан башаб,
Дилу диде гирён ва ҳандои ду лаб.

Ки жо он ҳаме ҳаруپиу надмо,
Ки жо он ҳаме аҳду суганд мо.

Мазмуни: «Ширин сулу(в)лиги ва гўзаллиги билан ўткур тил очиб қадим форсч(й)чада Эй подшо(ҳ), эй йўлбарс, эй аскар бошлиғи, эй муборак ботир, эй арс-

¹⁾ Фирдаге(пий)нииг шу сўзидан Ширинни эронли бир чўпон қизи деб қабул қилғани онглашилмайдирми? Фирдавс(ий) достонда Хусрав Ширинга уламиакчи бўлғандা Эрон улуғларининг «асл-зода эмас» деб қаршилиқ кўрсатишлари ҳам шуни қувватлайдир.

йондан юқори полвон, йиглаб-кулиб тун-кунни ўткар-гайларимиз қани? Бир-биримизга муҳаббатимиз, боғланишимиз қани? Аҳдларимиз, онтларимиз қаёқға кетди?»

Мана булар кўрсатадирки, Фирдавс(ий) у достоннинг ёзғанидан бурунги қисмларини яхши билган, лекин нима учундир ҳаммасини «Шоҳнома»сиға киргизишни лозим кўрмаган. Достоннинг ҳаммасини бизга 12 нчи асрнинг машҳур қари шоири Низоми(й)¹⁾ берадир. Низоми(й)нинг машҳур «Хамса»сидан (достондан) бири бизнинг мавзуумиз бўлған «Хисраву Ширин» достонидир⁵. Низомий Эронда Фирдавс(ий)дан бурун маълум бўлған бу достоннинг ҳаммасини оладир ва ўзи, шубҳасиз, санъаткор ва ўткур қалами билан чиройлик бир шаклга солиб, бунинг форс ва турк адабиётидағи муҳим мавзууни таъмин қилған бўладир. Низоми(й)нинг бу асариға «Хисраву Ширин» исмини бериши асардағи бош қаҳрамоннинг Хусрав билан Ширин бўлғанлари учундир. Бу асарда Фарҳодға берилган рўл оздир, иккичи даражададир. Достоннинг Низоми(й) бўйинча қисқача мазмуни тубандагичадир: Хусрав шаҳзодаликидан бошлаб кайф-сафога бериладир. У бир кун далаға чиқиб, бир дийқоннинг уйига зўр билан кириб базм қурадир, оғлари экинларини бузадир, қуллари дийқоннинг меваларини талайлар. Бу хабар Хусравнинг отасиға етгач, Хусравнинг отини ўлдирадир. Мева еган қулларни мева эгаси бўлған дийқонға берадир. Хусравнинг ўзи аъёни мамлакатнинг воситалари билан зўрға қутўладир.

Маълумки, Низоми(й) достонға кўб-да даҳли бўлмаған шу фаслни ўз замонидаги подшо(ҳ)ларига «ахлоқ дарси» бермак учун китобига ортдириған.

Достонда уста бир рассом ва алдамчи (ҳийлагар) бир сайёҳ типида кўрсатилган Шопур Хусравнинг нодими, суҳбатдошидир. У Хусравға ўзининг саёҳат хотира-ларидан ганириб турғанда Шамиро исмли бир хотун подшо(ҳ)дан сўз очадир ва тубандагича маълумот берадир:

Зи он суи кўҳистон манзили чанд,
Кабо шуд Фарҳод риои дарбанд.

¹⁾ Низомийнинг оти: Абу Муҳаммад Илёс иби Юсуф. Ота юрти Қум шаҳари бўлиб, вафоти 1181 нинчи йилда Ганжа шаҳри-дадир.

Зани фармонд ҳаст аз наслӣ шоҳонӣ,
Шуда жуш сироҳаш то сипоҳон.

Шамиро ном дорад он жоҳонгир,
Шамиро рамҳин бо нават тавсид.

Нешаст хуйнш ро дар ҳар ҳавон,
Беҳар фасли муҳайё карде жои.

Бе қасалгил бе муқон аст жояш,
Ке то сиребаз бошад ҳок пояш.

Бе тобистон шавад бар кӯҳ армон,
Хуромад кал бакал хиромон бе хирмон.

Бе ҳангом ғазон ойнд бо ба жоз,
Кӯнад бор гардон нахжир парвоз.

Зимистонаш бе бўрдеъ майл сийрост,
Ке бўрдиъро ҳавои кармиср аст.

«Тоғларнинг нари томонида Дербанд дарёсиға яқин бир неча жойлар бор. Онда кўб аскарли бир хотун подшо (ҳ) бор. Оти Шамиродир. Шамиронинг форси (й) ҷатаржимаси Меҳинбону¹⁾ бўладир. Бу хотун подшо (ҳ) йилининг ҳар фаслида бошқа жойда яшамоқ учун ўрунлар тайёрлаған: баҳорда Муқонда, ёзда Арман тоғида, кузда Анчазда, қишида эса Бардада яшайдир, чунки Барданинг ҳавоси иссиғидир (бундан жуда яхши кўриладирки, Низоми(й) Ширинни арман қизи деб билган).

Мана шу Меҳинбонунинг Ширин исмли бир жияни бор. Шопур шуни Хусравға маҳтайдир. Хусрав Ширинни қандай бўлса ҳам Мадоини (сосоний давлатининг пойтахти)ға келтирмак учун уни арман ўлкасига юборадир. Шопур арман ўлкасига келадир. Ширин ўйнаб турған бир боғчада Хусравнинг чиройлик бир суратини осиб қўядир, ўзини яширадир. Ширин осилған суратни олиб қўрадир, қизиқадир. Иккинчи кун боғчада ўйнамоқға борғанларида Шопур яна Хусравнинг бир суратини чизиб, ёғочға осадир. Учинчи кун бошқа бир боғчада яна шул ҳол давом қиласадир. Шириннинг қизиққаилиги чегарани ошадир. Шундан сўнгра бир йўлчи сифати(да) Шопур ўтиб борғанда Ширин уни чақира-

¹⁾ Ўзбекча «улуг хотун» бўладир.

дир ва суратни кўрсатиб, ким эканини сўрайдир. Шонур усталик билан масъалани онглатадир. Ширинни қочиб, Хусрав ёнига боришқа ташвиқ қиладир. Натижада Ширин қочишга кўнадир. Ва ҳеч кимга хабар бермасдан Армандан Мадойинға жўнайдир. Ярим йўлда бир кўкламликдаги сув бўйиға қўнадир ва дам олиб чўмиладир.

Мадойин шаҳрида Хусрав билан отасининг оралари бузиладир. Отаси Хусравни ўлдирмакчи бўладир, Хусрав отасидан қочадир. Арман ўлкасиға қараб жўнайдир. Йўлда ҳалиги кўкламликда чўмилиб турган бир қизни кўрадир. Бироқ, ким эканини тушуна олмай ўтиб кетадир. Ширин дамини олғандан кейин Мадойинға қараб жўнайдир. Шундай бўлиб, холасидан қочған Ширин Эрон шоҳига сифинадир. Отасидан қочған Хусрав эса Арман ўлкасида Меҳинбону ҳимоясига сифинадир. Хусрав Арманда Шопурни кўриб, Шириннинг Мадойинға борган хабарини оладир: Шопурни Ширин орқасидан Мадойинға юборадир. Ширин Мадойинда Хусравни топмағач, ўзига маҳсус бир қаср (сарой) бино қилиб, шунда турған эди¹⁾, Шопур бориб Хусравнинг Арманда турған хабарини берадир. Йўлға чиқадирлар. Булар ҳам Арманга келмасдан бурун Хусрав отасининг ўлим хабарини оладир. Тож-тахтдан қолмаслик учун тезлик билан Мадойинға қараб жўнайдир. Ширин Арманга келганда Хусрав чиқиб кетган бўладир. Достоннинг бу ерларида уста Низоми(й) ўз ўқувчиларини қизиқтиromoқ учун бор кучи билан тиришадир. Турли усталиқлар кўрсатадир. «Хусрав ота тахтида ўтиргандан кейин Баҳром Чўбин унга исён қиладир. Урушда Хусравенглиб, яна Озарбайжон ўлкасиға қочадир, ондан Меҳинбонуға сийнимоқ учун Муқонға ўтадир²⁾, овға чиққан Ширин билан учрашадир. Ширин билан Хусравнинг ўтиришлари, базмлари узун-узун тасвир қилинадир. Хусрав Ширин билан уйланмоқчи бўладир. Ширин қабул қилмайдир. Подшолиғиниг ўзингга қайтарилмай туриб мен билан уйланма, дейдир. Хусрав аччиқланиб, Армандан Румга борадир. Шарқий Румо императори-

¹⁾ Қасри Ширин — бу кун Эроннинг гарб томонида Кирман-шоҳининг ғарбида бир шаҳарчапиңг отидир.

²⁾ Басид нириниг дастон роҳ бе роҳ

Ба аз бои жоп овард бандогоҳ.

Ва з-и озжо суги Муқон кард манзил,

Мағона ишқи он бутхоне дар дил.

(«Хусраву Ширин»и Низоми(й)).

нинг қизи Марям билан уйланадир. Ҳам императордан аскарий ёрдам олиб Эронға қайтадир. Баҳром Чўбинни енгиб, подшо(ҳ)лиқни олади. Арман ўлкасида Меҳин-бону ўлган, Ширин унинг жойига ўтган. Ширин Хусравнинг муваффақият хабарини олгач, Мадойинга жўнайдир. Ўзининг қасрига бориб турадир. Ҳусрав уни «ичкари»га олмоқ учун Марядан рухсат сўрайди, у рухсат бермайди. Ундан яширин суратда келишга Ширин кўнмайди. Мана шундан кейин воқеаға Фарҳод аралашади. Низоми(й) тартибига кўра, Ширин сутни яхши кўради, жуда кўб ичади. Қўйлари қасрдан йироқда турғани учун сут кетириш қийин бўладир. Ширин қўйлар турған тоғдан қасргача тошдан бир ариқ чиқармоқ ва сутни шундан оқизиб, қасрга келтирмак фикрига тушадир. Шопур Хитойда ўзи билан баравар сафар қилиб, баравар туриб, баравар ўқиған бир тошчи йигитни келтиради. Фарҳод Шириннинг амри билан ариқ қазиб битирадир, ўзи Ширинга ошиқ бўлиб қолади. Чўлларда, тоғларда юради. Ҳафтада бир йўла қасрга келиб, Ширинни кўрадир. Бу янги ишқ воқеасидан Хусравга хабар бериладилар. Хусрав Фарҳодни ўз ҳузурига кетирадир. Бу билан Фарҳод орасида жуда уста ёзилған бир савол-жавоб бор.

Нўхўстин боргафт аз кужои,
Бегўфт ас дор мулк ошиёни.
Бегўфто кон дар онжо дар че куштант,
Бегўфто ғам хиранду жон фурушан¹⁾

байтдари билан бошланған бу суҳбатда Фарҳодни сўзда уста қилиб кўрсатмак учун Низоми(й) бор кучи билан тиришадир. Ҳусрав ўзининг мантиқда енгилганин сезадир. Бошқа бир масала устида Фарҳод билан шартлашадир: Бесутун тоғда менинг қўшумим ўтатурған бир йўл қазиб берсанг, мен Ширин баҳридан ўтаман, у сеники бўлсин. Қаза олмасанг, Ширин баҳридан кебиб кета берасан, дейдир. Фарҳод қабул қилиб Бесутун тоғига борадир. Онда Фарҳоднинг ишга бошлиғанини Низоми(й) тасвири қиласадир:

Зид овигоҳ Ҳусрав бо дили хуш,
Берун щуд кўҳкан монанд оташ,

¹⁾ Таржимаси: — Қаердан сен?
— Ошнолиқ ва муҳаббат ўлкасидан.
— Онда нима қиласадирлар?
— Жон сотиб, унинг бадалида ғам оладилар.

Бедон күхү камар бар рафт чун бод,
Камар дар баст баз ҳам теша бекушод.

Нехаст азрамон карси нигоҳ дошт,
Баду тимсолҳон хун беникошт.

Бас он ке аз санон оташи тиз⁶,
Гӯзораш кард шакл шоҳ ва шабдиш.

Низоми(й)ға ва бутун форс адабиётидағи анъанага кўра, гўё Фарҳод томонидан қазилған бу тоғ Эроннинг ғарбида осор атиқаси, қадим Эрон тарихига оид суратлари билан маълум бўлған Бесутун⁷ тоғидир. Бу эса, «Фарҳод — Кўҳкан» афсонасининг Эронда чиқинши Бесутун тоғидағи шул ажойиб суратлар сабабини ўйла-моқға боғли(қ)дир⁸.

Низоми(й)ға кўра, Фарҳод тоғни қазий бошлайдир. Фарҳоднинг муваффақиятини кўра олмаған Хусрав уни йўқотиш фикрига тушадир. Маълум чол хотиннинг ҳийласи билан Фарҳод ўладир. Низоми(й) достонида Фарҳодга берилған ўрун шу. У Низоми(й) асарида биринчи даража қаҳрамонларидан эмас, албатта. Шунинг учун Низомий асари Фарҳод билан бирга битмайдир. Фарҳод ўлгандан кейин ҳам асар Хусрав, Ширин ҳақида давом қиласди. Хусрав Шакар исемли исфаҳонли бир қизға яна «ғойибона» ошиқ бўладир. Исфаҳонға югурадир. Бориб Шакарни хотунлиқға олади. Хусрав ўлкасидаги қасрида ҳалигача баҳтини кутиб ётған Шириннинг хизматидан Шонурни чақириб, уни ёлғиз қолдириб хафа қиласди. Энг сўнг Хусрав Ширинни ҳам хотинлиқға оладир. Сўнгра ўғли Хусравни ўлдириб, шоҳлиқни оладир. Ширинга уйланимак учун хабар юборадир. Ширин Хусравнинг ўлиги устида ўзини пичоқлаб ўлдирадир. Достон, асосан, шунда битса ҳам Низоми(й) бундан ислом динининг фойдасига бир натижа чиқармоқчи бўлади: «Хусрав Мұҳаммад пайғамбарнинг хатини йиртиб ташлагани учун шоҳлиғи бузилди» деб яна бир-икки фасл ортдирадир ва достонни шунинг билан битирадир. Зотан, Эронда кўбдан бери маълум бўлған бу достон Низоми(й)нинг уста қалами билан ҳаммаси қизиқарлиқ бир шаклга киргандан кейин форс шоирлари орасиға бир қадар тақлидлар бошланадир. Ўзини Низоми(й)ға ўҳшатған, Низоми(й) билан бўй ўлчамакчи бўлған ҳар бир шоир «Хусраву Ширин» достони ёзадир. Табиий, буларнинг ҳар бири достондаги

воқеани оз-кўб ўзгартиришга, баъзи жойларини камайтириб-кўпайтиришга урниадир. Бу Низомий тақлидчиларидан энг машҳури 14-асрнинг биринчи ярмида ўлган Амир Хусрави Деҳлавийдир⁹. Амир Хусрави Деҳлавий ўзининг «Хусраву Ширин» достонини Низоми(й) каби бошлаб, шу каби битирадир. Достоннинг асосий чизиги Низоми(й)ники. Бироқ, ора-сира ўзгариш киргизилган. Мен Хусрави Деҳлавий ва Низоми(й) достонлари орасида бўлған айrim нуқталарни, айrim ўзгаришларни кўрсатишга урунмайман, узоқға чўзиладир. Бироқ, шу мақола учун жуда керак бўлған бир нуқтани қайд қилиб кетаман. Хусрави Деҳлавийга кўра, Фарҳод Чин хоқонининг ўғли бўлған. Сарой тошчиларининг ишларига ҳавас қилиб, тошчилиқни ўрганган. Отаси унинг бу ишидан хабар олғач, уни ўлкадан қувған. У фариблиқда юрар экан, Ширинга учраған. Хусравдан сўнгра ҳам тақлид давом қилди. Форс адабиётида кўб «Хусраву Ширин»лар жратилди. Ҳеч бири (Хусрави Деҳлавий асари ҳам) Низоми(й) асари даражасида чиройли ва уста чиқмағани учун унинг даражасида муваффақият ҳам кўра олмади. Навбат 15 нчи асрнинг машҳур чифатой шоири Алишер Навоийға келди. Навоий Низоми(й) билан Хусрави Деҳлавийнинг «Хусраву Ширин» достонлариға ўхшатмай ёзмоқ истагинда бошлаб, мазкур асарни танқид кўзидан кечирди ва достоннинг улар томонидан қабул қилингандан шаклига рози бўлмади. Навоий асарининг бошида Низоми(й), Хусрав достонлари ҳақида шундай мутолаа юргизадир:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ¹⁾,
Саросар бўлдилар Хусравға маддоҳ²⁾.

Ки ҳукми андогу ойини андоғ³⁾,

10

Гаҳе Шабдиз аламгардидин деб⁴⁾,
Замони ганжи бод овардидин деб⁵⁾.

Нишоти базмида хонлар мурассаъ⁶⁾,
Не хонлар, қасри айвонлар мурассаъ.

¹⁾ Вале — бироқ; роҳ — май.

²⁾ Саросар — тамоман, бопдан бопқа.

³⁾ Ойин — расм, одат, қаъда.

⁴⁾ Шабдиз — Хусрав оти.

⁵⁾ Гап;ки бод овард — Хусравнинг хазинаси.

⁶⁾ Нишот — айш; мурассаъ — безалған.

Чекиб гаҳ «барбод» лаҳни бўла май¹⁾,
Гаҳи Шопур достон деб пайопай.

Бузурги Умmed ҳикмат жойи онинг²⁾,
Не ҳикмат чу хушомадгўйи онинг.

Топиб гаҳ Марям оғушида ором³⁾,
Шакар ҳолвосидин гаҳе олиб ком⁴⁾.

Бўлиб Ширинга ошиқ подшо(ҳ)лар,
Гаҳ ул маҳбуб бўлиб, гаҳе нарастар...⁵⁾.

Яқинидирким, бу шаҳ нозиарвард¹¹,
Эрур дарду бало ойинидин фард.

Ародадеб бир-инки достон ҳам,
Яна Фарҳоддин айтиб нишон ҳам.

Ки бор хоро шигифи кўҳсори,
Бўлуб Ширин гамининг беқарори.

Нечакун васл учун айлаб аку дав,
Анинг ҳам ўлтуруб тош ичра Хусрав.

Мана бу манзум парчадан онглашиладирким, Навонӣ Хусравни ёқтирамайди. Хусрав Фарҳоднинг ўлимими ҳийла билан ҳозирлаған, у Фарҳод ўлимида масъул; бунинг устида Хусрав, умумаш класик шоирларнинг мавзуъи бўлған «ишқ мажнуни» (ишқ Афлотуни)дан хабарсиз бир одам. У ҳар куни бир хотинга ҳавас қиласидир. Ишқ ўйлида подшо(ҳ)лиқ кучидан фойдаланадир. Мана бундай тип Навонийга, албатта, ёқмайдир. Унинг аҳли фикрига кўра, асосан, у ишқ масъаласида Навонидан айрилмаған, Низоми(й) билан Хусрави Деҳлавийға ҳам ёқмаслиғи керак. Ҳолбуки, улар мана шу одамни маҳтайлар. Асарларининг буюк бир қисми шу одамни мақташдан тўлған, зотан, асарларининг мақбул бош қаҳрамони ҳам шул.

¹⁾ Барбод — Хусравнинг мусиқачиси; лаҳн — оҳанг.

²⁾ Бузург Умmed — Хусравнинг вазири.

³⁾ Марям — Хусравнинг хотини, Шарқий Румо императорининг қизи.

⁴⁾ Шакар — Хусравнинг хотини.

⁵⁾ Нарастар хизматчи.

Лекин, улуг форс шоирининг «Хусраву Ширин» дос-
тонларини шу йўлда танқид қилған Навоий ўзига ту-
бандагича йўл белгилайдир:

Чу сен ҳам бўйла ҳиммат зоҳир этдинг,
Тараддуд йўқ, ки мақсадингфа етдинг.

Бурун жамъ эт не ким бўлғай таворих,
Боридин иста бу фархунда тарих.

Топилғай шояд анда бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.

Ани назм этки, тархи тоза бўлғай,
Улусқа майл беандоза бўлғай.

Йўқ эрса, назм қилғани халойиқ,
Мукаррар айламак сенга не лойиқ,

Хуш этмас эл сўнгига рахш сурмак,
Йўликим эл югурмишдир югурмак.

Бу боғ ичра бирор ким сойир эрди,
Неча ким гул очилған эрди, терди¹².

Ҳам ул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўб, чаман кўб.

Навоий мана шу йўлда тушуниб, янги бир асар ёзишга
қарор берадир. Бу асарнинг оти Низоми(й) ва унинг
тақлидчиларининг асарлари каби «Хусраву Ширин»,
«Ширину Хусрав» эмас, «Фарҳоду Ширин»дир¹³. Навоий
асарининг биринчи даража қаҳрамони қилиб, Фарҳод
 билан Ширинни оладир. Низоми(й)нинг, аксинча, Хус-
рави Парвезини 2-даража бир қаҳрамони қилиб, воқеа-
нинг ўрта ерига киргизадир. Асарнинг боши қаҳрамони
бўлған Фарҳодни Навоий комил бир инсон типида
оладир. Илмда, истеъдодда, ботирлиқда, кучда жу-
да камолга етишканини унинг ҳар бир ҳаракати

¹²) Навоийнинг Низоми(й), Аттор, Хусрав, Ҳожа¹³ каби форс шоирларига таржимачи деб ўйланашали илим аҳли орасидан та-
мом йўқолган эмас. Бунинг янглишигиги, Навоийнинг қуруқ
таржимачи эмаслигиги исбот қилимоқ учун энг фойдали биринчи
ишни прўфессёр Бертельс бошлиди. Прўфессёрнинг «Навоий ва
Аттор» (Невай и Аттар) исмли асарида бу тўғруда жуда фойдали
маълумот бор. «Невай и Аттар» 1928 йилда Ленинградда бо-
силаған.

билан, ҳар иши билан исбот этмакчи бўладир. Бу қадар мукаммал шахсиятни камбағал тош усталари орасида кўрмак, шулардан чиқармоқ Навоийға ёқмайдир. У бу типда одамларни ўз синифидан саройдаги тўралар, хонлар, бесклар орасидан чиқарлар деб гумон қиласидир. Шунинг учун Фарҳодни оддий тошчилиғдан олиб, ўз синифига киргизадир. Уни(нг) бир улуғ сарой кишини, бир шаҳзода, Чин ҳоқонининг (Хитой императорининг) ўғли қилиб кўрсатадир. Навоий бўйинча ҳикоя тубандагичадир: Чин ҳоқони ўғилсизлиғдан қайфурадир. Кўб хайр-эҳсонлар қиласидир. Хотуни бир ўғил тугадир. Уни Фарҳод атайдирлар. Асарни иккинчи «Лайлову Мажнун» шаклига қўймоқ истаган ва Фарҳодга мажнуний бир ишқ» манқабаси тақамөқчи бўлған Навоий уни болалиғдан қайгули, йиглағур, мунгли бир сир этиб тасвир қиласидир.

Навоий Фарҳодни нечун Хитойдан чиқарарадур? Бу соддача унинг фантазиясими? Йўқса, ўзидан бурунғи бирон асарға таянадирми? Юқорида кўчирганимиз манзум парчасида бу достонни янги шаклга қўймоқ учун Навоийнинг ўзига берган кенгаши бор эди. Шу кенгашда у эски «тарих-таворих» китобларини йиғиб, ахтариб, ишни бурунғиларнинг кўзидан қочиб қолған биртаяримта хабарлар учралса, мана шуларға таяниб, бу достоннинг ёзилишини тавсия қиласр эди. Навоийнинг бундағи «таворих» сўзига турли кишилар томонидан ёзилған «Хусраву Ширин» достонларининг ҳам доҳил бўлғани шубҳасизdir. Навоий мана шу «таворих»ни тўплаб, текширганда қайси бир ҳалқ орасида (айниқса, турклар орасида) маълум бўлған бир «Фарҳоду Ширин» («Хусраву Ширин» эмас) достониға учраб, шундан фойдаландими? Юқоридағи кенгаш шу эҳтимолларни эсга соладир. Навоий бу асарини ёзғанда унинг қўлида Низоми(й) ва Хусрав асарларидан бошқа Ашраф исмли бир шоирнинг¹⁴ асари, яна исмлари маълум бўлмаған икки шоирнинг¹⁵ асарлари бор эди. Шул мажхул шоирларнинг асарларинда Навоийға ярарлиқ бир нарса бор эдими? Менинг қўлимда бу томонни аниқлайтурған бир материал, бир санад йўқ. Бу томонни аниқлаштиручи санадларнинг борлиги маълум бўлғанга қадар Чин масъаласини бошқача тушунишга мажбурман. Фикримча, масъала шундай бўлған: Низоми(й)нинг достониға кўра, Ширин ариқ қоздирмоқ учун бир тошлиғи сўрағанда Фарҳоднинг дарагини берган Шопур «Чинда иккаламиз сафардош эдик, иккаламизнинг устали-

ғимиз бор эди» деб Фарҳоднинг ўзи билан бирга Чинда бориб баравар таҳсил қиласланларини билдирган эди.

Фарҳод каби муҳим бир достон қаҳрамонини ўз син-фига киргизмак истаги Хусрави Деҳлавий Низоми(й) даги шу нуқтадан фойдаланиб, Фарҳод Хитой хоқонининг ўғли эди, деган бир қайд ортдириған. Хусрави Деҳлавий бўйинча Ширин Фарҳоддан асл насабини сўрағанда Фарҳод шундай деган:

Ман андар иисбат аз хоқони Чинам,
Бегавҳар соҳиби тожу нагинам.

Бекаср дилатам Моний вартанг,
Тироз саҳрами бастанад аз санг.

Берунам дошт ин табъ ҳуснок,
Ке чун ишон шавам устод чолок.

Дар ин санъат чунон шуд шабъан хуш,
Ке кардам дулат шоҳи фаромуш.

Хабар дар гуш хоқон гўфт дастур,
Ке монад аз тож шоҳи то ракатдур.

Мудом аз тешан мағз санг хорад,
Ҳусни бир нигуни, бар санг хорад.

Чу дулатро берафтан бошад оҳанг,
Занад мақбул бекор мад барон чанг.

Чу хоҳад гашт зар гартаңг рузи,
Ҳусноки кўнад дар кафшидузи.

Чу ояд бе хат деҳқонро гирони,
Дилаш мойил шавад бар жафтарони.

Педарко гоҳ гашт аз пешан ман,
Ба теша кард пора тешаги ман (?).

Баси то эдип кард аз ҳар намадсоз,
Найомад зи ин ҳавасбози дилам боз.

Бар нечаш дошт аз озори ман даст,
Ба об диде шаст аз кори ман даст.

Басад нумиди аз худ дури имдод,
Бар оҳанг сафар дастури имдод.

Қисқача мазмуни: «Менинг нисбатим Чин ҳоқониға борадир, аслида тож ва тахт эгасиман. Менинг қасри давлатимда наққош Моний тошдан соҳирона нақшлар чизар эди. Мен ҳам шулар каби тош устаси бўлмоқ ҳавасиға тушдим. У қадар шу ишга берилдимки, подшо(ҳ) лиқ давлатини эсимдан чиқардим. Вазир менинг бу ишимни отамға билдириди. Отам мени бу ишдан манъ қилмоқ учун кўб урунди, унинг манъни фойда бермади. Отам аччиғланди ва ўлкадан чиқарилишимға ҳукм қилди»¹⁶.

Навонӣ Низоми(й) билан Хусрав Деҳлавийнинг мана шул ифодаларидан илҳом олиб, Фарҳод достонини Хитой ҳоқонининг саройида бошлади: Фарҳод тезлик билан кўб нарсаларни ўрганадир. Ўқ отиш, от миниш, қилич чопиш каби ботирлиқ ҳунарларида ҳам биринчи бўлди. Бироқ сабабсиз бир қайгуни битирмакда эди. Шаҳзода Фарҳодни овутмоқ учун ҳоқонининг амри билан тўрт жойда, йилнинг тўрт фаслида ўтуарлиқ тўрт қаср ясала бошланди. Фарҳод шу қасрларнинг иморат ишларини томоша қилмоқ учун ҳар қун қатнаб турарди. Бир куни иморат бошида Қоран исмли бир тош устасининг иши уни қизиқтириди. Ундан тош йўнмоқни ўрганди. Тўрт йилда қасрларнинг иморати битди. Ҳар қасрни йилнинг бир фаслига муносиб қилиб бўядилар. Баҳорға маҳсус қаср — қизил, ёзға маҳсус — кўк, куз қасри — сариф, қиши қасри(ни)—оқ бўёвлар билан бўядилар.

Навонӣ бу тўрт қасрни Низоми(й) достонидаги Мехинбонунинг йилнинг ҳар фаслида бир жойда турмагидан оладир. Бўямоқ масъаласини эса, Низомийнинг «Ҳафт пайкар»идағи Баҳром қасрларидан илҳом олиб ёзадир.

Фарҳод ҳоқониниг амри билан бу қасрларга кўчадир. Пилнинг ҳар фаслида, шу фаслга маҳсус бўлған қасрнинг бирида ўтказадир. Бунинг билан ҳам унинг сирли йиғиси йўқолмайдир. У яна қайгули, яна мунгли! Ҳоқон бу ҳолни кўргач, ҳайрон қоладир. Яна бошқа чора тушунадир. Фарҳодға ўз тахтини топшириб, ўзи подшолиғдан чекилмоқчи бўладир. Фарҳодни ёниға чақириб, тахтини тақлиф қиладир. Фарҳод кўб узрлар

айтиб, қабул қилмайдир. Сиз тирик эканда мен бу ишни қилмайман, дейдир.

Навоийнинг достон орасида маҳсусан бундай фаслни киргизиши ўз шаҳзодалари бўлған Ҳусайн Бойқаро болалариға «ахлоқий бир дарс» бермак учундир. Мальумки, темурийлар замонида ўғулнинг отага исён қилиши, ҳатто отани ўлдириб тожини олиши, бўлиб турған воқеалардан эди. Айниқса, Навоийнинг ҳукмдори бўлған Ҳусайн Бойқаронинг ўғуллари навбат билан оталариға исён кўттардилар ва ҳар дафъасида Навоий ораға кириб, сулҳ қилдирған эди. Мана шу шаҳзодаларга насиҳат бўлсун учун Навоий китобида шу фаслни киргизадир.

Фарҳоднинг таҳтни(нг) қабул қилмай узр айтишидан отаси Хоқон жуда маҳзун бўлди. Фарҳодни хазинасига киргизди. Онда биллур бир сандиқ ичидаги «Ойинани жаҳоннома»ни кўрди. Ойинанинг орқасида: «Бу ҳар кимнинг келажакларини кўрсататурған ойинадир. Бунинг сирини очмоқ учун Юнон ўлкасиға бориб Суқрот ҳаким¹⁸ билан кўришмак керак», деб ёзилған эди. Фарҳод Юнонга боришға қарор қилди, отаси ҳеч бир чора, тона олмағач, ўзи олиб бормоқчи бўлди. Қўшун тортуб Юнонга бордилар. Суқрот турған магорани¹⁹ жуда кўб қийинчиликлар билан топдилар. Суқрот ойинанинг сирини Фарҳодға ўргатиб, ўзи ўлди. Ота-ўғил уни кўмиб, Хитойға қайтдилар. Яна хазинаға кириб, Фарҳод ойинаға қаради. Арман ўлкасида ўзининг келажакларини кўрди. Ширииннинг суратига ошиқ бўлди. Арман ўлкасиға боришиға қарор берди. Отаси яна ўзи билан олиб бормоқчи бўлиб йўлға чиқдилар. Кемаларга миндилар. Денгизда бўрон турди. Кўб аскарлар сувға ботдилар. Хоқон билан вазирининг кемалари Хитой қирғонига қайтди. Фарҳод ҳар нарсадан хабарсиз, синиқ кемадан айрилған бир таҳтага япишиб, сув юзида қолди. Яман ўлкасиға боратурған бир савдо кемаси Фарҳодни қутқарниб ўз ичига олди. Йўлда денгиз қароқчилари кемага ҳужум қилдилар. Фарҳод улар билан урушиб, савдо кемасини қутқарадир. Яманга бориб етдилар. Кема орасидағилардан Шопур исмли киши Фарҳод билан дўстлашиб унинг дардини сўраб онглади. «Сенинг ойинада кўрганинг ўлка Арман ўлкасидир. Мен уни кўрганман. Истасанг, шу ўлкага бирга борайиқ», деди.

Навоий достоннинг шу фаслини битирган одатинча соқи(й)ға хитоб қилиб, мавзуъга муносиб сўзлар билан ундан майни сўрайдир:

Кетур, соқи(й), манга ишрат аёғин¹⁾,
Ки даврон²⁾ берди мақсудим сўроғин.

Мени чун қилди моҳи армани зор,
Чекай бир неча согар³⁾ арманивор.

Мана шу тўрт мисраъли соқи(й)нома²⁰ Навоийнинг ҳам
бу достонинг Арманистонда бўлғанига, Шириннинг
армани қизи эканига ишонғани билдирадир.

Фарҳод билан Шопур йўлга чиқалар. Арман ўлка-
сига етишалар. Бир кўб мардикорларининг тоғ қозиб
турғанларини кўралар. Фарҳод улардан нима қилиб тур-
ғанларини сўрайдир. Мардикорлар: бу ўлкада Меҳин-
бону исмли бир хотун амир бор. Унинг бир қиз жияни
бор. Шу тоғнинг ғарб томонидаги «Армания» исмли
бир ўрунда бир (боғ) бино қилмоқчи. Боғ учун толланған
бу жойнинг суви йўқ. Тоғнинг шарқ томонида жуда яхши
сувли бир булоқ бор. Қиз шу булоқдан ясалатурған боғ-
га (Низоми(й)да сут йўли эди) сув оқизмоқ истайдир.
Биз мана шу сув йўлинни қозмоқдамиз. Шунга тириша-
миз, бу қаттиқ тошни қозиш мумкин бўлмайди... деб
зорланадилар. Фарҳод буларға ёрдам қилмоқфа қарор
беради(р). Тоғни қоза бошлайдир. Тоғ қозишда ўзининг
Хитойдан ўрганган ҳунарларини ишлатиб, ҳаммасини
хайратда қолдирадир. Меҳинбону билан жияни Ширин
бу хабарни эшишиб, томошаға келадилар. Ширин Фар-
ҳодни севадир.

Бундан кейин Низоми(й)ға яқинлаша борғани
кўрамиз. Фарҳод Шириннинг томошаға келганини би-
либ, оти билан елкасига кўтариб, ёмон йўллардан ўт-
казадир. Шу ораларда Хусрави Парвездан Ширинға
совчи келадир. Ширин томонидан Хусравнинг таклифи
рад қилинадир. Хусрав Арман ўлкасига қўшун тортиб,
«Армания» қўрғонини муҳосара²¹ қиласадир. Хусрав Ар-
мания қўрғонини томоша қилиб, хужум нуқталарини
тайинлаш учун отланиб чиқадир. Қўрғоннинг бир то-
монида баланд бир тоғ тепасида Фарҳодни кўрадир.
Унинг ўз рақиби эканини билгач, кетирмак учун одам-
лар юборадир. Фарҳод тош отиб ўзини мудофаа қилас-
дир. Ва шунда турған Хусравни жуда аччин тил билан
хўрладир, маломат қиласадир:

¹⁾ Айақ — пийала, румка.

²⁾ Даврон — замона.

³⁾ Согар — пийала.

Жафо майдонига ҳар дам суріб от,
Киши андин нечук қилғай мубоҳат¹⁾.

Эрур бу турфароқким²⁾ тортибой тиғ,
Қарортиб ери хелин³⁾ ўйлаким миғ.

Қилиб эл мулки ичра қатли торож,
Олай деб мулк элидин тахт ила тож.

Биронниким, бериб мулкини барбод,
Қилурсен нозанин кўнглини ишод.

Шикастиға ситам ёбин кўрурсен,
Эшитдим ишқ лофин уурурсен.

Бу бўлгай ишқу дард²² ойини ваҳ-ваҳ,
Вафо меҳр шарти, Оллоҳ, Оллоҳ⁴⁾.

Киши ишқида зор ўлмоқ бу бўлгай!..
Ғамидин беқарор кулмоқ бу бўлгай!..

Хусрав жойига қайтадир. Яна Мехнибонуға элчи юборадир. Рад жавоби олғач, муҳосара бошланадир. Хусрав қолған мудофаасини кучсизлатмак учун Фарҳодни қўлға туширмак истайдир. Ҳийла билан уни боғлаб, Хусрав ёнига келтирарлар. Үндан кейин Хусрави Парвез билан Фарҳод орасида бир мусоҳаба тасвир қилинадир. Бу мусоҳабанинг Низоми(й) достонида ҳам борлигини кўрган эдик. Достоннинг ҳаяжонли бир саҳифа ташкил қилғани ҳамда бурунғи шоирларниң «сўзда усталиқ»-ларини кўрсатишга муносиб бир ўрун бўлғани учун Хусрави Деҳлавий, Алишер Навоий ҳам бу мусоҳабани тасвир қилмай ўтолмаганлар. Биз мусоҳабада бўлган Хусрави Деҳлавий шеърларидан гапурмаймиз. У Низоми(й)нинг бу ҳақдаги шеърлариға қарағандан тубандир. Лекин, Навоий билан Низоми(й)нинг бу саҳифаларини ёндоштириб мақоламизга кўчирамиз. Бу эса турлигина воқеалардан ҳам Навоийнинг Низоми(й)га таржимачи бўлмоқ истамагани(ни) жуда очиқ кўрсатадир.

1) Мубоҳат — маҳтаммоқ.

2) Турға — қизиқ.

3) Хел — лашкар; миғ — булут.

4) Ажабланмоқ учун айтиладир.

Навоий

Деди: қайдин сен эй
мажнун гумраҳ?

Деди: мажнун ватандин
қайда огаҳ!

Деди: недир сенга оламда
пеша?

Деди: ишқ ичра мажнун-
лиқ ҳамеша.

Деди: бу ишдин ўлмас
касб рўзи?

Деди: касб ўлса басдур
ишқ сўзи.

Дедиким: ишқ ўтидин де
фасона,

Деди: кўймай киши
топмас нишона.

Дедиким: қўймагицгни
айла маълум,

Деди: ондии эрур жоҳ
аҳли маҳрум.

Деди: қай чоғда ўлдинг
ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди
танға пайваст.

Деди: бу ишқдин инкор
қилғил!

Деди: бу сўздин истиғфор
қилғил!

Деди: ошиқға не иш кўб
қилур зўр?

Деди: фурқат куни ишқи
балошўр.

Деди: ишқ аҳлининг надур
ҳаёти?

Деди: васл ичра жонон
илтифоти.

Дедиким: дилбарингнинг
де сифотин,

Низоми (й).

Нешастин бор гўфташ аз
кужои,
Бегўфт аз дор мулк
ошинои.

Бегўфт: онжо басанъат
дар че кушанд,
Бегўфт: андуҳ ҳарнаду
жон фўрушанд.

Бегўфто жон фўруши аз
адаб нист,
Бегўфт аз ишқибозон ин
ажаб нист.

Бегўфт аз дил шўди ошиқ
бад инсон,

Бегўфт аз дил ту
мигўйи, ман аз жон,

Бегўфт ишқи Ширин бар
ту чун аст,

Бегўфт аз жон Ширинам
фузун аст.

Бегўфто ҳар шаби биниш
дар хоб,

Бегўфт ори чу хоб ояд,
кужо хоб?

Бегўфто жон мадаҳ дил
бас ке бо оваст,

Бегўфто душманад ин
ҳар дарби дўст.

Бегўфт ором гиру хуш
беором,

Бегўфт ором дил ку, бе
дилором.

Бегўфт армон кўнам
даруи нигоҳи,

Бегўфт оғоқро сузам бо
оҳи.

Бегўфт аз ишқ корат
сиҳатро рост,

Деди: тил ҳайратидин
тутмам отин.

Дедиким: ишқиға кўнг-
линг ўрунди?

Деди: кўнглимда жондек
ёшурунди.

Деди: васлиға борсен
орзуманд?

Деди: бормен хаёли бирла
хурсанд.

Деди: нўши лабидин
топқай эл баҳр,

Деди: ул нўшдии эл
қисмиdir заҳр.

Деди: жонингин олса
лаъли ёди?

Дедиким: ушбудир жоним
муроди.

Деди: кўксунгни гар чок
этса бебок,

Деди: кўнглум тутай ҳам
айла деб чок.

Деди: кўнглинг фидо
қилса жафоси?

Деди: жонимни ҳам
айлай фидоси.

Дедиким: ишқдин йўқ
жуз зиён буд,

Деди: бу келди савдо
аҳлига суд.

Деди: бу ишқ тарки
яхшироқдир,

Деди: бу шева ошиқдин
йироқдир.

Деди: ол ганжу қўй
ишқин²³ ниҳоний,

Деди: туфроқға бермам
кимёни.

Бегўфт аз ошиқи хуштар
че корост.

Бегўфт аз дил жудо кўн
ишқи Ширин,
Бегўфто чун зим бе жони
Ширин.

Бегўфт афсун беҳон ва
миталаб дил,
Бегўфт афсун тавон
хондан бе бобил.

Бегўфто гар хироми дар
саройиши,
Бегўфт андозам ин сар-
зир поишиш.

Бегўфто гар кўнад чашм
тарориши,
Бегўфто чашми дигар
дормиш пиш.

Бегўфто дил зи маҳрашки
кўни пок,
Бегўфт онке ке бошам
ҳафте дар ҳок.

Бегўфто дар каси гирад
варо жанг,
Бегўфт оҳан хурад гар
худ хурдсанг.

Бегўфт чун бежуи суи у
роҳ,
Бегўфт аз дар шояд дид
бар моҳ.

Бегўфто дурн аз манист
дар ҳур,
Бегўфт ошифте аз мадур
бехтар.

Бегўфто гар бекоҳад
ҳар че, дори,
Бегўфт ин аз худо хоҳам
безори.

Деди: жонингға ҳижрон
кинакашдур,
Деди: жон васл умиди
бор хушдур.*

Дедиким, шоҳга бўлма
ширкат андеш,
Деди: ишқ ичра тенгдур
шоҳу дарвеш.

Деди: жонинға бу ишдин
алам бор,
Деди: ишқ ичра жондин
кимга ғам бор.

Деди: кишвар берай,
кеч бу ҳавасдин,
Деди: бечора, кеч бу
мултамасдин.

Деди: ишқ ичра қатлинг
ҳукм этгум,
Деди: ишқида мақсадум-
ға етгум.

Бегўфт гар бесар ё беш
хушнуд,
Бегўфт аз гардан ин дом
афкунам зуд.

Бегўфто дўстиш аз табъ
бегўзор,
Бегўфт аз дустон нояд
чунин кор.

Бегўфт осуда шу коин
кор хом аст,
Бегўфт осудаги бар ман
хиром аст,

Бегўфт рав, сабуни кўйи
дар ии дард,
Бегўфт ах жон сабури
чун тавон кард.

Бегўфто дар ғамаш
митарси аз кас,
Бегўфт аз меҳнат ҳижрон
у бас.

Бегўфт у хос ман шуд
зумканд ёд,
Бегўфт ии ки кўнад бе-
чора Фарҳод.

Бегўфто жон чоро
фарсуда дори,
Че бо шуд каз ғамаш
осудедори.

Жавобаш дод кои шоҳ,
жаҳондор,
Чу ҳоким уст жон наздиш
че миқдор.²⁴

Навоий бу фаслиниг сўнг қисмида Низоми(й) изи-
дан юрмайдир. Низоми(й)ға кўра шу мусоҳабадан ке-
йини Хусрав Фарҳод билан Бесутун тоғини қозиш усти-
да шарт боғлаған эди. Навоий достонининг бориши
буни кўтармайдир. Чунки, Навоий Хусрав билан Фар-

* Нашрда «Деди: чун бор васл умиди хушдур» тарзида бе-
рилган (*таҳририят изоҳи*).

ҳодни Мадойинда эмас, Арманияда кўриштиради. Бу ерда туриб Бесутун тогини қоздириш муносабатсиз тушадир. Зотан, Навоий Хусрави Парвезни ёқтирамайди. Уни яна бир оз инсоғизроқ кўрсатмак Навоийға фойдалидир. Шунинг учун Навоий бўйинча: Хусрав Фарҳоднинг жавобларидан аччиғланадир:

«Сиёsat қилғилиқdir бу хидой²⁵,
Ки ҳар бир тоғ ила води(й) гадой.

Яна кўргузмағай бе хавфу даҳшат,
Салотин хизматида сўзға журъат».

Ғазаб бирла буюрди «шоҳи ғаддор»,
Ки урдилар ҳисор олинда бир дор.

Навоийға кўра «шоҳи ғаддор» бўлған Хусрав Фарҳодни дорға ҳукм қилғач, Фарҳод қўрқмасдан узун бир нутқ сўзлайдир. Хусравнинг бутун қабоҳатларини юзига урадир. Ўндан кейин ўлимға ҳозир бўлғанин жаллодға эълон қиласидир.

Бузург Уммед ораға тушиб, Фарҳодни ҳибс қилиш керакдир, дейди. Фарҳод ҳибс қилинадир. Қоровуллар ҳолига раҳм қилиб, уни озод қилади(ла)р. Фарҳод шул атрофда «мажнунона» юриб, қушлар, ҳайвоналар, тошлар, юлдузлар билан дардлашадир. Ширин Фарҳоднинг осилиши хабарини эшишиб, мотам тутадир. Шопур унинг озодлиқ хабарини келтирадир. Бундан сўнг Ширин билан Фарҳод орасида Шопур воситаси билан хат ёзишлар бошланадир. Бу ошиқона хатларнинг бирини олиб боргаңда Шопур Хусрав қоровуллари томонидан тутиладир. Хусрав хатнинг мазмунини онглағач, Шопурни қамайдир. Фарҳодни иш қилиб йўқотиш фикрига тушадир. Низоми(й) достонида бўлғани каби алдамчи бир чол хотун хизматни ўз устига оладир. Фарҳод турган жойга бориб, йиғлаб-йиғлаб Шириннинг ўлими хабарини сўзлайдир. Буни эшиктан Фарҳод йиқиладир. Тошлар устида йиқилиб қолғани ҳолда унинг тилидан Навоий жуда ёниқ бир узун монолог берадир:

Дебон: бошимни янч, эй ҷарҳи ғаддор²⁶,
Ки ул эрмас кундин нарни даркор.

Кўзим ўй, ай, балият қаҳрамони,
Ким ул кўрмас бу кундин сўнгра они.

Тилим эй, тифи ғам, кес бе таваҳҳум,
Ки эмди айламон ондин такаллум.

Дамим йўлини тут эй, чарх кинҳоҳ,
Ки борди эмди чекмак нолау оҳ.

Оёғим синдири, ай, андуҳ тоши,
Ки кетди пўйядин эмди ҳароши.

Ажал, кўксимни сар-тосар шигоф эт.
Борурда ранждин кўнглимни соф эт.

Фалак бағрини қил парканд-парканд,
Ки эмди борди ондин бизга пайванд.

Манга, эй, ишқ ҳамдардона бординг²⁷,
Қусури қилмадинг мардона бординг.

Бошимдин эмди, эй, ҳижрон ғами кеч,
Худо ёрингки, тақсир этмадинг ҳеч!

байтлари билан бошланған бу ёниқ монолог Фарҳод-нинг тоғлар, тошлар, далалар, чўллар, қушлар, юлдузларга қаратилған сўзларидан сўнг ўз юртини, уйини, ота-онасини эслашлар орасида битадир. Фарҳод ўлгандан кейин Мөҳинбону қўргонини Хусрави Парвезга таслим қиласидир. Муҳосара замонида касал бўлған Ширинни Хусравнинг амри билан Армания тоғидағи боғига юборалар. Бундан сўнг Хусравнинг ўғли Шеруя отасини ўлдирадир ва Ширинни ўзи олмоқчи бўладир. Ширин ўнга яхши ваъдалар бериб, Фарҳоднинг суюкларини топдириб, Арманияда кўмдирадир ва ўзи ҳам унинг жасади ёнида ўладир. Мөҳинбону бу воқеани эштиб, қайғудан ўлади. Бундан сўнг Хоқони Чин вазирининг ўғли Баҳром Фарҳодни излаб кўб аскар билан келиб воқеани англайдир. Шеруя қўрқадир. Ўзининг бу тўғруда гуноҳсиз эканин Баҳромга билдирадир. Арман ўлкасини халқига топшириб, муҳосарадан бўлган зарарларини тўлаб, Эронға қайтадир.

Шу Баҳром вақеасининг ўзи жуда яхши кўрсатадирки, Навоний достонини Низоми(й)ницидан бошқача шаклга қўймоқ учун кўбрак тарихий асарларга эмас, хаёлиға таянадир. Шундай бўлмағанда, Эрон қадим тарихига оид маъхазда Хусрав билан урушған Баҳром Чўбин воқеасини Шеруя замониға кўчирмас эди, албат-

та. Ҳар ҳолда Низоми(й) ва Навоий «Ҳамса»лари орасида бир-бирига энг оз ўхшаган қисм шу «Фарҳоду Ширин» ва «Хусраву Ширин» достонлари дид.

Урта Осиё турклари орасида бу достоннинг Навоийдан бурун қайси даражада машҳур бўлғани ҳақида қўлимизда материал йўқ. Ҳар ҳолда Навоийдан кейин бу достоннинг бизда жуда шуҳрат топиб, кўб ўқулғани онглашиладир. Ҳатто Навоий тилининг эскиргани, онглашилмас бир ҳолға киргани билан достон эскирмайдир. Янги-янги ёзучилар бу достонни соддароқ тил билан янгидан ишлаб чиқаришни лозим кўралар. Навоийдан сўнг мана шундай янгидан ишланган «Фарҳоду Ширин» достонларидан бирини ёзғани кишин Умар Боқи(й) исмли бир муҳаррир²⁸ бўлуб, асарини Амири Аъзам Ҳазрат Авазбекга бағишилаб ёзған. Муҳаррир китоб бошида «Ҳазрат Авазбек Ҳидядулла милка Вобдулта» нинг вақтларида «Фарҳоду Ширин» достонини «нечанд ҳикоялар бирла» тартиб берғанини хабар берадир. Бу Авазбек Ҳазратининг кимлиги, муҳаррирнинг қайданлиги, асарнинг қачон ёзилғани ҳақида бизнинг маълумотимиз йўқ. Бурунғиbekлар, хонлар орасида Авазбек аталғанлар кўб бўлған. Булардан муҳаррирнинг «Авазбек»ини топиб олиш, албатта, қийин. Муниси Хоразми(й) «Девон»ининг муқаддимасида Амири Қабир Авазбий Иноқ²⁹ни мажлисадаги «китобхонлик» ва нуктаданлиғ билан маҳтайдир¹⁹. Авазби(й) Иноқ Хоразмниң сўнг хонлари сулоласи (Қўнғирот сулоласи)нинг бошлиғи бўлған Элтузархоннинг отасидир. 4—5-нчи Абулғозилар замонида 1827 иччى йилда иноқ бўлиб, 1840 да ўлгандир. Иноқлиқ мансабига миннадан бурун буни «Амир Қабир Авазбек» деб ёзарлар. «Фарҳоду Ширин» достонини ёзған Умар Боқи(й)нинг Авазбеги шу эмасмукан деган (фикр) хотирға келадир. Шундай бўлғач, бу асарнинг 19 иччى асрда ёзилғани маълум бўладир. Лекин бу асарнинг мазкур Аваз Иноқ учун ёзилған бўлиши эҳтимолгина бўлиб, қатъий эмасдир. Ҳар ҳолда тил ва шевасидан ҳам бу асарнинг 18—19 иччى асрларда майдонға келгани онглашилмоқдадир. Умар Боқи(й)нинг бу асари озғина ўзгаришлар билан Навоий достонининг насрга айлантирилганидир³⁰. Воқеа тамсам Навоий бў-

¹⁹) «Ширин мақоллар фикри дақиқ ламаоти била китобхонлиғ базмин равишан ва авдиша имлиқ рашиҳати била Нуктадонлиғ сұхбатидин рашики гулшан қылур эрдиллар» («Девони Мунис», 5-бет).

йинча бўладир. Орасида Навоий достонидан шеърлар ҳам оладир. Шу жумладан, Фарҳод билан Ҳусравнинг мусоҳабалари ҳақида юқорида Навоийдан кўчирганимиз шеърии Умар Боқи(й) тамом кўчирадир. Асарда Навоий шеърларидан икки-уч бўлак шеърлар бор. Услубча кучли бўлған бу шеърларнинг Умар Боқи(й) шеърлари бўлиши эҳтимоли йўқ эмас. Бу асар ҳижрий 1328 (да) Тошканда В. И. Ильин матбаасида тош босмада босилғандир. Иккинчи асар яна Тошканда «Гуломия» матбаасида ҳижрий 1325 ичи йилда босилған. Бу асар назм, наср билан ёзилған. Назмларнинг ҳаммаси деярлик аruz вазнида бўлиб, ёлғиз Ҳусрав билан Ширин орасида:

Садқанг бўлай, гўзал ёrim, нега менга қарамайсан,
Сув бўлиб оқди, жигарим, нега менга қарамайсан?

байти билан бошланған «сўзлашма» бармоқ вазнида давом қиласадир. Асарнинг ким, қачон ва қайда ёзилғани маълум эмас. Бироқ, шеърлардаги Маҳзун³¹ тахаллуси бу асарнинг шу тахаллусда бўлған бир шоир томонидан ёзилғанини кўрсатадир. Бироқ, бу Маҳзуннинг ким эканини тайин қилиш қийин. Асар жуда ёмон бир котиб томонидан ёзилған нусханинг босмаси бўлгани учун янгилиши жуда кўб. Ҳар шеърнинг ҳар мисраъси бузилиб ёзилған! Шунинг учун шоирнинг услуби билан яхши танишиб, унинг, масалан, Умархон замонидаги Маҳзун бўлиб қолмаганини аниқлаш ҳам мумкин бўлмайдир.

Асарда Фузули(й)нинг:

Манга боди сабо ул сарви гулруҳдан хабар бермаз,
Очилмаз фунчайи бахтим, умидим нахли вар бермаз

байти билан бошланған мухаммаси борки, ярамас котибнинг «ҳиммати» билан Фузули(й) ғазали ҳам танимайтурган шаклга солинган. Шундай бўлғач, шу босма нусхага таяниб, шоирнинг услубидан бир нарсалар чиқариш мумкин бўлмас, албатта. Асардаги шеърларнинг бирида:

Маҳзун афкор бўлди сўзлариdir Сайқали(й),
яна бир жойида:

Бу сўз ҳаммаси «ҳазрати эшон» нафасидан
мисраъи бор. Бундаги ҳазрати эшон ким? Сайқали(й)

сўзи билан бизнинг машҳур газалнавис Сайқали(й) мизорасида бир муносабат борми? Мана бу саволлар жавоб кута турсунлар-да, биз асариниг мундарижаси билан танишайиқ:

Маҳзуннинг асари ҳам, асосан, «Фарҳоду Ширин» («Хусраву Ширин» эмас) дир. Шунинг учун буни ҳам «Навоий бўйинча ёзилған» дир дейиňш мумкин. Бироқ, бу одам, асосан, Навоий бўйинча «Фарҳоду Ширин» ёзгани ҳолда бутун достон бўйинча Навоийга содик қолмаган. Низоми(й)дан, Хусравдан ҳам фойдаланған. Баъзи жойларини ўзинча ҳам ўзgartирган. Масалан, достоннинг бошида Фарҳоднинг тошчилиқни ўргангани учун отасининг жуда ёмон қайфурғани Хусрави Деҳлавийдан олиниған¹⁾. Маҳзун китобида дарёда савдо кемасига учраш, савдогарларни қароқчилардан қутқариш йўқ. Фарҳод синиқ кема тахтасига ёпишиб, қирғоқга чиқғандан кейин Шопур суратгарга учрайтири. Унинг билан юриб, Эрам шаҳрига боралар ва шунда мардикор ишлаб юрадилар. Меҳинбонунинг синглиси Ширин сут оқизмоқ учун (Низоми(й)да бўлгани каби) ариқ қоздиromoқчи бўладир. Одамлар мардикор бозорига бориб, тошкесар Фарҳод билан отбоқар Шопурни олиб қайталар. Меҳинбону уларни тош кесиб, ариқ чиқаришга буюрадир. Фарҳод ишга машғул бўладир. Ҳар ҳафта жума кунлари Меҳинбонунинг саломига келиб, Шириндан илтифот кўриб, яна ишига қайтадир. Шопур бир муддат Фарҳод билан юрадир. Сўнгра унга хабар бермасдан қочиб, шоҳ Ҳурмуз²⁾нинг шаҳриға борадир. Маҳзун Шопурни Фарҳод ёнидан қочириб, Эронға кетириши билан Низоми(й) достони бўйинча боришига йўл очади. Низоми(й) достонида бўлгани каби: Ҳурмуз ўғли Парвез бир кун далага чиқиб, бир дийқон боғига кириб маст бўладир. Дийқон Ҳурмузға шикоят қиладир. Ҳурмуз ўғлининг йўлдошлириға қаттиғ жазо берадир. Ҳурмуз ўғлининг хизматиға бир сайёҳ дунё кўрган киши топиб қўймоқчи бўладир. Шопурни топиб кетирадирлар. Шопур Парвез хизматиға киргандан кейин унга Ширинни маҳтайтири. Хусрав Шопурни Ширин ўлкасига юборадир. Шопур келиб Ширин саройида

¹⁾ Юқорида Фарҳод ҳақида Хусрави Деҳлавийнинг сўзларини кўчирган эдик.

²⁾ Котибиning буауқлиги билан бу исем «Жўрумиз», «Фрумиз», «Фурмиз» шаклларига кирган. Босма пухададир: Фруиз.

отбоқарлиқ хизматига кирадир. Ширин ўйнаб юрган боғчада Парвезнинг суратини осадир. Уч дафъа шундай қилиб, Ширинни суратға қизиқтиргандан кейин ўзини кўрсатадир. Ширин ундан сурат ҳақида маълумот сўрайдир.

Шопур Хусрав ҳақида маълумот бериб, уни қочишға кўндирадир. Ширин Шабдиз исмли отға миниб, ов баҳонаси билан чиқиб қочадир. У вақт Парвез Ширинни йўлда учратмоқ учун чиқсан бўладир. Йўлда булар учрашиб, танишмай ўтадирлар. Ширин Парвез саройига келиб қўнадир. Парвезнинг ҳарам қизлари «Парвез бу чиройли қизни кўрса, биздан айнийдир», деб Ширинни тутиб, қўл-оёғини боғлаб яшириб, бир жойга қамаб қўядирлар. Парвез Эрам шаҳрига келадир. Онда Шопурни топадир. Шопур унга Шириннинг қочирганин сўзлайдир. Парвез Мехинбонуга меҳмон бўладир. Буни Шириннинг меҳмонхонаасида қўндирадилар. Шопур Парвез саройига келиб, чуқур бир зиндандан Ширинни топиб чиқариб, ўз шаҳрига қайтадир. Ширин билан Мехинбону бир муддат Парвезни меҳмои қилиб сақлайдир. Сўнgra Парвез Ширидан аччиғланиб, Рум ўлкасига бориб, Рум подшосининг қизи Майрамга уйланадир. Рум подшосидан олиб, ўз ўлкасини душманлардан тозалайди (булар Низоми(й) бўйинча ёзилған). Парвезнинг Майрамга уйланганин Ширин эшитгач, тоқат қилолмай хат ёзадир. Икки-уч хат ёзишгандан кейин Ширин Фарҳоднинг ўзини севганини эътироф қилиб, ҳам шу билан маҳтамиб ёзадир. Парвез Фарҳодни ўз ўлкасига чоқириб, тоғ қозишини илтимос қиладир. Фарҳод тоғни қозиб турған вақтда маълум чол кампирнинг ҳийласи билан ўладир.

Маҳзун шу ергача Низоми(й) бўйинча достонни дадом эттиргандан кейин яна Навоий изига тушган. Маҳзунга кўра, достоннинг қолған қисми тубандагичадир: Ширин Фарҳоднинг ўлим хабарини олғач, қўшун юбориб, Фарҳоднинг ўлигини келтириб олтин тобутга соладир. Хазинаға киргизиб, ўзи ҳам эшикларин бекитадир-да, Фарҳоднинг ўлиги устида ўладир. Мехинбону ҳам бу хабарни олиб, ўладир. Фарҳоднинг отаси Чин хоқони ўғлини ахтариб чиқиб, Эрам шаҳрига келадир. Воқеани аиглаб, Эрамни хабар қилиб қайтадир. Достоннинг бу қисмida Хусравдан ҳеч гап йўқ. Зотан, достоннинг бориши Хусравдан гапиришга эҳтиёж қолдирмаган.

Булардан бошқа яна бир «Фарҳоду Ширин» достони

бор. У сўнг замонларда Мир Маҳмуд Ибни Шоҳ Юнус³³ томонидан «Насри хамсайи беназир» унвони билан насрга айлантирилган. Навоий «Хамса»сининг айнаи насрга айлантирилгани бўлиб, айрича ҳеч бир аҳамиятли нуқтаси йўқдир.

Ўрта Осиёда Хўқанд ҳам Бойсун тоғларида «Фарҳод тоғи», «Ширин сойи» каби жойлар бор. Мана шу ўрунлар атрофида халқ орасида юрган турлича «Фарҳоду Ширин» ҳикоялари бор. Бу ҳикояларнинг бирини ўртоқ Ғулом Зафарий³³ ёзиб олған. Бу ҳикояга кўра, Фарҳод қўй чўпони бир йигит бўлған. Хўжалардан, аслзодалардан бирининг Ширин исемли қизига ошиқ бўлған, қиз ҳам Фарҳодни севган. Бироқ, аслзода хўжалар чўбонга қиз бермайлар, бу қонун! Бермаслик учун баҳона излайлар. Бойсун атрофидағи «Кетмон чопди» тоғини қозимоқини Фарҳодға таклиф қиласлар. Фарҳод шуни қозиғонда маълум хийла билан ўладир. Кўриладирки, Низоми(й) достонидағи Хусравнинг Фарҳодға қарши бўлған роли бу ҳикояда Шириннинг қавм-қариндошлари бўлған Бойсун хўжаларни берилған. Бу ҳикояда Фарҳоду Ширин орасидағи аслзодалик масъаласининг изнин эса, Фирдавси(й) «Шоҳнома»сида учратамиз. Фирдавси(й) «Шоҳнома»сиға кўра, Хусравнинг Ширинни(нг) ҳарамға киргизганин эшитган Эрон саройи одамлари, давлат кишилари жуда қаттиқ норозилиқ билдириб, ҳатто бир неча кун саройга келмай қолдилар. Шоҳлар наслидан бўлған Шириннинг шоҳ ҳарамига киришига қаршилик қиласлар. Хусрав расмий бир мажлис чақириб, уларни турли далиллар билан қондирғандан кейингина Ширинга уйлана олған эди. Бойсун ҳикоясида эса, хўжалардан бўлған Шириннинг қавми унинг қўй чўпони Фарҳодға чиқишиға рози бўлмайлар (Фирдавси(й)да Шириннинг чўпон қизи бўлиш эҳтимоли ҳам юқорида ўткан эди). Эҳтимолки, бу ҳикоя қадим замонларда тожиклар орасида маълум бўлған «Хусраву Ширин» достонининг қолдиқлари билан Навоий достонининг таъсири остида чиқғандир³⁴.

Эмди шу узун сўзлардан хулоса чиқармоқчи бўлғанимизда тубандаги нуқталарни қайд қилиб ўтиш мумкин: «Хусраву Ширин» достони Эрон халқ достони бўлиб, 7—10 инчи асрлар орасида туғилғандир. Бу достоннинг бир қисмини Эроннинг 10 инчи аср шоирларидан Фирдавси(й) ўзининг «Шоҳномасиға кирғизган. 12 инчи аср шонри машҳур Низоми(й) эса, 1193 йилда бу достоннинг тамомини олиб, янгидан чиройлик бир шаклга

киргизган. Бундан сўнгра форс шоирлари қаторлаб Низоми(й)ға ўхшатма «Хусраву Ширин» достонлари ёзғанлар. Булардан ҳар бири, асосан, Низоми(й) чизифи билан борсалар ҳам баъзи жойларини ўзгартирганларда, Фирдавси(й), Низоми(й), Хусрави Деҳлавий каби форс шоирларининг достонлари «Хусраву Ширин» исмли бўлиб, биринчи даражада қаҳрамон Хусрав билан Шириндан иборатдир. Фарҳод эса, бу асарларда иккичи даражада қаҳрамон бўлиб, воқеанинг ўрта еридан бошлаб кирадир. Фирдавси(й) «Шоҳнома»сида Фарҳод йўқ. Шириннинг қаердан экани айтилмайдир. Низоми(й) бу достонни Арманистон билан Эрон орасида ўйладидир. Низомий асарида Чин ўлкаси ёлғиз Шопур билан Фарҳоднинг таҳсил қилған ўрунлари бўлиши эътибори билан эслатиладир. Хусрави Деҳлавий шу нуқтани бироз чуқурлатиб, Фарҳодни Чин хоқонининг ўғли қиласадир. 15 инчи асрнинг машҳур чигатой шоири Навоий эса, форс устодлари томонидан ёзилған бу достоннинг тузилишига эътироҳ қилди. Ҳам достонни бошқа шаклга солиб, «Фарҳоду Ширин» исми остида ишлаб чиқарди¹⁾. Навоий биринчи даражада қаҳрамон қилиб, Фарҳодни олди, Навоий воқеани Чин ўлкаси билан Арманистон орасида тушунадир. Ҳатто Шириннинг арман қизи эканини жуда очик ёзадир. Навоийнинг бу ишларига Низоми(й) билан Хусрави Деҳлавийнинг Фарҳодни Чинга нисбат беришлари, албатта, катта ёрдам қилди.

Хусрави Парвез эса, Навоий асарида ёмон бир тип бўйиб, воқеанинг ўрта ерига кирадир. Навоийдан кейин бу достон ўрта Осиёда яшаган турклар орасида кенг ёйилди, кўб ўқулди. Узбек шоирлари бу достон устида янгидан ишлаб, тилини соддалаштириб, янги асарлар ёздилар. Ҳалқ орасида ёйилған бу достоннинг таъсири билан Фарҳод тоғи, Ширин сойи каби исмлар чиқди. Сўнг ўзбек шоирлари томонидан ёзилған «Фарҳоду Ширин» достонларида Навоий таъсири кўбрек бўлса ҳам, Низоми(й), Хусрав таъсири ҳам бор.

Фикримча, бу достоннинг Эрондаги шакли бурунғи Эрон, Арманистон ўлкалари орасида сосони(й) ҳукмдори Хусрави Парвез замонида бўлған муносабатлар-

¹⁾ Навоийдан бурун Кутб исмли бир тоғр томонидая Миср шаҳзодаларидан Тинибекхонға бағишлаб ёзилған туркча бир «Хусраву Ширин» достонининг бирдан-бир нусхаси Ленинградда «Азия музейи»да бор. Фотограф билан олинған бир нусхасини текширганимизда бу асарният Низоми(й)ни туркча айнаи таржимаси эканини кўрдик.

нинг халқ мисолида қолған излари ёрдамида чиғган бир афсонадир. «Фарҳод—Кўҳкан» афсонаси эса, фарбий Эронда қасри Шириндан кўб узоқ бўлмаған Бесутун тоғидаги тарихий расмлар ҳақида туғилған бўлса керак.

ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ

Бир-икки сўз

Форсларнинг бутун дунёда машҳур бўлған шоирларидан Умар Хайём ҳақида «Қизил қалам» мажмуасида бир мақола¹ ёзған эдим. Унда Оврўпа олимларининг Хайёмнинг таржимайи ҳоли ҳақида қандай маъхазлариға мурожаат қилғанларини кўрсатган, ўзим ҳам шуларнинг изидан юриб, Хайём таржимайи ҳолини сабит шаклга киргизнишга тиришған эдим. Мақолам матбаага бориб терилгандан кейин қўлимға қимматли бир китобча кирди. Қичкина кесмада² 119 бетдан иборат бўлған бу китобчанинг китобат тарихи ҳижрий 674 бўлиб, таълиф тарихи 594 (милодий 1198)дир.

Ёзилған ўрни Хоразм, тили арабча, асар эгасининг оти Ином Заҳириддин Абул Ҳасан ал-Байҳақий. Китобнинг муқаддимасида ёзилғанига кўра, Абу Салим Муҳаммад Ибни Баҳром ал-Сажзий томонидан ҳакимлар тарихига оид ёзилған «Савон ул-ҳикма» отли асарни бизнинг муаллиф тўлдирмоқчи бўлиб шу асарини ёзған. Асарнинг оти «Татиммат ус-савон ул-ҳикма»³. Муаллиф бу китобчада ҳижрий 7-асрғача яшаган машҳур шарқ файласуфларидан 100 кишининг таржимайи ҳолини беради. Шу қаторда 53-бўлиб «ал-дастур ул-файласуф Умар Ибни Иброҳим ал-Хайёмий» келади.

Хайённи текширишганда, Оврўпа олимларининг мурожаат қилғанлари маъхазлар орасида «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» аталған бир асарнинг отини кўрмадик. Ҳамда бу асарнинг Хайём замонида уни кўрган бир киши томонидан ёзилғани унинг қимматини ортиради. Бу асар Хайём ҳақида бошқа маъхазларда бўлмаған баъзи маълумотлар бериб, устодлари, шогирдларини бизга танитгандан бошқа олмон олими доктор Фридрих Розан томонидан Хайённинг Локар шаҳрида туғилғанига оид майдонға ташланган фикрининг ҳам чурук эканини кўрсатади¹⁾.

¹⁾ «Қизил қалам» мажмуасидаги менинг мақолам, 24-бет.

Бу мұхим китобчани құлға тушурғаң, Хайём ҳақидағы мақоламни қайтариб олмоқ учун «Қизил қалам» идорасыға югурдим. Мақолам матбаада терилған экан, қайтариш мүмкін бўлмади. Шунинг учун мазкур мақоламнинг устида янгидан ишлаб бир китобчани тартиб қилдим. Янги топғаним «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» китобчасининг Хайём ҳақидағы сўзларини арабча ибораси билан китобнинг охириға қўшиб қўйдим. Бундан мақсадим шарқ адабиётини текширувчи ғарб олимларини бу янги маъхаздан хабардор этмакдир.

Форс адабиётига умумий бир қарааш

Узининг бойлиги билан бугун ҳар томондан машҳур бўлған, танилған, текширилган форс адабиётининг бизнинг адабиётға ҳар томондан жудаем кўб таъсир қилғани маълум. Бизнинг адабиётга, хусусан, турк адабиётига умуман таъсир этгани форс адабиётининг исломдан кейинги шаклидир. Исломдан бурунғи форс адабиётининг, айниқса, сосоний даври адабиётининг анча тараққий қилғани маълум бўлса-да, Умар Хайём ҳақида ёзилмоқда бўлған шу мақолани у ёқларгача олиб бориш керак ҳам эмас, мүмкин ҳам эмасдир.

Ислом истилосидан сўнг форс адабиёти ва форс тили араб тилига маҳкум бир вазиятга тушган эди. Форслар томонидан ёзилған бир кўб илмий китобларнинг арабча бўлғани каби расмий ёзувлар, расмий васиқалар ҳам арабча ёзилмоқда эди.

Бу арабчилик сиёсати кўбрек умавийлар замонида шиддатли суратда давом этган. Муфрит⁴ арабчи бўлған умавий сулоласи⁵ замонида мустамлака ҳалқи сўнг даража қисилған, безган эди. Эрон миллий буржуазияси Эронда омма орасидағи бу руҳий ҳолатдан фойдаланиб, араблардан қутулмоқ истар эдилар. Айни замонда араб буржуазияси орасида кўбдан бери бир сулола рақобати бор. Бу рақобат, бу кураш умавийлик, алавийлик унвонлари остида юрар эди. Алавийлар⁶ Алиниң, шунинг учун-да Мұхаммаднинг авлоди бўлғанлари учун ўзларини хулофатга, ҳукуматга ҳақли билиб, умавийларни осийлар сифати билан танир эдилар. Умавийлар замонида турли мағлубиятларга, фалокатларга учраган алавийлар кўброқ мустамлака ҳалқи орасидағи қутулиш истагидан фойдаланмоқ истар эдилар. Айниқса, Эроннинг ҳар томонини ўзларининг доялари, ташвиқотчилари билан тўлдирган эдилар.

Алавийлар бора-бора Эрон миллий буржуазияси билан келиша олдилар ва Хурсондан бошлаб умавийларға қаршу буюк бир исён чиқаришга муваффақ бўлдилар. Бу исённинг ҳарбий раҳбарлигини машҳур Або Муслим Хурсоний ўз устига олди. Натижада исёнчилар енгдилар. Араб шовинизмининг мужассам ҳайкали бўлған умавий салтанати йиқилди. Ҳукумат эса Эрон буржуазияси учун алавийлардан ҳам мусоидроқ⁷ бўлған аббосийлар сулоласиға ўтди. Ҳукумат маркази Шомдан Эронға яқинроқ бўлған Бағдодға кўчди. Вазирлик эса эронлик аслзода бир оилаға мансуб бўлған бармакийларга⁸ кўчди. Бағдод саройи Эрон миллий буржуазиясининг таъсири остига кирди. Бироқ, бу Эрон буржуазиясининг охирғи муваффақияти эмас эди. Бундан сўнгра сулҳи тариқий⁹ билан айрилиш йўллари очилған эди. Бора-бора айрилиш ҳам бошланди. Тоҳирийлар¹⁰, саффорийлар¹¹, сомонийлар¹² каби асл форс сулолалари билан улардан кейин салжуқийлар¹³, газнавийлар¹⁴, хоразмшоҳийлар¹⁵ каби турк сулолалари Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиёда мустақил ҳукуматлар қурдилар. Уларнинг ҳимояси остида форс адабиёти, форс тили ҳам ўз ёқасини арабча тааддисидан¹⁶ қутқара бошлади.

Исломдан кейинги форс шеърининг шакл эътибори билан энг муҳим қисмлари маснавий, қасида, ғазал ҳам рубоидан иборатдир.

Маснавий: маснавий сўзи(нинг) бизчаси иккилиkdir. Бу шакл назмда ҳар икки мисраънинг маҳсус мустақил қоғияси шарт бўлмоқ бўлуб, маснавий аталиши ҳам шунинг учундир. Маснавий шаклида бир асар ёзмоқчи бўлған шоир қасида ва ғазалида бўлғани каби ўз асарини маълум биргина қоғия билан ёзишға мажбур бўлмайди. Шунинг учун назмнинг бу шакли шоирға озодлик беради. Турли ҳикоялар, достонлар, ватъ-насихатларга оид узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шаклларга қарағанда қулайроқdir. Бу шакл форсийларнинг бурунғи миллий назм шаклларидандир. Бунинг араб исломидан бурунғи сосонийлар сулоласи замонида сулоласи борлиғи маълум¹⁾. Ислом давридаги Эрон шоирларининг энг эскиларининг маснавий шаклида достонлар ёзғанларини кўрамиз. Ҳижрий 4-асрда яшаган Бўшагур Балхий¹⁷, Дақиқий¹⁸, Рудакий¹⁹ ва

¹ Дайламийлар замонида «Қасри Ширин» атрофида топилған. Давлатшоҳ Самарқандий томонидан хабар берилган «Китоба»даги икки мисраъ ҳам маснавий шаклидадир.

5-асрда (ҳижрий — Ҳ. Б) яшаган Асадий²⁰, Фирдавсий²¹ түрли достонлар ёзғанлар. Бу достонларнинг муҳим қисми эронийларнинг миллий қаҳрамон достонларидан иборат эди. Араб истилосидан қутулған эронлилар орасида миллий ҳис, миллий туйғулар қўзғалишига хизмат қилғани учун бундай достонлар Эрон миллий буржуазияси томонидан ҳимоя кўрар эди. Қаҳрамон(лик) достонини энг юқори даражага чиқарған шоир машҳур Фирдавсий (ҳижрий—411). Фирдавсийдан кейин бу йўлда асар ёзиш давом қилған бўлса ҳам Фирдавсийдан юқорироқ ёхуд унга баравар келадиган бир шоир ундан кейин форсий адабиёт дунёсида етишмагандир.

Бу замонларда қаҳрамон достонлари билан ишқий достонлар ҳам ёзила бошлиған эди. Бунинг эски намунаси деб Дақиқийнинг ишқ ҳам уруш достони бўлған «Вомиқу Узро»сини кўрсатиш мумкин. «Лугати Ҳофизи Убаҳий»да машҳур Рудакийга нисбат берилган баъзи байтлардан унинг ҳам мутақориб вазни²² бирла «Юсуф Зулайҳо» ёзғанини гумон қилиш мумкин¹⁾. Фирдавсийнинг ҳам «Юсуф, Зулайҳо» отли маълум бир достони бор. Лекин унинг «Шоҳнома»си даражасида юксак бир асар эмасdir. Ишқий достонлар ўзининг энг юқори босқичиға милодий 12-асрда яшаган машҳур Низомий билан чиқа олди. Низомий ўзининг «Лайли, Мажнун», «Фарҳод, Ширин», «Ҳафт пайкар» каби ишқ достонлари билан бу йўлда форс адабиётига адабий эсдаликлар бағишилай олди. Низомийдан кейин бу йўлни ундан илгарироқ олиб бориш ҳеч бир форсий шоирға насиб бўлмади.

Қасида: бир қоғия билан айтилған узун манзумалардан иборатdir. Адабиёт қоидачилари унинг 12—15 байтдан ортуқ бўлушини лозим кўрадилар. Қасидалар, умуман, шоирнинг севганини мақташ, баҳор, куз, қишлоғи фаслларни тасвир қилиш, ахлоқий ва фалсафий дастурлар бериш билан бошланиб бир ҳукмдорнинг, бир вазирнинг ёхуд қандайдир бир тўранни мақташ билан тамомланади.

Қасида араб шеърининг эски бир шаклиdir. Арабларда қасидачилиқ исломдан бурун бор эди. Форсий шоирлар бу шаклни араблардан олдилар. Бу шаклнинг

¹⁾ «Беҳиншт ойин саройиро бипардоҳт, заҳаргуна дару тимсолҳо соҳт зут сандал чанд ошиёна даралп спинину заррин полгона лугат» (Ўзкутубхонадаги нусха).

форс адабиётига қачон киргани ҳақида қатъий бир нарса айтиш қийин. Бироқ, баъзи маъхазларнинг хабарлариға қараб, масъалани озғина ойдинлаштириш мумкин: 186 ҳижрий (808 милодий)да машҳур аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид²³ ўз ўлкасини ўғуллариға тақсим қилиб берғанида Эрон, Афғонистон ҳам Мовароунаҳрни ўғли Маъмунға берған ва Маъмун ҳукумати марказининг Марвда бўлушиға қарор қилған эди. Мана шундан кейин Маъмун Марвга келганда Абул Аббос Марвазий томонидан унга форсча бир қасида тақдим қилинған. Бу қасиданинг бизгача қолған қисми унинг оҳангича Рудакий, Унсурийларға кўра жуда тубанилигини кўрсатадир. Абул Аббос Марвазий бу қасидасида «ундан бурун форсий тилда бундай бир шеър ёзилмағанини, Маъмуннинг мадҳ ва саноси билан форс тилини хам безатмак учун бу қасидасини ёзганини сўйлади¹¹. Ёлғуз шунинг билангида бу масъала ҳақида бир нарсани узил-кесил қилиб айтиш мумкин бўлмаса ҳам бошқа қариналарни²⁴ мунга қўшғандан кейин қасиданинг форсий адабиётиға ҳар ҳолда ҳижрий иккинчи асрнинг охиrlарида кирганин қабул этиш мувофиқ бўлиб қолади.

Эронда, Мовароунаҳрда араб хулофат марказидан ажралған мустакил ҳукуматлар (тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳийлар)нинг саройлари форс адабиётини, форс тилини ҳимоя қилғанда, айниқса, қасидачилиққа катта аҳамият берилди. Маълумки, бу ҳукуматларнинг ажралишларидан марказ — хулофатнинг истаб рози бўлуши мумкин эмас эди. Бу ажралиш хулофат марказининг манфаатига қаршу эди.

Халифа бўларнинг ажралишлариға куч билан караш туролмаса ҳам дин исмидан (чунки халифа диний ҳукмлордир) уларға карашу ташвиқот юргизиши, бўларнинг ўз ораларида душманлик чикариши аниқ эди. Бу тоза ҳукуматларнинг ўзлари учун ташвиқотчилар тутишига хоҳ хулофат марказидан бўлсан, хоҳ бошқа рагиблар томонидан бўлсан бўла турған ташвиқотнинг зараридан ўзларини кўришга мажбур бўлишлари табиий эди. Мана шу хизматни қисман қасидачи шопр-

¹¹ «Қасбони манвол пешазман чучин шеъроний на гўфт. барзабон форсийро ҳаст. бо ин навъ бубни («Мажма ул-фусаҳо»да «пест боли навъ бубни» ёзилған). Лек азон гуфтам ман ин мадҳро во турондо лағат, гирд аз мадҳ ва саноий ҳазрат ту зеб ва зин».

лар ўз устилариға олдилар. Зотан, арабларда ҳам кўб-рак мадҳ ва марсия учун ишланган қасида шакли мазкур ҳукмдорларнинг ҳимоялари соясида жудаем гуллаб кетди. Сомоний, ғазнавий, хоразмшоҳий саройларининг қасидачи шоирларини ҳимоя қилишлари ҳар кимга ҳайрат берарлик даражада буюк эди. Шоирларнинг оғизларини инжулардан тўлдириш, уларға обод қишлоқлар, олтин камар, қуллар, бедов отлар бағишламоқ бу ҳимоянинг кичкина намуналаридан саналади. Маҳмуд Ғазнавий ўзининг сарой шоирларидан «Ғазорий (Абу Язид Мұхаммад Ғазорий — Розий)ға у қадар инъом қўлған, оқча берган эдики, Ғазорий уни оқча беришдан тўхтатмоқ учун яна бир қасида билан қичқиришиға мажбур бўлған эди»¹⁾.

Ғазал: форс адабиётига ғазал шакли ҳам қасидага ўхшаб араб адабиётидан келди. Бу шакл қасиданинг кичкинаси (12 байтдан кам) бўлиб, ишқий савдо, гўзалик, шароб мавзуларида ёзилиши шартдир.

Ғазалчилик йўли форс адабиётига янги эмас. Қасида, маснавий билан машғул бўлған форс шоирлари ғазал ҳам ёзар эдилар. Лекин, менинг фикримча, ғазалчилик йўли қасидачилиқ мўдадан чиқғандан кейин яхшироқ кўтарилди. Милодий 13-асрда энг буюк ҳукумат маркази Эрондан Хоразмға кўчадир. Қасидачи шоирлар ҳам хоразмшоҳийлар саройнда йиғилиб ишга киришалар.

Эронда ярим ё бутун мустақил кичкина ҳукуматлар майдонга келадир (Атобакон ҳукуматлари каби), бу

1) «Қасидап ломия» аталған бу қасиданинг батъи байтлари шулардир:

Басе молики, палўлу фурухтам баслам басе молик пагавҳар фурухтам бажувол.

Басе молики, азин шоири ва шеърамро, «молик фиреб» биҳонанду «жодую маҳтал».

Басе молики, зиёни ман аторамро, па офтоб масоҳат кунад, па боди шамол.

Басе молик, жаҳонро ба шубҳат афқанип ки зарри сурҳаст ин, ё шекаста сангি сафол.

Таржимаси:

Эй подшоҳ, бас, мен сенга қоплаб иижулар, бриллиантлар сотмадим.

Эй подшоҳ, бас, бу қадар инъомингни кўрганлар, мени подшоҳни алдовчи соҳир дейлар.

Эй подшоҳ, бас, мулкимни, нарсаларимни ўлчаб санашибан күёши билан ел ҳам ожиз қолдилар.

Эй подшоҳ, бас, бу берганиларингизиз олтиноми ёки синиқ соғолми, леб одамлар шубҳага тушдилар.

ларнинг мамлакатлари кичкина, даромадлари оз, кучлари йўқ, ўлкани кенгайтиришдан умидсиз. Булар кўб оқча билан қасидачи шоирлар тута олмайдилар. Моддий куч бўлмағач, қуруқ қасидадан бир нарса чиқишини ҳам умид қилмайдилар. Мана шуларнинг атрофида биз қасидачилиқнинг эътибордан туша бошлиғанини кўрамиз. Бу даврда Шерозда Атобакон замонида етишған машҳур Саъдий Шерозий қасидачилиққа қаршу исен байробини кўтарадир. Машҳур муболагачи талантли форс шоири бўлған Зоҳири Фарёбий подшоҳларни ёлғон маҳташларига қаршу чиқади. Унга қараб:

Чилозимки на курси осмон,
Наҳи зеру пой Қизил Арслон.
Магӯ пой иззат бар афлок на,
Бигӯ рўйи ихлос бар ҳок на¹⁾

деб қичқиради. Саъдий ғазалчилиқни ҳам маснавийчилекни илгари бостиromoқ истайди. Маснавийда ҳам урушлар қаҳрамонлар мақташи эмас, айнуқса, ҳукмдорларға насиҳат бериш, уларни адолатға ундашни мақсад қилиб олади.

Рубоий: форс шеърида энг муҳим ўрин тутадиган шакллардан бири рубоий шаклидир. Юқорида деганимиз каби форс шонирлари қасида билан ғазал шаклларини араблардан олдилар. Лекин, маснавий билан рубоий шаклларини эски миллий адабиётлардан олиб таҳмил²⁵ қилдилар. Шарқшунос олимлар орасида форс адабиётида рубоий шаклининг энг бурунги турк шеърларининг таъсири билан майдонға келганлиги ҳақида баъзи фикрлар бор. Адабиёт қоидачиларининг айтғанларига кўра, рубоийнинг энг чиройли мисраъи 4-мис-

¹⁾ Зоҳири Фарёбийнинг салжуқий султонларидан Қизил Арслонни мақтаган бир қасидасида шу байт бор:

На курси фалак неҳат андеша зеру пой,
То бар сабр рикоб Қизил Арслон занад.

Таржимаси:

Андеша, хаёл тўққиз қабабт қўқви курси
каби оёғи остига қўймагунча
Менинг ҳукмдорим бўлған Қизил Арслоннинг
узангисини ўполмайдир.

Саъдийнинг юқоридағи байтлари шунга қаратилған. Саъдий байтларининг таржимаси: Тўққиз қўқ курсисини Қизил Арслоннинг оёқлари остига қўйишнинг нима кераги бор? Сен ҳукмдорларға «қўқларга қадам қўй», дема, «ихлос юзиши тупроққа қўй», деб насиҳат қил.

раъда бўлади. Рубойининг мақсади ҳам шул 4-мисраъда ифода қилинади. Бу ҳол туркларниң ҳалқ шеърларида ҳам кўруладир. Ҳатто, бизниң ҳалқ шеърларимиз орасида 1-2-3-мисраъларниң тамом муносибатсиз каби кўрулиб, асл мақсад 4-мисраъларда ифода қилинган тўртликлар бор. Мана буни назарға олғанда, рубоний маншани²⁶ бурунги турк адабиётида ахтарғанларға ҳақ бериш керак бўлади. Шундай эса ҳам бу фикрларниң ҳануз қатъий суратда сабит бўлмағани каби бу шаклниң энг эски Эрон ҳалқ адабиётидан олинғанлиги эҳтимоли ҳам кучсиз бир эҳтимол эмасдир.

Энг бурунги форс шоирларидан саналған машҳур Рудакийға нисбат берилган рубонийлар маълум бўлғани каби машҳур Унсурийниң ҳам Маҳмуд Фазнавий мажлисида айтған рубонийлари машҳурдир. Газна шаҳрининг гўзал боқчаларидан биттасида Унсурий, Асжадий, Фарруҳий ва Фирдавсий томонларидан бирор мисраъдан айтилган тубандаги рубоний:

Унсурий — Чун орази ту моҳ небошад равшан.

Асжадий — Монанди руҳат гул набуд дар гулшан.

Фарруҳий — Мужгонат ҳами кунад гузор аз авшан.

Фирдавсий — Монанди синон Гев дар жанги Пашан.

Таржимаси:

1. Ой сенинг юзинг каби ойдин эмасдир.

2. Боғда сенинг ёнонинг каби гул топилмайдир.

3. Қиприкларинг совутдан (темир кўйлакдан)

ўтадир.

4. Пашан деган паҳлавон билан уришганда Гев деган паҳлавон найзаси каби(!)

бир кўб тазкираларга кўчирилган ва машҳурдир. Яна Фазнада Зийнатий¹⁹ Асадий (Тусий), Фарруҳий ва Унсурий томонидан айтилған тубандаги рубонийниң борлиғидан Умар ибни Муҳаммад ибни Аҳмад Насафий ўзининг «Матла ун-нужум ва мажма ул-улум» отли асарида²⁷ хабар берадир:

Зийнатий — Маҳ бо руҳи ту ба нур пеши накунад.

Асжадий — Лаъл аз лаби ту баранг пешу накунад.

Фарруҳий — Чу зулфи ту таъбия нажосий накунад.

Унсурий — Хўби чи кунадки, бо ту хеши накунад.

¹⁹ Бу Зийнатийниң ким эканлиги ҳақида маълумотимиз йўқ.

Таржимаси:

1. Ойнинг нури сенинг юзингдан ортуқлик қилолмайдир.
2. Лъълининг ранги сенинг лабингнинг рангидан ўтолмайдир.
3. Хабаш ҳукмдори ўз аскарини сенинг кокилинг қадар тортиб илолмайдир.
4. Гўзаллик сенга хешлик қилмай нима қилсин..(I)

Биз форс шеърининг шакл эътибори билан тўрт мұхим қисмға айрилғанин ёздик. Бу форс шеърининг мұсаммат, қитъа, мустазод каби бошқа шаклларини эсламай қолғанимиздан эмас, балки уларнинг иккинчи дарражада аҳамиятли ҳамда бизнинг мавзумиз учун жудаям керакли бўлмағани учундир. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, форс шоирлари бу шаклларнинг ҳаммаси билан ҳам машғул бўлғанлар. Ҳаммасида ҳам ёзғанлар, бироқ уларнинг ҳар шаклда ёзғанлари санъат нуқтаи назаридан бир даражада бўлмаған. Баъзилари маснавийда, баъзилари қасидасида, баъзилари газалда, баъзилари рубонида устуилик қилғанлар. Юқорида Рудакий, Фирдавсий, Унсурий каби шоирларнинг ҳам рубойи ёзғанларини кўрдик. Булардан бошқа Абу Саъид Абул Хайр (ҳижрий 414), Абу Саъид Барғаш Шерозий, Абул Ҳасан Ҳарақоний (425-ҳижрий), Абул Фараж Руний (ҳижрий 4—5-асрда), Ибни Сино (448-ҳижрий), Абу Наср Форобий (ҳижрий 339), Арузий Самарқандий каби бир кўб шоирларнинг жуда чиройлик рубойилари бор. Лекин, рубойчиликда ўзини бутун дунёға танита олған бирдан-бири шоир машҳур Умар Хайёмдан иборатдир.

Умар Хайём

Ҳаким Абул Фатҳ Умар ибни Иброҳим Хайём исми билан машҳур бўлған бу Эрон шоири ёлғиз Шарқда эмас, Оврўпа ва Америкада ҳам буюк ҳурмат билан танилған ҳаким, файласуф бир санъаткордир. Арабча асарларда кўбрак Умар ал-Хайёмий унвони билан танилғанлари бу зотнинг муфассал таржимайи ҳоли ҳақида ёзилған бир нарса эски манбалар орасида йўқ. Шундай бўлса ҳам, Оврўпа олимларининг доимий ахтаришлари билан Хайём ҳақида ҳар манбаъдан иккичу жумла топиб олиш натижасида унинг ҳақида асо-

сий маълумотлар тўпланган саналади. Машхур Шамсиддин Сомийбек ўзининг «Қомус ул-аълом»ида²⁸ Умар Хайём ҳақида «Шайх ибни Муҳаммад» деган бўлса ҳам мўътабар маъхазларниг ҳаммаси унинг «Иброҳим ўғли Умар» эканини хабар беради. Унинг шайх-мутасавиф бўлғани ҳақида тубандада сўз бўлур.

Хайём сўзи арабча бўлиб, хаймачи, чодирчи демакдир. Бундан Умарниг ёки отасининг чодирчилик касбида бўлғанини оиглаш мумкин. Зотан, тахаллусни ўзининг ё отасининг касбидан олган шоирлар форс адабиёти дунёсида оз бўлмаган. Лекин, арабча ёзилған баъзи маъхазларда ҳам ўзи ёзған «Жабр ва муқобила» китобининг²⁹ муқаддимасида унинг лақаби «Хайём» эмас, «Хайёмий» шаклида ёзилган, бундан «Хайём» сўзининг Умар учун касб оти эмас, оила оти (фамилия) бўлиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас.

Хайёмини нишопурли экани машҳурдир. Зикриёйи Қазвенийнинг «Осор ул-билод ва ахбор ул-ибод» отли асарининг «Нишопур» моддасида «Янси — биллайҳа минал ҳукамонӣ «Умар ал-Хайём...» дейилғани каби Шамсиддин Шаҳрузорийнинг «Нусхат ул-арвоҳ» исмли китобида ҳам «Умар ал-Хайём Нишопурӣ алосол ва-л-милод» (Умар Хайёминг асарлари ҳам туғилиши Нишопурда), дейилган. Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг машҳур тазкирасида³⁰ нишопурли шоир Шаҳфур-ий-Ашҳарий таржимайи ҳолини ёзғанда «Ва нисбат Шаҳфур ба ҳаким Умар Хайём мерасад» (Шоҳфурнинг насаби Умар Хайёмга борадир), дейдир. Бундан Умардан сўнгра ҳам унинг сулоласини Нишопурда қолғани оиглашиладир. Шундай бўлса ҳам, Хайёминг, албатта, Нишопурда туғулғани тўғрусида олимлар орасида иттифоқ йўқдир. Унинг Марв шаҳрига яқин Лўкар шаҳрида туғулғанин даъво қилғанлар ҳам бор.

1925 йилда Берлинда босилған «Рубоиёти ҳаким Умар Хайём» китобининг муқаддимасида Хайёминг таржимайи ҳолини ёзған доктор Фридрих Розан шу сўнгги фикрни ёқладир. Ф. Розаннинг тадқиқотига кўра, «Тухфат уш-шомния» исмли бир ҳайъат китобида (Қутбиддин Абулсано Маҳмуд ибни Маъсүд — Шерозий томонидан ҳижрий 684 да ёзилған) шундай бир ибора бор экан: «Ижтамаа фи хизратий жамоатун минал ҳуқамо ва минҳум Умар ал-Хайёмий ал-Ҳаким ал-Лўкарий» (Султон Маликшоҳ Салжуқийнинг ҳузурида бир жамоа ҳакимлар, файласуфлар йигилдилар. Умар Хайём ҳаким-Лўкарий шулардан эди). Лўкар шаҳри

Эса Марвга яқин бўлған¹⁾. Шунинг учун Умар Ҳайёмнинг Нишопурда эмас, Марвга яқин Лўкарда туғилғани даъво қилинадир. Доктор Фридрих Розан юқоридағи фикрларни ёзғандан кейин саҳифа ости(га) бир нўт чиқараб, шундай дейди: «Тұхфат уш-шомия» китобидан уч нусха бор. Шулардан биттасида «Умар ал-Ҳайём ва-л ҳаким ал-Лўкарий» ёзилған. Лекин, бурунғи маъхазларда «Ҳаким Лўкарий» исмли бир кишига учрамаганимиз учун мазкур нусхадаги (в)нинг янгиш тушунғанин гумон қиласиз.

Менинг текширишларим доктор Ф. Розаннинг янғлишганини ва унинг хато деб ўйлагани «Тұхфат уш-шомия» нусхасининг түғрулиғи(ни) кўрсатади. Менинг томонимдан яқинда топилған «Татимат ус-савон ал-ҳикма» китобида файласуф АбулАбbos ал-Лўкарий унвонли бир олимнинг таржимайи ҳоли бор. Бу одам файласуф Баҳманёр ибни Марзоннинг шогирди бўлған. Баҳманёр эса машҳур Абу Али Синонинг шогирди бўлиб, ҳижрий 458 да, устодидан 30 йил сўнгра ўлған²⁾. Қўлнимдаги маъхазнинг баёнига кўра, Абул Аббосий Лўкарий замонининг энг машҳур файласуфларидан бўлған. Хуросонда ҳикмат ва фалсафанинг тарқалишиға кўб хизмат қилған. Ҳикмат ва фалсафага оид кўб асарлар ёзған. Бу файласуф қарилиқда кўб бўлған³⁾. Бизга кўра, ҳаким Лўкарий шудир. Шунинг учун «Тұхфат уш-шомия»даги арабча иборатни «Ва минхул Умарил-Ҳайём ва-л-ҳаким ал-Лўкарий» шаклида тасҳих³¹ қилиб, Ҳайёмнинг Нишопурда туғилғанига тўхташимиз лозим келадир.

Унинг болаликда машҳур Исмоилий мазҳаби бошлиқларидан Ҳасан Саббоҳ ҳам Маликшоҳ Салжуқий вазири Низомулмулк билан мактабдош экан, бу уч ўртоқнинг мактабда эканда «учаламиздан қайсимиз улуг бир мансабга эришсак, бошқаларимизга ёрдам қил-

¹⁾ Мўъжамнинг баёнига кўра, «Лўкар» Марв шаҳрининг Шарқ ёқасида «Павж деҳа»га яқин бир шаҳар бўлған. Мўъжам эгаси ҳам 1219 да бунииг харобасини кўрган («Мўъжам ул-булдон», 4-б. 370).

²⁾ «Вал адibu ал-файласуф Абул Абbos ал-Лўкарий: кана тилмизу Баҳман ва Баҳманӣар тилмизу Абу Али. («Татиммат ус-савони ал-ҳикма»). Вафату Баҳманӣар фи-шуҳури саната самания ва ҳамсина ва арбайяти (Мазкур китоб).

³⁾ «Ва минал адibi Абул Абbos инташарат улума ал-ҳикмати би Хурасан ва кана алиман ба қисизан улума ал-ҳикмати дақақа ҳа ва жал балаҳа ва каффа басаруҳу фи шайху-хати... («Татиммат ус-савони ал-ҳикма»).

син», деб аҳд қилғанлари, Хайёмнинг шу аҳдга кўра, Низомулмулкка келиб, унинг далолати билан Маликшоҳ саройига кириб, катта эътибор топғани ҳақида машҳур бир ҳикоя борки, бу уч кишининг биттасидан баҳс қилмоқчи бўлган ҳар бир муҳаррир буни такрорлаб ўтишдан ўзини сақлай олмайдир.

Оврупа олимларидан баъзиларининг текширишлари бу ҳикоянинг ясама эканин майдонга қўймоқдадир. Узун умр кўриб, ҳижрий 517 йилда ўлған Умар Хайёмнинг ҳижрий 417—440 ораларида тугилғанини гумон қилған олимлар, ҳижрий 408 да тугилған Низомулмулж билан унинг мактабдош бўлғанига ишона олмайдилар.

Умар Хайём Шарқда ёзилған бир кўб маъхазларда санъаткор бир шоир сифати билан эмас, бир ҳайъат³² олими, бир мунахжим, бир адаб, бир даҳрий сифати кўрсатилмакдадир. Биз уни «Тұдфат уш-шомия» китобида ҳаким, файласуфлар қаторида кўрамиз. Низомий-Арузийнинг «Чаҳор мақола»сида ҳам бир мунахжим сифатида кўрамиз. Шайх Нажмиддин Розийнинг «Мирсад үл-ибод» отли асарида фалсафиј, даҳрий, табиий сифатлари билан кўрилмакдадир. Ёлғиз ҳижрий 730 йилда ёзилған «Тарихи гузидә» эгаси Хайёмнинг бир кўб илмларда, айшуқса, нужум илмида замонининг нодир кишиларидан бўлғанини сўзлағандан кейин унинг яхши шеърлар ҳам ёзғанини илова қиласди. Энг бурунғи «Тазкират уш-шуаро»лардан бўлған Авфийнинг «Лубоб үл-албоб»ида Хайём учун ўрин берилмаган. Давлатшоҳ Самарқандий ҳам ўзининг машҳур тазкирасида шоирлар қаторида Хайёмдан ҳеч гапурмайди. Ёлғуз шоир Шоҳфури Ашҳарийнинг таржимайи ҳоли муносабати билан Хайёмдан бир ҳаким сифати билан сўзлаб ўтадир¹⁾.

Нисбатан кейиниги замонларда ёзилған «Оташкада», «Мажма үл-фусаҳо» каби тазкираларда эса унинг шоирлиғи ҳақида аҳамиятсиз қайдлар бордир. Мана буларнинг ҳаммаси Хайёмнинг Шарқ олимлари орасида шоир сифати билан эмас, ҳакимлик, риёзийлик, ҳайъат-

¹⁾ «Аммо, ҳаким Умар Хайём Нишопурий аст. Енсёр фозил буда. Ҳусусан, дар илми нужум ва аҳком Саранд рўзгори худост. Салотин ўро азиз ва мукаррат доштанд ва гўянд султон Санжар ўро Паҳлавоний ҳуд бар таҳт иннонди. Іза Ҳўёжа Насридин Тусий ин суратро ба арз Ҳулокуҳон расонидки фазли маъсад баробар Хайём аст, аммо таъзими уламо дар ин рўзгор ба Конун намонида» (Давлатшоҳий — зикри мулк үл-калом Шаҳфур бинни Муҳаммад Ашҳарий Нишопурий).

шунослиқ, мунажжимлик билан таңилганини кўрсатади.

Авфий каби, Давлатиоҳ каби тазкирачиларнинг Хайёмни шоирлар қаторида ёзмаганларини Хайёмнинг ёлтгуз рубоний шаклида ёзиб, бошига шаклларда йўқ дара жада оз ёзгани билан изоҳ қилиш мумкинdir. Балки, Хайём рубонийларининг бугуиги миқдордан жуда оз бўлғани бу ишга сабаб бўлғандир.

Умар Хайём ёлғуз ҳайъатшунос бўлиб қолмаған. У табиб ҳам бўлған. Ислами юқорида ўтган «Татиммат ус-савон»да ва «Нузҳат ул-арвоҳ» қайдларига кўра, салжуқий ҳукмдорларидан машҳур султон Санжар болаликда касал бўлғанда Умар Хайём томонидан табобат қилинганд¹⁾. Яна шу Шаҳрузорийнинг ифодасига кўра, Умар Хайёмнинг лугатда, фиқҳда, тарихда ҳам катта маҳорати бўлған. Ҳофизаси жуда кучли бўлған. Исафаҳонда эканида бир китобни етти дафъа ўқуған. Нишонурга қайтганда шуни ёддан ёзған. Асл нусхаси билан ёддан ёзилганини ҳеч фарқи бўлмаған.

Умар Хайём риёзиёт ва ҳайъатга оид дарсларини замонининг машҳур риёзиёт олими Абул-Ҳасан ул-Анбарийдан олған.

Салжуқий султоnlарида Санжарнинг исмига «Китобий мағоҳир ул-атрок» («Туркларининг маҳтаварлик сифатлари») отли бир китоб ёзған. Хоразмшоҳ Отсиз ибни Муҳаммад исмига ҳикматига оид бир китоб ёзған. Табибликка оид ҳам турли рисолалар таълиф қилған. Машҳур табиб ва ҳаким Али ибни Муҳаммад ал-Хижозий Хайёмнинг шогирди бўлған²⁾.

«Зубдат ул-ҳақоқийқ» исмли бир китоб ёзиб, онда тасаввуф ва юнон фалсафасини аралаштиришға тиришган ва эҳтимолки, шунинг натижасида дорға осилған Абул-Маолий Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ал-Муёнчи ҳам Хайёмнинг шогирларидан бўлған³⁾.

Умар Хайёмнинг Нишонурда, Балхда, Исафаҳонда турғани турли маъхазлардан онглашилмоқда.

«Бухоро ҳукмдори хоқон Шамс ул-Мулук томонидан

¹⁾ «Ваддаҳл Азнивл Султон Санжар ва Ҳуе би ва қадо сабаса жадарий. Филимо ҳарқ соллағ вазир қайф дўята'ва бомайий олжатфакол Умар Умариҳ Сабий Маҳоф»... (Истебулуда Файласуғ Ризо Тавғиқ ва Ҳусайн Доимиш томонидан босилған «Рубойиёті Умар Хайём»да «Нусҳат ул-арвоҳдан» кўчирилган).

²⁾ Бу одам 70 йил ишаб 517—1162 йилда улғаи. («Татиммат ус-савон ул-ҳикма»).

³⁾ Мазкур китоб.

Ҳам катта эҳтиромлар кўрганига кўра, Хайёмнинг Ўхороға ҳам келганини онглаш мумкин. Хайём бир вақтлар ҳажга борған. Унинг ҳажга борганини бизга билдирган Жамолиддин ал-Қафтий воқеани мана шу йўлда тасвир қиласи.

Замондошлари унинг динига, эътиқодига эътиroz қилдилар. Унинг яширини сирларини очдилар. Умар ўлдиришларидан қўрқди, тилини тийди. Тақво учун эмас, ўзини тақволи кўрсатмоқ учун ҳажга борди. Холис пок бўлмаған сирларидан баъзиларини очиққа чиқарди. Бағдодга келгач, қадим илмда унинг йўлдоши бўлғанлар унга юзландилар. Лекин, Хайём (бурунғи илмдан) пушаймон сифати билан улардан бекинди. Эшикни уларға очмади. Ўз шаҳриға қайтравч, мачитга қатнаб асрори(ни) бекитишга тиришди. Лекин, унинг асрори ўз-ўзидан маълум бўлар эди. Ҳикматда ва нужумда тенгсиз өди.

Бундай илмлардан зарбулмасал бўларға лойиқ эди. Ҳар томонга учиб юрган шундай шеърлари борки. Хайёмнинг махфий сирлари уларнинг қисқартувларида кўринимакдадир¹⁾.

Умар Хайёмнинг подшоҳлар ёнида сўнг даражада ҳурматли бўлиб турганидан унинг дўстлари билан душманлари бир оғиздан хабар берадилар. Ҳижрий 465 йилда таҳтга ўтириб, 485 йилда 38 ёшда экан(ида) ўлган Султон Маликшоҳнинг надими — суҳбатдоши өди. Умар Хайёмнинг салжуқийлар саройиға кириб бунча ҳурмат кўриши унинг мунажжимлиги учун өди.

Умуман, Шарқ ҳукмдорларининг, хусусан, турк-мўғул подшоҳларининг мунажжимликка, фолчиликқа жуда катта аҳамият берганлари маълум. Мунажжимлар ҳар вақт подшоҳлар билан баробар юрадир. Улар замонни «наҳе», «саъд»³³ деб иккига тақсим қиласидилар.

Подшоҳларнинг ҳар ишини соати-саъдда бошлашларида диққат қиласидилар. Ҳатто, улар учун саъд соатларни кўрсатурған иш жадвали тузиб бералар.

Подшоҳлар буларға жуда қаттиқ ишонадилар, буларға ўзларини ҳар турли балоға учрашдан сақлайтурған раҳбарлар деб қарайлар.

Низомий Арузийнинг «Чор мақола»сида ёзилғанига кўра, бир салжуқий султони (Муҳаммад ибни Малик-

¹⁾ Файлласуф Ризо Тавфиқ ва Ҳусайн Дониш томонидан бостирилган «Рубонёт Умар Хайём»да «Ахбор ул уламо бе ахбор ул ҳукамо»дан кўчирилган.

шоҳ бўлса керак) овга чиқмоқчи бўлганда Умар Хайёмдан илми нујумга кўра бир соат тайин қилишини сўраған. Муни Умарнинг Муҳаммад ибни Маликшоҳга энг ҳурматли ва энг ишончли надим бўлиши, Бухоро ҳукмдори хоқон Шамс ул-Мулк билан бир таҳтда ўтиришининг бутун ҳикмати шунда¹⁾. Хайёмининг бу нуфуз ва эътибориға унинг табиблиги ҳам анча ёрдам қилған бўлса керак. Ҳижрий 467 йилда тақвимни ислоҳ қилмоқ учун Маликшоҳнинг буйруғи билан 8 кишилик илмий бир ҳайъат ташкил этилган эди. Хайём бу илмий ҳайъатнинг эҳтимолки, энг кўб нуфузли аъзоси бўлиб ишлади. Бу илми ҳайъатнинг ислоҳ қилғани «Тақвим», «Тақвими Жалолий» оти билан машҳур бўлуб, тақвимларнинг энг мукаммали эканини Оврўпа илм дунёси тасдиқ қиладир.

Керакли асбобларини олиб расадхона (обсерватория) тузишини буюриб, Маликшоҳ Салжуқий бизнинг Хайёмга кўб пул берди. Хайём Маликшоҳнинг тирик эканида бу расадхона ишга киришган эди. Лекин, Маликшоҳнинг ҳижрий 485 йилда ўлиб қолицин бу ишни тўхтатишига Хайёмни мажбур этди²⁾.

Ҳар ҳолда Хайёмининг салжуқийлар саройида сўнг даражада ҳурмат, дабдабали бир ҳаёт кечиргани турли маъхазларни текшириш натижасида маълум бўлмоқда.

Ҳулоку хизматида мунахжимлик билан машғул бўлған машҳур олим Хўжа Насриддин Тусийнинг Хайёмининг ҳурмат ва дабдабасини ҳасрат билан эслаганини Давлатшоҳ Самарқандий хабар берадир. «Нусҳат ул-арвоҳ» хабарига кўра, Хайёмнинг тиш ковлайтурғани олтиндан бўлған. Салжуқий салтанати жуда ҳам кенгайиб, салжуқий хазинаси ҳисобсиз бойнган бир даврда (Маликшоҳ замонида) саройнинг нуфузли дабдабали бой одам эканини рубонйларини кўрмасдан сезиш мумкин. Шундай бўлса ҳам, биз баъзи вақтларда Хайёмни қовоқлари солинған, қайғули кўзларини қаёнларғадир тиккан, ҳатто баъзан кимгадир ғазабланган бир ҳолдат

¹⁾ Хайёмининг салжуқийлардан Султон Санжар билан ҳам бир таҳтда ўтирганини ушинг таржимайи ҳолини ёзган олимларнинг баъзилари хабар бердилар. Бу хабарнинг маъхази Давлатшоҳ Самарқандий бўлса керак. «Татимат ус-савон ул-ҳикма»нинг ифодасига кўра, Санжар Хайёмни севмаган. Санжарнинг тафнатини машҳур Йомон Рazzолийга қилиған муомаласини пазарга олгачда, «Татиммат ус-савон» ривоятини қабул қилингага тўғри келадир.

²⁾ Ризо Тавфиқ, Ҳусайн Довишларнинг «Рубоиёти Хайём»даги муқаддималарида «Зикриён Қазвений»дан кўчирилиб ёзилган (21-бет).

кўрамиз. Биз Хайёмнинг бу руҳий ҳолатини унинг асарларида ё шеърларида кўрганимиз каби унинг таржимайи ҳолиға оид маъхазларда ҳам очиқ кўришимиз мумкин. Масалан, Хайём ҳақидағи маъхазларнинг энг эскиси бўлған менинг қўлимдағи «Татиммат ус-савон ул-ҳикма», унинг ёмон хулқли (асабий) ҳам тор феълли экани(ни) хабар беради.

Шаҳрузорий унинг тор кўнгулли эканини хабар бергани қаби ҳаждан Боғдодға қайтганда, бурунги танишлари билан кўришмаганини ҳам юқорида кўрган эдик. «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» эгаси ҳам юқоридагича Хайём шу мизожда эканини тасдиқ қиласди. Масалан: унинг айтганига кўра, Имом Газзолий Хайёмни кўруб, ҳикматдан бир масъалани сўраганда, Хайём мақсадға яқинлашмасдан сўзни узата берган. Зотан, унинг одати шундай экан. Яна шул «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» эгаси файласуф Абу Хотам ул-Музаффар ал Исфизорийнинг таржимайи ҳолини ёзганда унинг Хайём билан асрдош бўлуб, ораларида мунозаралар ўтганини хабар бергандан кейин файласуф ал-Музаффарнинг истифодачилар учун меҳрибон эканини Хайёмда эса бундай табиат бўлмағанини хабар берадир.

Хайём ўзининг «Рисолаи жабр ва муқобала» отли китобининг муқаддимасида «камайиб қолған олимларнинг ҳам тўғруликдан айрилганларидан» шикоят қилали. Рубоийлар орасида ҳам:

Он беки дар ин замона камгири дўст,
Бо аҳли замона сұхбат аз дур на кўст,
Он каски туро бе жумлаги тақя ба дўст,
Чун чашм хирад боз куни душман ўст.

кабилари бордир.

Таржимаси:

Замонада дўстнинг ози яхши.
Замона аҳли билан узоқдан гапируш тузук.
Чунки, биртани дўст тутуб, бутунлай шунга таянасан,
Яхши танушсанг шу(нинг) ўзининг душман эканини кўриб қоларсан.

Хайёмнинг бу руҳий ҳолатига сабаб, фикримизча, унинг саройдағи эътибори камайгандан сўнг мусири бўлған олимларнинг унинг эътиқодига, илмий қарашларига душманлик кўрсатганларидан келиб чиққандир. Бу фикрга қувват берарлик бир воқеадан бизга яна

«Татиммат ус-савон ул-ҳикма» эгаси хабар берадир. Мана шундай: «Алоуддавла Фаромад ибни Али ибни Фаромад Язд шаҳрининг малики бўлған. Ҳикмат, фалсафа ва тасаввуфдан хабардор бўлған бу феодал бир кун Хайёмни ҳузурига қабул қиласидир. «Ва ҳаким Абул Барокот Бағдодийнинг Абу Али Синога қаршу бўлған эътиrozлари ҳақида фикринг нимадир?» деб сўрайдир. Хайём эса, унга қаттиқ жавоб берадир. Абул Барокотда Абу Алиға эътиroz қилиш нари турсин, унинг сўзларини англаш кучи ҳам йўқ эди, дейдир. Алоуддавла ғазабланиб, Хайёмни сўка-сўка ёнидан чиқарадир¹⁾.

Яна шул «Татиммат ус-савон ул-ҳикма»да ҳикмат ва фалсафа мансубларидан Саъид Шараф уз-Замон Мұхаммад ибни ал-Адіб ал-Илоқийнинг ҳам Хайёмға муҳолиф экани қайд этилган. Олим, файласуф, санъаткор, шоир нуфузли бир адиг, эътиқодсиз бир сарой надими бўлған Умар Хайём узун муддат яшагандан кейин ҳижрий 517 (милодий 1124—25) да ўлган. Қабри Эроннинг Нишопур шаҳридадир.

Хайёмнинг асрлари

Хайёмнинг таржимайи ҳоли ҳақидағи маълумотнинг ундан-бундан кўблаб олинганини кўрдук. Бу шароит орасида унинг асрларининг муқаммал жадвалини тартиб қилмоқ, албатта, мумкин эмас.

Сўнг кунларда Берлинда «ховиёй» матбаасида босилған «Рубоиёти ҳакими Умар Хайём»нинг муқаддимасида унинг асрлари ҳақида тубандаги жадвал тақдим этилган:

1. Рубоийлар.
2. Рисолаи жабр ва муқобала³⁴ — 1851 (йил)да бир олмон олими томонидан французча таржимаси билан босилған.
3. Рисола фи шарҳи мо ашқал мин мудодирот китоб илидас³⁵. Китоби Хўлландияда Лейден кутубхонасида бор.
4. Зичи Маликшоҳий. Буни ёзған илмий ҳайъатга Хайём ҳам иширик этган.
5. Табииёт ҳақида қисқача бир рисола. Бундан «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» ҳам Шаҳрузорий хабар берадир.

¹⁾ Китобининг охирида «Татиммат ус-савон ул-ҳикма»дан кўчирганимиз арабча ибораларда бу воқеанинг тафсилоти бор.

6. Вужуд фалсафаси ҳақида форсча китоб³⁹. Британия музейсида бор. Бундан «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» хабар беради.

7. Қавн ва тақвим ҳақида бир рисола. Бундан ҳам «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» ва Шаҳрузорий хабар беради.

8. Кумуш билан олтиндан ясалған бир нарсада қанча кумуш, қанча олтин борлигини англамоқ ҳақида арабча бир рисола. Олмонияда Ҳёте кутубхонасида бор.

9. Шаҳарлар ва мамлакатлардағи оби-ҳаво ўзгариши(нинг) шароити ҳақида бир рисола. Оти «Лавозим ул-тамкина»³⁸.

10. Арабча шеърлар.

11. «Равзат ул-қулуб»³⁹ мажмуасининг бир қисми. Бунинг ҳам Умар Ҳайём асарлари ҳақида мукаммал бир жадвал бўлмагани, ундан-бундан олиниб тартиб этилгани кўринниб туради. Ҳайёмининг бизга ҳануз маълум бўлмаган яна бир қанча асари борлиғи шубҳасиздир. Ҳар ҳолда шу тўла бўлмаган жадвал ҳам унинг кўб соҳада ишлаган чуқур бир олим эканига шубҳа қолдирмайдир.

Бу асарлар орасида Умар Ҳайёмининг бу кунги жаҳон шуҳратига сабаб бўлғани унинг рубойи-таридир.

Ҳайём ўзининг рубойилари билан Оврўпада, Америкада жуда катта шуҳрат олған, улуғ ҳурмат кўрган бир шарқ шоиридир. Оврўпада, Америкада уни текшириб китоблар ёзилған, рубойилари таржима килинған, бу таржималарниң энг яхшиси, ҳатто ўз гўзаллиги билан Оврўпа, Америкада Хайёмининг шуҳратига сабаб бўлғани милодий 1883 да ўлған Фицжеральдининг инглизча таржимасидир.

Шу китобчанинг бошида айтган эдим: рубойи ёзмоқ форс шоирлари орасида ёлғуз Ҳайёмга маҳсус бўлмаган. Танилган-танилмаган ҳар бир форс шоири ўзининг ҳунарини синамек учун 5—10 рубойи албатта ёзган. Рубоийда кўбрак шоирниң тахаллуси кирмай қоладир. Мана шунинг учун Ҳайём рубоийларнига бир кўб ёт рубоийлар ҳам қўшулиб қолған. Үнда-бунда Ҳайёмга нисба(тан) беритған рубоийларниң сонини 5 мингача чиқариш мумкин.

Шарқда тош босилған баъзи «Умар Ҳайём» нусхаларида мингдан ортиқ рубоий бор. Ҳолбуки, буларниң ҳаммасини Умар Ҳайём рубоийлари деб қабул қилиш мумкин бўлмайди.

Мусташиқлар дунёси Умар Хайёмнинг асл рубоийларини ёт рубоийлардан ажратиш учун турли йўллар билан тиришиб анча мувваф фақият қозонди. Бугун асл Умар Хайём рубоийлари 250—300 дан ортуқ бўлмаса керак, деган фикр(ни) кўбчилик қабул этмақдадир. Лекин, 250—300 саналган бу асл рубоийларни аниқлаб, «мана!» деб кўрсатиш йўлида кўрнлган чоралариниң ҳеч биртаси қансатланарлиқ эмасдир.

Хайёмнинг маслаги

Умар Хайёмга нисбат(ан) берилған рубоийларнинг ҳаммасини кўриб чиқсан кишилар унинг ҳақида турли қарорлар берадилар. Шароб, май мажлисларини, ичкиликни маҳтаб бу қадар рубоийлар ёзғанини кўрганлар унинг оддий бир сархуш (пияниста) деб қарор чиқаралилар.

Баъзи одамлар Хайёмнинг сўфийлардан эканига ишониб, унинг шеърларидағи «май», «базм», «қадаҳ» каби сўзларни сўфиийлик истилоҳлари билан изоҳ қилмоқчи бўладилар.

Хайёмнинг учинчи хил муҳлислари борки, уни ўзининг муҳитидан яшағани жамиятнинг ҳар турли таъсирларидан юқори турған бир доҳий деб биладилар. Уни миодий XI асрдаги Шарқ жамиятларининг кишини эмас, XX асрдаги Оврўпа жамиятларининг одами каби қабул қиласидилар. Бизнинг фикримизча, Хайём ҳақида берилған шу уч турли қимматда ҳам бир турли ифрот — тафрит⁴⁰ борлиги аниқдир.

Масъаланинг бу жиҳатини изоҳ қилайлик:

Хайём сарой табиби бўлған, замонининг олим ҳайъатшуноси, файласуфи, риёзини бўлған. Тақвимин энг тўғри ислоҳ қилған, илми ҳайъатга жуда катта нуфуз ва фаолият билан иштирок этган. Ҳукмдорларнинг иш соатларини белгиловчи мунажжим саналған. Бундай бир одамнинг доимий мастлик билан (пиянисталик билан) машғул бўлуб қолиши ҳақиқатдан, албатта, узоқдир.

Хайёмни сўфиий гумон қилиб, уни т майди «Худонинг ишқи» деб изоҳ қилиши эса, биринчи фикрдан ҳам узоқроқ, янгишроқдир. Хайёмнинг рубоийлари орасида шундайлари борки, тасаввуф асосларини улар билан келиширишнинг имкони йўқ. Бундан бошқа Хайём билан, бизга кўра кўбрек таниш бўлған эски ва ишончли манбаълар унинг тасаввуф маслагида бўлмағанини очиқ

суратда кўрсатмакдадирлар. Тасаввуфнинг энг катта имомларидан бўлған Нажмиддин Розий ўзининг «Мирзод ал-Ибод»ида тасаввуфдаги баъзи қарашларини мудофаа қилинада «даҳрий, табиӣун, фалсафийулар нинг фозилларидан» деб Умар Хайёмни танлаб оладирда, сўқадир.

Мусулмон олимларидан машҳур Имом Муҳаммад Фаззолийнинг бошда тасаввуф дўсти бўлуб, сўнгра тўптўғри тасаввуф маслагига киргани маълум. «Татиммат ус-савон ул-ҳикма» ва Шаҳрузорийға кўра, Фаззолий Хайём билан кўришган, илмий бир масъала устида сўзлашган. Хайёмнинг жавоби унга шу қадар ёқмаганки, охиригача тинглашга тийина олмаған, Хайёмнинг эгри бир йўл тутганига ишора қилиб чиқиб кетган.

Жамолиддин Абул-Ҳасан ал-Қифтий ўзининг «Ахбор ул-уламо»сида Хайёмни «замонасиининг аломаси, Хуросоннинг имоми, Юнон илмларини билгувчи...» деб мақтағандан кейин «баъзи сўфийлар баъзи шеърларининг ташқи томонига қараб уни ўзларидан санайлар, шеърларини мажлислариға киргизадилар. Лекин, у шеърларининг ички томонлари ислом шариати учун зарарли йилонлардир. У шеърларда одамларни одаштирмоқ, сиздирмоқ учун кесрак бўлған ҳар нарса бўр...», деб Хайёмнинг тасаввуф аҳлидан бўлмаганин бизга қатъий суратда билдирадир. Хайёмни мутасаввиғ деганлар унинг баъзи бир фикрларининг тасаввуф қарашлариға мос келганиндан шубҳага тушганлар. Унинг баъзи нуқталарда сўфийлар билан бирлашгани, бошқа-бошқа уяларга бормоқ учун ҳавода учиб юрган иккى қушнинг йўл орасида бирлашиб, яна айрилишлариға ўхшайдир. Ҳақиқатда эса, Хайёмнинг бориб тўхтағани нуқта сўфийларининг бориб тўхтаған нуқталариға бутунлай қаршудир. Биз буни илгарида кўрамиз.

Учинчи даъво, яъни Хайёмни ичida яшагани жамиятининг ҳар турли таъсиридан озод, ўз жамиятидан таъсиrlанишдан жудаям юқорида турган бир мустасно одам қилиб кўрсатиш хам тўғри эмас. Жамиятдан, муҳитдан бир турли таъсиrlанмаған, мансуб бўлған синфнинг талабларидан бир қисмиға жавоб беришни ўз устига олмаган бир адабнинг, бир адабиётнинг бўлуви мумкин эмас. Бизнинг фикримизча ҳам, Хайём доҳийдир, бироқ санъат доҳийсидир. Унинг катта ҳунар ичida яшагани жамиятнинг мансуб бўлғани синфнинг сарой доирасида яшаганларнинг хазиналари олтиндан тўлган феўдалларнинг талабларини санъатнинг энг

юқори даражасига бир усталик билан майдонга қўйишидан иборатdir.

Хайём нуқтаи назарини изоҳ қилмоқ, унинг қандай мафкура ташиғанини очмоқ учун янгидан унинг таржимай ҳолиға ва замониға қайтамиз.

Сомонийлар, фазнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳийлар даврида форс адабиётининг кўтарилган қисми қасидачилик эди. Ҳижрий 304 инчи йилда вафот этган Рудакийдан бошлаб, ҳижрий 8-асрда яшаған Саъдийгача энг мақбул йўл қасидачилик йўли эди.

Унсурий, Аскадий, Фарруҳий, Қатрон, Минучеҳр, Жабалий, Ватвот, Хоқоний, Фалакий, Асир Ахсикатий, Сайфи Исфарангӣ, Анварий, Муazzзий каби энг улуғ қасидачилар шу сулолаларнинг халифаликка қаршу бир-бирларига қаршу ўзларини қўримоқ учун бир кўб аскарий куч билан бирга ташвиқотчиларга ҳам муҳтоҷ бўлғанлари яхшиғина маълумдир. Мана шу ташвиқот хизмати қасидачи шоирларга юклangan эди. Бир кўб ҳукмдорларнинг саводсиз, адабиётдан, ёзувдан бир нарса онгламас бўлғанлари ҳолда қасидачи шоирларға минглаб, ўн минглаб олтин-кумуш, оқча бағишлиғанлари ёлғуз шунинг учун эди. Яъни, қасиданинг хизмат доираси кенг эди. Ул омма орасида баъзи кимсаларнинг фойдасиға ташвиқот қиласи эди. Қасидани ўз фойдалариға ташвиқот учун ишлатган бу кимсаларнинг, бу подшоҳларнинг, бу тўраларнинг хусусий сұхбатлари бутун хориждан алоқани кескан анча ўтуришлари, кайф-сафо кечалари, албатта, бўлур эди. Бундай кечаларда бир-бирининг меъзожидан хабари бўлмағанлар келтирилмас эдилар, бунақа мажлисларда йиғилғанлар бир-бирининг ҳар томонини билардилар. (Улар) бир-бирининг қандай мол эканларини онглар эдилар. Бу мажлисларда йиғилғанлардан ҳеч бирини бошқаларининг фойдасиға ташвиқ қилиш лозим эмас. Ҳаммаси бир-бирини биладир. Бундай ўтуришларда узун қасидалар ўқуб, ҳаммани бездириш ярамайдир. Бунда шул мажлисларда воқеаларға муносиб қисқа парчалар ўқиш, майнинг, мусиқийнинг, дийдорнинг лаззатини орттириш керак. Сарой бундай хусусий кечаларда ўз шоирларидан шуни талаб қилалир. Шеърнинг бу шакли, албатта, рубоидир.

Ҳақиқатан, биз форс адабиёти тарихини юзадангина текширганда бундай хусусий мажлисларда айтилган рубсониларга кўб учраймиз.

Хусусий мажлисларда:

1. Унсурий, Асжадий, Фарруҳий, Фирдавсий.
2. Зийнатий, Асжадий, Фарруҳий, Унсурий томонларидан айтилган рубойларни юқорида кўрган әдик. Яна шундай рубойлардан бир-икки намуна бериш керак:
Маҳмуд Газнавий бир кеча май мажлиси қурадир. Онда шоирлардан Унсурий ҳам бор. Маҳмуд маст бўлгач, ўзини(иг) суюклисига:

— Мени қора кунга солған бу қора соchlарни кес!— дейдир. Ул ҳам уйдан чиқиб, сочини кесиб келадир. Маҳмуд Газнавий ўз суюклисини сочсиз кўргач, айтган гапидан пушаймон бўладир, хафаланадир, ички мажлиси совуган каби бўлади(р). Шоир Унсурий дарҳол ўз вазифасини адо қилади:

Ки айб сари зулфи бад аз костан аст?
Чи жойи ба ғам нишистану хостан аст?
Рўзи тарабу нишоти май, хостан аст?
Коростан сару зи-пиростан аст?

Таржимаси:

Гўзалларнинг соchlарини кесиш улар учун камчилик бермайдир.

Бунинг учун қайфуриш ярамайдир,
Аксинча шодланиш, ичиш керак,
Чуники гўзал ёғочларни безатмак, ўстирмак учун баъзи шоҳларини кесадирлар,

деб мажлисни буруни шодлиққа қайтарған бўладир.

Яна Маҳмуд Газнавийнинг «Гўйи човгон» ўйуни замонида оти қоқилиб йиқитёзади. Маҳмуд бир оз асабийланган бўлса керакки, Унсурий дарҳол бир рубойи билан унинг кайфини жойинга келтирадир. Ва қоқилған отини инъом тариқасида оладир.

Султон Санжар Салжуқий бир кайф-сафо кечасида ўзининг маъшуқаси Маҳастийдан ташқарида қор ёғиб-ёғмаганини сўраганда, Маҳастий:

Шоҳо фалакат асби саодат зинкард,
Ваз жумла Хисравон туро таҳсин кард.
То дар ҳаракат суманд заррин неълат,
Бар гил ниҳанд пой, замин сиймин кард

рубоийси билан мажлисни гуллатади.

Таржимаси:

Эй ҳукмдор, фалак сенинг учун саодат отини эгарлади,
Бутун подшоҳлар(дан) ёлгуз сенга офарин айтди.

Олтин тақали отинг сёғини лойга қўймасин, деб
Ер юзига кумуш ёйиб қўйди.

Шоир Муazzий ҳам, томға чиқиб, янги ойни кўрган
Маликшоҳфа бир рубойи билан муқобила қилиб инъом-
лар олади. Нард ўйнаб ютилганидан жуда хафаланиб
қолған Тўғон шоҳнинг кайфини кетирмак учун шоир
ҳаким Азрақийнинг бир рубонйси бор ва машҳурдир.
Мисол кўб, ҳаммасини ёзиш узоққа чўзиладир.

Форс шеъридаги рубоий шаклининг саройда қандай
бир рўлни ўз устига олғанини кўрсатмак учун шу қадар
мисол етарли бўлса керак¹⁾.

Салжуқий давлатининг кучайган, бойиган, кенгайган
бир даврида Умар Хайёмнинг салжуқий саройида тур-
ганин юқорида кўрдик. Салжуқий саройида мунажжим,
табиб ҳам надим сифатлари билан турган Умар Хай-
ёмнинг шул хусусий базмларда май-маъшуқ кечаларида
ҳеч қолмасдан иштирок қылғаниға бизнинг ҳеч шубҳа-
миз йўқ. Ва Хайём рубоийларидан кўбининг шу кеча-
ларда айтилғанини қабул қилишфа ҳеч мониъ йўқ. Узун
сўзни қисқартириб айтганда: Умар Хайёмнинг шеъри
саройдағи хизматларнинг ташвиқот қисмини (яъни қа-
сидачиликни) эмас, кайф-сафо кечаларини, май-маъшуқ
мажлисларини идора қилиш қисмини ўз устиға олган.
Ва шу йўлда форс адабиётида унчилмас, ўлмас бадиа-
лар яратган. Умар Хайёмнинг «май»и Худонинг ишқи
эмас, салжуқ султонлари саройида ичилган узум майн
бўлған. Хайём бу майдан саройдағи базм кечаларида-
гина ичган. Доимий сархуш, пияниста бўлмаган. Эрон-
нинг бу санъаткор шоири ҳақида бўлған ифорт, тафрит-
ли уч фикрни мана шу йўлда янгилишликка чиқар-
ғандан кейин унинг рубоийларини кўришга киришмоқ
вақти келган, деб ҳисоблаймиз.

Хайём шеърининг энг катта вазифаси юқорида кўр-
ганимиз каби май мажлисларини мақтамоқ, бу мажлис-
ларни давом қилдиришфа сарой эгаларини, давлатли
феўдалларини ташвиқ қилмоқ, шуларни теграсида юр-
ган, шуларнинг киссасига қараб турган паразитларнинг
фикрларини ҳимоя қилмоқдир.

Хайём ўзининг уста санъати соясида бу вазифани

¹⁾ Биз бунда рубоийнинг саройда базм кечаларидаги рўлини
изоҳ қилмоқчи Абу Саъид Абул Хайр каби мутасаввифларнинг,
Абу Али Сино каби ҳакимларнинг бир кўб фалсафий дастурларни
рубоийлар билан бергандарини инкор қилмаймиз, албатта.

ҳақиқатан яхши бажара олған. Бу йўлдаги рубоийла-
ридан баъзи намуналарни кўрайлик:

1

Рўзист хуш ва ҳаво нагармаст на сард,
Аброз руҳ гулзор ҳами шўяд гард.
Булбул ба забон ҳолу худ бо гулу зард,
Фарёд ҳами занад ки май боёд хурд.

Таржимиаси:

Чиройли бир кун: илиқ ҳаво, булут гулзор юзидағи
тўзонларни ювмоқда. Булбул сариқ гулга қараб: «Ичиш
керак!» деб қичқирмоқда.

2

Хушёр небудаам даме то хастам,
Гар худ шаби қадраст дарон шаб мастам.
Лаб бар лаби жон, сийна ба сийнаи хум,
То рўзи багардан сароҳи дастам.

Таржимиаси:

Яшаганим муддатда ҳеч бир вақт ҳушёр бўлмадим,
Ҳатто лайлалт ул-қадр кечаларида ҳам маст бўлдим.
Ҳар кеча саҳаргача лабим пиёла лабида,
Кўкрагим хум кўкрагида, қўлим шиша бўйнидадир.

Ўзининг ҳукмдорига хитоб қилиб айтадир:

3

Эй барсари сарварон олам фирўз,
Доники чи вақт май буд руҳ афрўз.
Яқшанбау душанбау сешанбау чор,
Пайшанбау одинау шанба шабу рўз.

Таржимиаси:

Эй дунё бошлиқларининг ҳаммасидан устун бўлган зот,
Биласанми, май ичмакнинг қачон жонға фойдаси бор?
Яқшанба, душанба, сешанба, чоршанба,
Панжшанба, жума, шанба кеча-кундузи билан!

4

Боданишин ки мулки Маҳмуд ин аст,
Ваз чанг шинавки лаҳн Довуд ин аст.
Аз омада ва рафта дигар ёд макун,
Ҳоли ҳуш дор зонки мақсад ин аст.

Таржимаси:

Май билан ўтири, у машҳур Маҳмуд Газнавийният салтанати (ёхуд махтанаарлик салтанат) шудир. Ҳар нима эшитмакчи бўлсанг чангдан эшит, Чунки, дин томонидан махталған Довуд товуши шудир. Үтмишини, келгусини ҳеч тушунма, Шу бир дамнингни яхши кечир, зотан мақсад ҳам шудир.

5

Хон, то нанаҳи бар дили ҳуд гусса з-дард,
То жамъ куни сийму сафед ва зари зард.
З-он пеш ки гардад нафаси гарм ту сард,
Бо дўст бихўр ки душманат хоҳад хўрд.

Таржимаси:

Ҳушёр бўл, оқ кумуш, қизил олтин топиш учун кўнгулга қайғу юклама! Йессиқ нафасинг совугандан бурун борингни дўстларинг билан ич, е (ҳалиги паразитлар билан), йўқса, душманларингга ем бўлиб қолар.

Сарой теграсида тўпланган, бутун ҳаётларини шунга боғлаған, саройдан бошқа ўзларининг борлиқларини тушуна олмаған паразит йўлдошлирига айтадир:

6

З-он пешкан аз замона тоби бихўрим,
Бо як дигари имрўз шароби бихўрим.
К-он чархи фалак бавақт рафтан моро,
Чандон надиҳад амон ки оби бихўрим.

Таржимаси:

Замонадан тўғаноқ емасимииздан бурун
Келингиз бир-биримиз билан бир шароб ичайлик.
Чунки, ўлим вақти келгач,
Бир ютум сув ичишимизга ҳам муҳлат берилмайдир.

7

Субҳаст дами бода гул ранг занем,
Ва иш шиша пому нанаг бар санг занем,
Даст аз «амал дароз» ҳуд боз кашем,
Дар зулфи дарозу доманин чанг занем.

Таржимаси:

Саҳар чогидир, қип-қизил май ичайлик-да,
Номус, ор шишасини тошға уриб синдирайлик.

Қўлимизни узун тилаклардан, теран мафкуралардан
тортиб,
Гўзалларнинг узун соchlари билан чолғуларнинг
этакларига урайлик.

8

Бархезу маҳўр ғам жаҳон гузарон,
Хуш бош дами башадмони гузарон,
Дар табъи жаҳон агар вафон буди,
Навбат ба ту ҳуд наёмади аз дигарон.

Таржимаси:

Тур жойингдан, ўтадирған жаҳоннинг ғамини ема,
Шу дақиқани, шу дами шодлик билан кечиришга тириш.
(Менга замона вафосизлик қилмасму? деб ўйлама,
чунки)

Замоннинг вафоси бўлса эди: бу айш, ишрат кунлари
бошқалардан сенга келмас эди.

9

Токи ғами он хўрам ки дорам ё не?
Ва бин умри нажӯшад ли гузарам ё не?
Пур кун қадаҳ бода ки маълумам нест,
Ки ин дамки фру барорам ё не?

Таржимаси:

«Бир нарсам борми, йўқми? Умримни шуидай кайфу
сафо билан ўтказаманми, йўқми?» деб қачонғача қай-
ғурамен.
Мен ичимга олганим шу нафасни чиқаришимни билмай-
ман,
Май пиёласини тўлдир!

10

Ин қобилаи (?) умр ажаб мегузарад,
Дар ёби дамини аз тараб мегузарад.
Соқий, ғами фардои ҳарифон чи хўри,
Пеш ор пиёдаро ки шаб мегузарад.

Таржимаси:

Бир карвонга ўхшаган умримиз жудаям тез ўтмақда.
Сен кайф-сафо билан ўтатурған бир нафасни қўлдан
берма,
Эй соқий, ҳарифларнинг эртаси учун нега қайғурасан,
Пиёлани кстир, кена ўтмасин!

Бу рубоийлар зоҳирий дабдабасининг юздагина кўришишининг шуҳрати мингларча қасидани тўлдирган салжуқийлар саройининг энг терап ҳам энг кирли нуқтариғача кўрсатувчи чироийлик ойначалардир. Булаэр Эрон салжуқий саройида йигилиб, ҳукумат идораси бошида ўтирган, ўзининг бир дақиқалиқ кайф-сафосидан бошқа ҳеч бир нарсани тушунмаган, мамлакат идораси, ҳалқ тинчлиги ҳақида эмас, ўзининг эртаси ҳақида ўйлашдан ҳам безган, тилаксиз, иродасиз, бузуқ, чурук бир жамсатнинг руҳий ҳолатларини кўрсатадир.

Мамлакатнинг эртасини ўйламоқ булар учун ғафлат саналади. Ҳатто шу сафоҳат кечаларини ўзининг манглай тери билан таъмин этганларнинг тинчлиги ҳақида тушунмак, булар учун ҳаётнинг қадрини билмаслиkdir.

Буларнинг шиори:

Эртани ўйлама, май кетир, кеча ўтмасин!

Булар эрта-индин ўз бошларига ҳам катта фалокатларнинг келишини кўриб турганлар. Шуларнинг олдини олишга ҳам кучсизлик, иродасизлик кўрсатганлар:

Май хўрки чунин умрки ғам дар пай ўст
Ои баки баҳоб ё бамости гузарад¹⁾,

деганлар-да, ўтирганлар...?

Бу қадар чурук бир жамият томонидан кенг бир ўлканинг идора қилиниши қандай мумкин бўлди экан — деб ўйламанг, чунки Хайёмдан 25—30 йил кейин давлатдан иом-нишон ҳам қолмағандир.

Маълумдирки, мусулмон дини майни ҳаром қилған. Бир қисм мусулмон руҳонийлари Хайём иштирок этган сарой кайф-сафо мажлисига чақирилмаганликлари учун²⁾, бундай кечаларда шариат исми билан қаршу, ундан норози. Хайём шунинг учун бошлаб буларға ҳужум қиласидир. Руҳонийларнинг ва улар таянган жаннат, жаҳаннамнинг, диннинг спирини очиб беришга тиришадир.

Эроннинг бу олим, шоири динга қаршу озод бир вазият тутган, дин ва унинг тарафдорларини (нг) буйруқларини заҳарли кулишлар билан масқара қилишга тиришган ҳамда диннинг қайси нуқталариға қандай кулишни жуда яхши топган, лекин бу масъалани омманинг

¹⁾ Охири ғам қайгу бўлган бундай тириқчиликнинг ўйқула мастиликда ўтиши яхшироқ демакдир!

²⁾ Чакирсалар ўвалари ҳам ича берадилар.

манфаати нуқтаи назаридан эмас, саройдағи май мажлислари қарашидан танқид қылған. Шундай бўлса ҳам бу санъаткор, нозик шоирнинг бутун башариятни заҳарлаган дин ва хурофотга қаршу кулишларини тақдир этмай ўтиш қўлдан келмайдир.

1

Дар мажлис агар чи бо ниёз омадам,
Хаҳоки не аз баҳри намоз омадам.
Инжо рўзи сижода дуз дидам,
Он гум шудаст боз-боз омадам.

Таржимаси:

Мен масжидга тубанчилик билан келган бўлсамда, тўғруси, намоз учун келмадим. Бундан бир кун жойнамоз ўғирлаган эдим. Шуни яна йўқотдим, яна келдим!...

2

Гўяндки, май бамоҳи шаъбон наравост,
На низ ражабки ин маҳлас худост,
Шабон, ражаб маҳ худоянду расул,
Моҳи рамазон хўремки ин хосай мост.

Таржимаси:

Айтганларига кўра, шаъбон ойида май ичиш ярамас эмиш (чунки бу пайғамбарнинг ойи эмиш). Ражаб ойида ҳам ичинб бўлмас эмиш, чунки бу худонинг ойи эмиш. Бу ҳолда биз ўзимизнинг рамазонимизда ичайлик.

3

Гўянд беҳишту хуру кавсар бошад,
Жўйи майу ширу шакар бошад.
Туркун қадаҳ бода ва бардастам не
Нақди з-ҳазор насия бехтар бошад.

Таржимаси:

Айтганларига кўра, жаннат, ҳур, кавсар деган нарсалар бўлар экан. Онда майдан, сутдан, болдан, шакардан ариқлар оқар экан.

Май қадаҳини тўлдириб бер қўлимға,
Чунки биттагина нақд, минг насядан яхшироқдир.

Жомию майу соқий бар лаб кашад,
Ин жумла амро нақд туро нася беҳишт.
Машунав суҳан беҳишту дўзах аз кас,
Ки рафт дузах ва ки омад зи беҳинч?

Таржимиаси:

Мен бир гулзор бўйича май, пиёла ва соқийни нақд-
нина истайман.

Нася жаниат сеники бўлсин,
Ҳеч кимдан жаниат, жаҳаннам сўзини тинглама.
Ҳалигача жаҳаннамга ким кетди, жанинатдан ким келди?

Эй муфтий, з-ту пуркортарим,
Бо ин ҳама масти з-ту ҳушёртарим,
Ту хуни касон хўри ва мо хуни разон,
Инсоф бидеҳ кедом хунхортарим.

Таржимиаси:

Эй шаҳримизнинг муфтийси, биз сендан ишчанроқмиз,
Маст бўлсак ҳам сендан яхшироқ ўйлаймиз.
Сен одамларининг қонини ичасан, биз узум қонини
ичамиз.

Қайсимиз хунхорроқ эканмиз, ўзинг инсоф қил!

Моем харидор майи кўҳна ва нав,
Ва онгоҳ фурушанда жаниат ба ду жав.
Гўйики пас аз марғ кужо ҳоҳам рафт,
Май пеши ору ҳар кужо ҳоҳад рав.

Таржимиаси:

Биз майнинг эски ҳам янгисига харидорлармиз,
Жаниатни эса иккитагина арпага сотишга тайёрмиз.
Сен ўлимдан кейин қаёққа борар эканман, деб ўйлайсан,
Майни менга кетир, қаёққа борсанг боравер.

З-оп пешки ғамҳо шаби хун оранд,
Фармонки, то бода гулгун оранд.
Ту зар не, э ғофил, нодон ки туро,
Дар ҳок ниҳонд боз берун оранд.

Таржимаси:

Қайғулар босмасдан бурун,
Буюргил, қизил май келтирсингилар.
Эй билимсиз ғофил, сен олтин эмассанки,
Тупроққа күмгандан кейин янгидан сени чиқарсингилар.

8

Май хўрдану шод будан ойини манаст,
Фориг будану з-куфру дин, дини ман аст.
Гўфтам ба арус даҳр обии ту чист?
Гўфто дили хуррам ту кобини манаст.

Таржимаси:

Менинг мазҳабим ичиб, шодлик қилмоқдир,
Диндорлик, кофирилик ишларидан узоқ турмоқ менинг
динимдир.
Чиройлик келинга ўхшаган дунёдан, «Сенинг қалининг
нимадир», деб сўрадим,
«Менинг қалинум сенинг қайфусиз, тоза кўнглингдир!»
деди.

9

Изад чу гил вужуд моро ораст,
Донис з-феъли мо чи бар хоҳад хост.
Беҳукмаш даст ҳар гуноҳи ки марост,
Ба суҳан рўзи қиёмат з-кужост?

Таржимаси:

Тангри бизнинг танимизни лойдан тузган экан,
Бизнинг дунёда нималар қилишимизни билгандир,
албатта,
Шундай бўлгач, бизнинг бутун гуноҳларимиз унинг
амри биландир.
У ҳолда қиёмат куни оловга ёндиришнинг нима маъноси
бор?

10

Қас хулд ва жаҳимро надидаст, эй дил,
Гўйики, аз он жаҳон радаст, эй дил?
Умид ва ҳарос мо бежизест қаъон,
Жуз номи нишони на падиаст, эй дил.

Таржимаси:

Эй кўнгул, ҳеч ким жаннат билан жаҳанинамни кўрган
эмас,

У дунёдан ким келди (ки, улардан аниқ хабар берган бўлсин).
Биз бир нарсадан қўрқуб, бир нарсаға умид боғлаған-
МИЗКИМ,
Уларнинг қуруқ исмидан бошқа ҳеч асарлари майдонда
йўқдир.

Саройда оппортунизм таълимоти билан машғул бўл-
дан ёхуд саройдағи оппортунист ҳаётининг бир намо-
ёндаси бўлған Хайёмининг оддий одамлардан эмас, ҳа-
ким, файласуф бир зот эканин юқорида кўрган эдик.
У саройдаги оппортунист ҳаётини давом эттиրмак учун
ўзининг бор кучини, бор маълумотини сарф қилғандир.
У бошлаб мобилизм фалсафасига таянадир. Оламда
бир ҳолда қолғучи ҳеч бир нарса йўқдир. Ҳар нарсанинг
шакли ўзгариб турадир, дейдир.

Бу тўғруда Хайём билан мутасавифлар бир фикр-
да. Улар ҳам оламда событ ҳеч бир нарса йўқ, олам
ўзгариб турган бир «хоб¹ хаёл»дан иборатдир. дейлар.
Машҳур мутасавиф Бедил ҳам:

Абас ба фикри қумош саботу жома мадад,
Ба оламики туйи инқилоб май бофанд

деган эди.

Лекин, Хайёмининг бундан олатурған натижаси сў-
фийлар олатурған натижадан бутунлай бошқадир.

Сўфийлар «Оламда событ йўқ, ҳар вақт ўзгариб
турадир, бу бир хаёлдан иборатдир. Утгаилар ўтди, йў-
қолди. Келгусилар ҳали йўқ. Келса, ўтиб йўқолар. Шу
бир нафасни ғанимат билиб, Худога топин, унга яқин-
лаш» каби бўлмағур гаплар билан мияни ачиталар.
Риёзатға, ибодатға, муроқибаға ундайлар. Хайём «дам
ғаниматдир, буни ичкисиз, кайф-сафосиз ўткарма!»
дейдир.

Шунинг учун Хайём оламда инқилоб борлиғини
исбот қилмоқ учун кераклик далилларни май кечала-
рида кайф-сафо мажлисларидан оладир. Яъни Хайём:
мобилизм фалсафасидан кайф-сафо мажлисларида даре
берадир. Мақсади шу мажлисларнинг давомига замин
ҳозирламоқдир.

У май кўзасига қараб дер:

1

Ин кўза чу ман ошиқи зорий будаст,
Дар банди сари зулфи ингори будаст,

Ин даста ки дар гардани, о, мебинни,
Дастист, ки дар гардани ёрий будаст.

Таржимаси:

Бу кўза менга ўхшаган бир ошиқ эди.
Бир гўзалнинг соchlарига боғланган эди.
Бўйнидаги дастани кўрасанми,
Бу бир маъшуқ бўйнига осилган бир қўл эди.

2

Ди кўзагари бидидам андар бозор,
Бар пора гили лафат ҳамизат бисёр.
Дон гил базабони ҳол бо у мегўфт,
Ман ҳам чу ту будаам маро нигу дор.

Таржимаси:

Тунов кун бозорда бир кулолни кўрдим,
Бир парча лойин тенмоқда эди.
Лой эса ўзининг туричи билан унга
«Мен ҳам сен каби эдим, мени яхши тут» дер эди.

3

Дар корки кўза гири рафтам дўш,
Дидам ду ҳазор кўза гўё ва хамуш,
Ҳар як ба забон ҳол боман мегўфт,
Ки кўзагару, кўзахару, кўзафурӯш?

Таржимаси:

Кечаки кўза ясовчи (кулолчи)нинг дўконига бордим,
Мингларча кўзалар кўрдим, ганирмасалар ҳам га-
пирган каби эдилар.
Ҳар бири менга ўзининг вазияти билан
«Бизнинг қайсимиз кулол(чи), қайсимиз кўза олғучи.
Қайсимиз кўза сотувчи?» деб сўрар эдилар.

4

Абр омад боз бар сари сабза гирист,
Бебодан аргувон наме бояд з-ист.
Имрўзки ин сабза томошогаҳи мост,
То сабзан ҳоким мо томошогаҳи кист.

Таржимаси:

Булут яна келиб, кўкчамлар бошида йиғлади,
Бу чоғда аргувон рангли майдан узоқда туриш ярамай-
дир.

Зеро, бугун бу кўкламликни биз томоша қиласиз,
Бизнинг тупроғимиздан ўсган кўкламларни кимлар
томуша қиласар (билимайман).

5

Бингар сабо домани гул чок шуда,
Булбул зи жамол гул тарабнок шуда,
Дар сояйи гул нишинки бисёр ин гул,
Аз ҳок баромадаст ва бар ҳок шуда.

Таржимиаси:

Қарағил, тонг елидан гул этаги қандай йиртилган,
Булбул гулга қараб қандай шодланган.
Сен гул соясида бироз ўтири (зеро), бу гул
Тупроқдан ича дафъалар чиқиб, яна тупроққа кирган-
дир.

Иш шунинг билан, албатта, қолмайдир, табиб, файласуф ҳам шоир бўлған Хайёминг раҳбарлиғи остида ўзларининг кайф-сафо кечаларини давом эттиրмак истаганлар бу қадар билан қаноатланмайлар. Ўнга яна саволлар бералар. «Хўб» — дейлар, — шу ўзгариб турган ҳодисот оламининг нари томонида ҳеч ҳақиқат борми? Олам шундоқ ўзгариб турадир-у, биз ҳам ўз кайф-сафомизда давом қиласерамиз. Бошқа ҳеч гап йўқми?» — деб сўрайлар. Хайём бунга: «Билмайман, уни билиб бўлмайдир!» деб жавоб берадир. Хайём бунда энди оғнистизм фалсафасига чўмилган бўладирки, бу фалсафага мусулмон олимлари «лоадрия мазҳаби» дерлар. Хайём мана шул лоадрия фалсафасига онд 4—5 рубобий берадир:

1

Қавми мутаффакиран дар мазҳаб ва дин,
Жамъи мутахиранд дар шак ва яқин.
Ногоҳ минодий дар ин з-камбан,
Кой бехабарона роҳ на онаст, на ин.

Таржимиаси:

Бир гуруҳ дин ва мазҳаб тўғруларида тушунмакдалар,
Бир жамоат шубҳа билан аниқлик орасида ҳайрон
юрмақдалар.

Бирдан қарайсанки, бир жарчи: «Ҳой, хабарсизлар,
Йўл у ҳам эмас, бу ҳам эмас!», деб қичқирадир.

2

Ононки мұхит фазлу одоб шуданд,
 Ва-изжамъ камол шамъ асҳоб шуданд.
 Рах з-ин шаб ториқ на бурдан берун,
 Гуянд фасонаи ва на хоб шуданд.

Таржимаси:

Фазилат ва одоб билан ўралиб олинганилар илм ва камолот йиғиб, ҳалқ орасида ёруғ чироғ каби яшиаб турдилар. Лекин, бу қора кечадан йўл топиб чиқа олмадилар. Эртаклар айта-айта уйқуға толдилар, ахир.

3

Аз омаданам набуд гардунро суд,
 В-аз рафтани жамолу қоҳаш нафузд.
 Аз ҳеч каси низ ду гушам нашунад,
 К-ин омадан ва рафтани маи баҳри чи буд.

Таржимаси:

Менинг келишимдан замона учун ҳеч бир фойда йўқ.
 Кетишим билан ҳам унинг ҳеч нимаси ортмайдир.
 Ҳеч кимдан ҳам шу икки қулоғим билан эшита олмадимки,
 Менинг бу келиб кетишим нима учундир!

Бу шундай дунё бор экан-да, биз ҳақиқатни онглай олмай эканимиз, лекин ўлгандан кейин-чи? Онда бир нарсани онгланш — билиш мумкин бўлмасми?! Бу саволга энди Хайём куладир.

«Сен тирик эканда, шууринг ўзингда бўлганла бир нарсани била олмадинг, ўлуб шуурингдан айрилгандан сўнг нима биларсан», дейдир:

Имрўзки боҳуди надонисти ҳеч,
 Фардои зуҳуд рави чи хоҳи доност.

4

Даври ки дару омадан ва рафтани мост,
 Онро на бадоят на ниҳоят пайдост,
 Қас май назанад дами дар ин маъни рост,
 Ки ин омадан аз кужо ба рафтани ба жу жост?

Таржимаси:

Бизнинг келиб кетганимиз даврнинг на боши, на оёғи билинмайди.

Бу келиб кетишининг қайдан қаерга экани тўғрусида ҳам ҳеч ким тўғруроқ сўзлай олмади.

5.

Дар пардайи асрор касиро раҳ нест,
З-ин таъбия чун жон кас огаҳ нест.
Хаз дар дили ҳок ҳеч манзилки нест,
Мешунав ки чунин фасонаҳо кўтаҳ нест.

Таржимиаси:

Табиатнинг асрор пардасини ҳеч ким кўтариб тураломайди¹⁾.

Бу тартиботдан ҳеч кимниңг жони хабардор эмас.
Тупроқ бағридан бошқа бориб туратурған жой (жаннат, жаҳаннам) йўқдир.

Афсоналар узундир, сен уларни тинглама.

Хайём мана шу фалсафани, муҳокамаларни яна май, яна кайф-сафо масалалари билан натижалантирадир:

Чун нест ҳақиқат ва яқин андар даст,
На тавон ба умиду шак ҳама умр нишасти.
Мон, то нанаҳим жоми май аз кафи даст,
Дар бехабари мурд чи ҳушёр чи масти,

дейдир.

Таржимиаси:

Шундай бўлғач, ҳеч бир ҳақиқат, ҳеч бир аниқлик майдонда бўлмағач, шубҳалар, аниқсизликлар орасида умр ўтказиш ярамайдир.

Кел, май пиёласини қўлдан қўймайлик.

Чунки, ҳеч нарсадан хабар бўлмагандан кейин, мастилик билан ҳушёрлик баробардир.

Хайём оғнистизмда тура олмайдир. Инкор учун йўл излай бошлайдир. Бошлаб, кучли-кучли шубҳалар майдонига ташлайдир: агар ҳақиқатан шу ҳодисот оламининг нари ёғида бир ҳақиқат бўлса, у ҳам, сизнинг ўйлаганизча, «худо» эса, у ҳолда бу қадар тузук, синдиришлар нечун:

1.

Таркиби пиёлароки дар ҳам пайваст,
Бишикастан ўраво кужо дорад масти.

¹⁾ Бу фикр фаннинг Хайём замонидаги даврида тўғридир. Бугун эса фан табиат асроридан ҳар куми бирини кашф этиб, динга зарба бермоқдадир.

Чандин сару соқ нозанин на кафи даст,
Аз меҳр ки пайваст, ба кини ки шикаст.

Таржимаси:

Май пиёлласи тузилган бир нарса, шуни синдиришни маастлар ҳам тиламайлар. Бу қадар нозанин қўллар, гавдалар, бошлар... Кимнинг меҳри билан тузилиб, кимнинг кинаси⁴⁵ билан бузиладир?

2.

Доранда ки таркиби табойи орост,
Аз баҳри чи ў фикандаш андар кам кост.
Гар нек омад шикастан аз баҳри чи буд,
Вар неки найоман ин сур айби кирост?

Таржимаси:

Табиатнинг тартибларини уни(нг) эгаси тузган бўлса, иғечун камчиликлардан уни қутқазмади? Агар булар яхши тузилган бўлса, бузишнинг сабаби нима?! Яхши тузилмаган бўлса, гуноҳ кимда?!

Мана бу шубҳалар Хайёмни оғнистизмнинг (лоадрийликнинг) манфий томонига тортадир. Уни қатъий инкорга элтиб тўхтатадир. У: «Мана шу кўрганимиз ҳодисот оламининг нариёғида ҳеч нарса йўқдир!» — деб қичқирадир:

1

Эй бехабар, ин шакл мужассам ҳеч аст,
Вайн торам наравоқи арқам ҳеч аст.
Хуш бошки дар нашиман кун ва фасод,
Вабаста як дамим он ҳам ҳеч аст.

Таржимаси:

Эй хабарсиз, мана шу гавдаланган шакл (коинот) ҳечдир. Бу тўққиз қабат нақшли кўк ҳам ҳечдир. Сен кайфингни қўлдан берма, бу оламда ёлғиз биргина нафасга боғланганимизки, у ҳам ҳечдир!

2.

Ринди дидам нишаста бар хангি замин,
На куфр, на ислом, на дунё ва на дин.
На ҳақ, на ҳақиқат, на шариат, на яқин,
Андар ду жаҳон киро буд заҳраи ин.

Таржимаси:

Ер отига миниб олган бир риндни кўрдимки, куфр, ис-

лом, дин, ҳақ-ҳақиқат, шариат, яқинларнинг ҳаммасини ташлаган икки дунёда бундай ботурлиқ кимда бор?!

Натижа

Хайём таржимайи ҳолиға событ бир тус беришга тиришиб кетирганимиз материаллардан унинг у замонда юксак бир илмий ўрин тутгани онглашилган бўлса керак. Хайём риёзиёт, табииёт, ҳайъат, фалсафада асрнинг устодларидан бўлган. Унинг фаний асарларини текшириб илмга, фанга қилған хизматларини майдонга чиқариш ва шул хизматларга кўра уни тақдир қилиш фантирихининг вазифаси.

Хайёмининг рубонийдан бошқа шаклларда шеър ёзмагани ёхуд жуда оз ёзғанини назарга олғанда, унинг бошқа форс шоирлари каби шоирлиқни асосий ишлардан қилиб олмағанига ҳукм қилиш мумкин. Хайём подшоҳларни турли муболағалар билан мақтаб узун қасидалар ёзмаған. Бундан Хайёмининг подшоҳларни мақтаб таъмин-маишат қилишга таназзул қилмаған илмий олий ҳимматлардан, саройни у қадар севмаганлардан эканин даъво қилмоқ у қадар тўғри бўлмайдир¹⁾. Хайём шоирлиқни асосий касб қилиб олмаған, саройда ўз мавқенини таъмин қилиш учун шеърға унинг эҳтиёжи бўлмаған. Бу мақсадға эришмоқ учун унинг йўлида шеърдан муҳимроқ танилган табиблиқ, мунажжимлик санъатлари бўлган. У шулар билан ўз мавқенини керагича таъмин эта олган. Рубонийларини эса подшоҳларга базмдошлиқ нуқтаи назаридан ёзған.

Хайём динга қаршудир. Хайём шу нуқтаи назаридан бизга яқинлаша оладирми, йўқми? Бу саволнинг жавобини бермак учун бир нуқтани текшириш лозим: Биз Хайёмининг рубонийларидан бошқа бир кўб мустақил асарлари борлигини юқорида кўрдик. Хайём шу мустақил асарларини биттасида динға қаршу очиқ бир фикрни майдонга қўйғаними? Ёхуд бошқа бир кўб буржуазия файласуфлари каби ишни пардалаб ўтишга киришганими?

Хайёмининг бошқа асарлари ҳали текширилмаган. Шунинг учун биз (томонимиздан) бу ҳақда узил-кесил бир нарса айтиш қийин. Шундай бўлса ҳам мен ўзим иккинчи бир фикрга тарафдорман: Менинг фикримча,

¹⁾ Герлигда босилған «Рубониёти Ҳакими Үмар Хайём»да Хайёмининг таржимайи ҳолиги ёзған доктор Фридрих Розан Хайёмни шу йўлдароқ мақтайдир.

Хайём динсизликни мустақил бир асарида мудофаа қилиб майдонға қўйушға ботирлиқ қила олмаған. У динсизликни май мажлисларидагина шу мажлисларни гуллатмак учунгина мудофаа қилған. У ҳолда бу нуқтадан ҳам Хайём бизга яқинлаша олмайдир...

Хайём(ни) шарқ тазкирачилари кўбрак шоирлар қаториға киргизмак истамаганлар. Буни юқорида кўрган эдик. Бунинг сабаби Хайёмнинг рубоийдан бошқа шеър ёзмағани, рубоийни ҳам жуда оз ёзғани бўлса керак. Биз шарқ тазкирачиларининг бу ишлариға қарамасдан Хайёмнинг шарқ шоирлари орасида жуда юқори бир ўрин олғанини қабул қиласиз. Хайёмнинг рубоийларида бўлған ифода очиқлиғи, услугуб гўзаллiği, фикр ўткурлиги уни бошқа шарқ шоирларидан юқориға чиқарадир. Хайёмнинг фикр ифода қилишидағи усталигидан фойдаланиш ҳар шоир учун керакли бир ишдир. Бизнинг классик адабиётимизнинг форс адабиёти таъсири остида қолғани турган гап, буни ҳаммамиз биламиз. Шундай бўлғач, классик шоирларимизнинг Хайёмдан таъсир олган бўлишлари маълум. Бизнинг шоирларимиздан ўзини Хайёмға ўхшатишга тиришганлар кўб. Навоийнинг, Лутфи(й)нинг, Умархоннинг, Фазли(й)нинг ва бошқаларнинг хайёмона рубоийлари йўқ эмас, бор. Лекин, буларнинг ҳеч бири рубоийда Хайёмға яқинлаша олмаған. Зўрлаган, зўрлаган, натижада муваффақиятсиз чиққан. Менинг фикримча, бизнинг классик шоирлар орасида Хайёмға яқинлашишға, ўзини Хайёмға ўхшатишға муваффақ бўлған бирдан бир шоир машҳур Бобир Мирзодир.

Бобирининг рубоийларида бўлғани очиқлик, гўзаллик, соддалик Хайёмға ўхшайдир. Лекин, Бобир Хайём каби ҳикмат, фалсафа олими бўлмаған. Бу нуқталарда унинг рубоийлари Хайёмдан жуда кейинда турадир. Биз бунда Бобирнинг баъзи рубоийларини кўчирамиз:

Кўнгли тилаган муродига етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки мұяссар ўлмаса оламда.
Бошини силиб бир сориға кетса киши.

* * *

Рафторию қаддиға равоним садқа,
Бир боқишиға икки жаҳоним садқа.
Оғзию белига буду нобудум сарф,
Кўзию лабиға жисму жоним садқа.

* * *

Келди рамазону, мен тақи бодапараст,
Ийд ўлдию, зикри май қилурман пайваст.
Не рўзаю, не намоз йиллар, ойлар,
Тун, кун маю, маъжун билан девонаю маст.

* * *

Май таркини қилғали эрурман ғамлиқ,
Бор тийра кўнгулда ҳар замон дарҳамлиқ,
Ғам бирла фарсадалиқ ҳалок этди мени,
Май бирла эмиш шодлиқу хуррамлиқ.

* * *

Май таркини қилғали паришондурман,
Билмон қилур ишимни, ҳайрондурман.
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибману пушаймондурман.

Ҳар ҳолда Хайём билан бизнинг классик шоирлар-
нинг муносабатларини белгилаш айрича бир ишдир.
Ҳозир бу ҳақда узун тўхташ мумкин эмасdir.

ИЗОҲЛАР

«НАВОЙНИНГ ФОРСИИ ШОИРЛИГИ ҲАМ УНИНГ ФОРСИИ ДЕВОНИ ТҮГРИСИДА»

Мақола Фитратнинг Алишер Навоий ҳақида ёзилган энг чуқур тадқиқоти даражасида ўз даврида ва кейинги йилларда ҳам аҳамият қасб этган. Навоийшунослика унинг форсий адабиётнинг улкан вакили экани ҳали тадқиқ этилмаган бир шайтда, нафақат Фонийнинг, балки ушбу тахаллусни қўллаган бопиқа шоирларнинг ижодини ёриттишида ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Мақола илк бор «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1925 йил 12-сонидаги (38–41-бет) чон этилган, 1993 йили «Шарқ машъвали» илмий мажмуасининг 1-сонида қайта нашр этилган (табдилчи Ҳ. Болтабоев).

Мақола қайта напирга тайёрланиш жараёнида илк нусхалири билан солиштирилди, унда келтирилган Навоий, Жомий ва бошқа форсигўй шоирларнинг асарларидан парчалар ҳозирги нашр билан қиёсан ўрганилди. Мавжуд таржималар (масалан, Ш. Шомуҳамедов, М. Ҳасанинг) айти ўша байтлар изоҳларидан берилди, аввалда таржима бўлмаганларнинг эса, мазмунин келтирилди. Нисбатан номатъум ёки кам танини бўлгани муаллифлар ҳақидағи маълумот ҳам қўйида изоҳлар таркибида берилади:

1. **Давлатшоҳ —** Машҳур тазкирачи Давлатшоҳ Самарқандий (1435/36—1495) назарда тутилган. Форсий тилда ёзилган «Тазкират ун-шуаро» (1486)нинг муаллифи. Бу асарининг кейинги нашри: Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (форсчадав Б. Аҳмедов таржимаси). Т., 1981, 188—196-бет.

2. **Сом Мирзо —** XV—XVI асрларда яшаган машҳур форс тазкиричиларидан бўлиб, унинг 1500 йилда ёзилган «Тухфай Соммий» асари шазарда тутилган.

3. **Ҳидоят —** тўла поми: Ризо Қулихон Ҳидоят. XIX аср тазкирачи ва тарихчи олимларидан. Бу ўринда форс тилида ёзилган «Маніма ул-фусаҳо» («Чиройли сўзловчилар мажмуаси»)га муносабат билдирилган.

4. **Ҳусайн —** манбаларда Ҳусайн исми билан тилга олинган шоир ва олимлар аиҷагина. Бу ўринда машҳур «Тафсири форсий»нинг муаллифи Камолиддин Ҳусайн Вонишифий ҳақида фикр юртилиши.

5. **Бу фикр «Бобурнома»дан олинган.** **Унда келтирилишича:** «... Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксаф суст ва фурудтур» дейилган. (заранг: Бобурнома, Т., 1989, 154-бет.)

6. Фитратнинг бу кузатишлари кейинроқ бошқа навоий-шунослар томонидан давом эттирилиб, маҳсус таддиқотлар ёрдамида исбот этилган (гарчи буларда Фитратнинг муборак номи ёдга олиймаган бўлса ҳам): Е. Исақов. Навоий ва Ҳусрав Деҳлавий. Ўзбек: «Навоий ва адабий таъсир масалалари». Т., «Фан», 1968, 88—106-бет; А. Мирзоев. Фоний ва Ҳоғиз. Душанбе, «Прфон», 1966, саҳ. 6—10; «Навоий ва Жомий» (тўплам). Т., Ғ. Гуломномидаги нашриёт, 1989.

7. Таеҳиҳ — хатоларни ислоҳ қилиш, тузатиб бериш.

8. Ҳусрав Деҳлавийнинг ушбу қасидасининг номи «Дарёи аброр»дир. Айрим манбаларда, шунингдек, Фигратнинг ушбу мақолосида ҳам «Баҳр ул-аброр» номи билан келтирилган. Парчанинг таржимаси: Подшоҳ иғорасининг ичи бўшу гулгуласининг шовқин-сурони бошни оғритади. Ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши сув ва қуруқмик подшоҳидар (Ш. Шомуҳамедов).

9. «Лужнат ул-асрор» — Жомий қасидаси. Бу ҳақда Навоийнинг ўзида ўқнини: «Бу шеърга Ҳазрати Маҳдумий Нуран жавоб айтубдурулар ва отин «Лужнат ул-асрор» битибдирлар» («Муҳокамат ул-лугатайи». Навоий. Асарлар, XIV том, 122-бет). «Лужнат ул-асрор»нинг лугавий маъноси — «Сирлар денгизи».

10. «Туҳфат ул-афкор»даги байтлар сони Фитрат кўрсатганинде, 26 эмас, балки у 99 тадир. Фитратнинг қўлидаги манбада қасида шундай берилган бўлиши мумкин. Қолаверса, бу пайтда «Девони Фоний»нинг тўла нусхаси ҳали топилмаган эдик, Фитратдаги бу иштибоҳни кечириш мумкиндири. Қасидадан келтирилган байтнинг мазмуни: «Подшоҳлар тожини беzagан ўтиллаш, ҳом хаёлни пишириш учун бошдаги бир чўгдир (С. Айний).

11. «Миръот ус-сафо» — «Поклик кўзгуси».

12. «Жило ур-руҳ» — Абдураҳмон Жомийнинг қасидаси, лугавий маъноси «Руҳнинг равшаплиги»дир. Бу ҳақда Навоий «Муҳокамат ул-лугатайи» асарида: «Ва Ҳазрати Маҳдумий Нурая анинг жавобида «Жило ур-руҳ» отлиқ қасидани дебтурлар (Навоий. Асарлар. XIV том, 123-бет).

13. Таржимаси: Муаллим ишқидир, ақл цири сабод ўқувчи боладир, болага одоб бериш учун фалак отланувчи чарҳ бўлади... (Эски мактабда «фалак» (фалак) деб аталган қайнов қуроли бўлаган, уни болалинг икки оёғидан ўтиказиб айлантирадар ва оёқ кафтига урар эдилар. Бу ерда «фалак» сўзи шунга ишора қилиб, фалакнинг айланниши мазкур қийнов қуролига ўхшатилган).

14. Бу асарнинг номи «Насим ул-худд» («Жаннат шаббодаси») бўлиб, Фитрат негадир унинг номини келтирмаган.

15. Ушбу парча Навоий «Асарлар»нинг XV жилдигида

«мусаввар» ўрнига «мусавир», «ажаб» ўрнига «ажиб» тарзида берилган. Таржимада шу тузатиш ишобатга олинган. Таржимаси: Қандай яхшики, қудрат қалами билан тасвириланган нарсалар ундан ҳар замон минг хил ажойиб нақш пайдо бўлади.

16. «Рұх үл-қуде» — «Муқаддас рұх» Навоийнинг «Ситтаи зарурия» («Олти зарурият») тўпламига кирган биринчи қасидадир. 132 байтдан иборат бу қасида Худонинг васғига бағишланган.

17. Таржимаси: Кечаке посбонлари қора чодир ёйғаниларидан, ой юзли гўзалларга жилва берадилар.

18. «Айн үл-ҳаёт» — «Ҳаёт чашмаси», «Ситтаи зарурия»нинг иккинчи қасидаси бўлиб, бу асарда хоразмли шайх Нажмиiddин Қубро тилга олинади, чунки у «Айн үл-ҳаёт» номи билан Қуръон тафсири ёзган уламо эди.

19. Таржимаси: Кинилар кўзи цурланди юзинг шамъидап, жаҳон кўз қароги бўлдинг айни инсонликдан.

20. «Минҳож ун-нажот» — «Қутулиш йўли», юқоридаги тўпламдаги қасидаларнинг биридир. У 138 байтдан иборат бўлиб, машҳур форсигўй шоирлар Хоқоний ва Анварийнинг қасидаларига жавобан ёзилган.

21. Таржимаси: Жаҳон — фано катта ўйлининг тор мазилидир, у ерда турма, шоҳу гадонинг ўтар йўлидир.

22. «Қувват үл-қулуб» — «Қалблар гизоси», 110 байтдан иборат тасаввифий руҳдаги қасидадир. Навоий қасидалари ҳақида фикр юритаркан, Фитрат негадир бирор ўринда ушбу тўпламга кирган олтинчи қасида «Насим үл-хузд» («Жаннат шаббодаси») асарини, тўпламнинг номи «Ситтаи зарурия»ни тилга олмаган. Бу фикр ҳам Фитрат қўлидаги иусханинг тўла эмаслигини билдиради.

23. «Тарсій санъати» деган сўз ўйуни борлигини... — шеърда бир мисрадаги сўзларнинг иккинчисидагилар билан оҳангдош, вазидош ва қофиядоп бўлиб келиши. Бу ҳақда Фитрат «Адабиёт қоидалари» китобида (Тошкент, 1926) маҳсус тўхталади.

24. Салмон Саважий — тўла номи Жалолиддин Салмон Саважий (1300—1375). Форс мумтоз адабиётида қасиданавис сифатида ташилган сўфиий шоир. Унинг разал ва соқийномалари билан бирга «Фироқнома», «Жамишид ва Хуршид» достонлари ҳам маълум.

25. Таржимаси: Покиза юзининг соғлиги баҳор сувини тўқди, жаннатдек манзилнинг ҳавоси хушбўйлик тарқатди.

26. Таржимаси: Бўстонга баҳор фаслининг шаббодаси шундай эсдиқи, ундан дўстларга ёр васлининг хуш иси етишди.

27. «Фусули арбаа» — Навоийнинг тўрт қасидадан иборат тўплами, лугавий маъноси «тўрт фасли»дир. Султон Ҳусайн Бой-қарога бағишлиланган бу тўплам «Баҳор» (57 байт), «Саратон»

(71), «Хазон» (33), «Дай» («Қиш»—70 байт) каби қасидаларни ўз ичига олади.

28. Таржимаси:

Майхонада доим сендан сўзлайман,
Ҳарамда ҳам тинмай сени излайман.
Мардум ичра келсан дейман юзма-юз,
Фироқда ҳам дилдан сени излайман.

(Маҳмуд Ҳасан).

29. Таржимаси:

Бу мактуб, мактуб эмас, балки менинг дардимни даф қилувчиидир.
Бемор жигарим оромидир.
Епик дилим ва совуқ нафасимга таскин берувчиидир,
Яъни, жаҳон кезиб юрган моҳимдан хабардир.

(Ш. Шомуҳамедов).

30. Таржимаси:

Эй запгори фалак, инсоф билан айтгил,
Бу иккисидан қай бири яхшироқ юриш қилди.
Тонг томондан чиққан сенинг дунёни равшан қилувчи қўёшингми
ёки Шом томондан чиққан менинг жаҳонгашта ойнмми?

31. «Навоийнинг форсича девони борлиги онглашилди...» — бу ҳақда «Маориф ва ўқитгучи» саҳифаларида (1925 йил, 3-сон, 56—62-бетлар) Вадуд Маҳмудийнинг «Алишер Навоий» номли мақоласида хабар берилган. Фитрат шу мақолани эслага олади. Қуйида көлтирилажак форсий байтларнинг мазмуни уйибу мақоладаи англашилгани учун уларнинг таржималари берилмади. Унинг қайта нашри учун қаранг: «Ёшлик» ж., 1991, 5-сон, 2—4-бет.

32. Мусо Сайджонов (1893—1939) — Бухоро Ҳалқ республикаси Маориф ҳалқ нозирини бўлиб ишлаган, тарихчи профессор. Унинг жуда бой хусусий кутубхонаси кейинчалик Иби Сино помидаги Бухоро кутубхонаси таркибига киритилган.

33. Қози Мұхаммад Шариф Садр — «Садр Зиё», «Шарифжон махдум» (1865 йил туғилган) исми билан машҳур бўлган Бухоро амирлигшининг қозикалони (1917), 1918 йили қамоқца олинган, 1931 йилда вафот этган. Айтишларича, жуда бой кутубхона унга отасидан мерос қолган.

34. Ш. Сомийнинг «Қомус ул-аълом» асарида Фоний исемли иккى шоир кўреатилади... — «Шамсиiddин Сомий (1850—1904) — машҳур турк олими. Қадимги юнон, роман тиллари ва бир қанча табиий фанлар олими. Қатор лугат ва қомуслар муал-

лифи. Жумладан, «Французча-туркча лугат», «Қомуси арабий», «Қомуси туркий», ва ниҳоят «Қомус ул-аълом» (б жилдан иборат). Ушбу манбада иккى «Фоний» кўрсатилган бўлиб, уларнинг бири Фитрат пазарда тутган Муҳаммад Муҳсинидир. Бу каби фикрлар кейинроқ С. Айнийнинг «Навоий ва тожик адабиёти» номли мақоласида (Қаранг: С. Айний. Асарлар. 8-том, Т., 1967, 38-бет) ҳам тақорорланади.

«ҚУТАДГУ БИЛИГ»

Илм оламида Юсуф Ҳос Ҳожиб (Боласогуний)нинг «Қутадгу билиг» номли асарининг иккى нусхаси (Қоҳира, Вена) маълум эди. Фитратнинг саъй-ҳаракатлари туфайли бу асарнинг учинчи нусхаси Шамангаnda топилди ва шу муносабат билан Фитратнинг ушбу мақоласи эълон қилинган. Фитрат бу мақола билан чекланмай, кейинроқ биринчилардан бўлиб, ўзининг «Ўзбек адабиёти намуналари» (1-жилд) мажмуасида мана шу буюк асардан бир неча парчалар эълон этган, уни замонавий ўзбек тилига ўгирган, тушунарсиз сўзлар учун изоҳлар ёзган олим эди.

Ушбу мақола «Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925 йил, 2-сони (68—73-бет)дан олиб нашрга тайёрланди. Мақола араб ёзувида эълон қилинган. Уни ҳозирги ёзувга ўгиришда юқорида тилга олинган матидан ташқари Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари»га киритилган парчалардан ҳам «Қутадгу билиг»нинг 1971 йили «Фан» нашриётида (нашр муаллифи Қ. Каримов) чоп этилган танқидий матнларидан қиёсан фойдаланилди.

Фитратнинг «Қутадгу билиг» номли мақоласи ҳақида қуйидаги тадқиқот ва мақолалар қўшимча маълумот бериши мумкин:

Қ. Каримов. «Қутадгу билиг» асари ҳақида (Китобда: Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадгу билиг) Т., «Фан», 1971, 7—35-бет.

И. Каримов. «Қутадгу билиг»нинг топилиши «Фан ва турмуш» ж., 1993, 2-сон, 8—10-бет.

Қўйида тушунилиши қийин бўлган сўз ва истилоҳларга изоҳлар берилади:

1. Ташаккул — шаклланиш.
2. Қопқачи — эшик оғаси, дарбон.
3. Бўлдучилар — «бўлду» — болтасимон уруп қуроли. Демак, жангчи маъносида қўлланилган.
4. Сунъучилар — «сунъ» — иш, ҳунар. Сунъучилар — ҳунарманлар.
5. Қуришчилар — қурувчилар.
6. Жозеф Хаммер — машҳур тарихчи ва шарқшунос Хам-

мер Шургшталл (1774—1856). У киши асарининг бир нусхасини Истанбулдан сотиб олиб, Вена Сарой кутубхонасига келтирган. «Вена нусхаси» номи билан юритиладиган мати шу киши томонидаш тошилган.

7. Жаубер — Жауберт Амадей назарда тутилади. У 1823 йилда бу асар ҳақида хабар берин билац, унинг айрим намуналарини нашр этган ҳам эди.

8. Вамбери — машҳур мажор олими, У 1870 йилда «Құтадғу биљіг»дан айрим намуналарни «Уйғур тили обидалари» сарлаваси билан немис тилида нашр қылдирған.

9. Воролов — матвіда шундай ёзилған. Асар тадқиқотчилари ва поширлари ичида бундай номни учратмадык. Бизнингча, Радлов булиши керак. Чүнки, Фитрат айтган даврда бу асар рус мусташриқларидан Радлов томонидағына изчил ўрганилған ва нашрға тайёрланған.

10. Томсен — У. Томсен (1842—1927), данніялик олим; «Құтадғу биљіг»ни ўқиб, ўзига хос талқын қылған.

11. Мартин Хартман — Олмония мусташриқларидан. Асардан айрим парчаларни олмонча сүз боши билан нашр эттирған.

12. Фиҳрист — мундарижа жадвал. Бу ерда мати учун калит, унинг изоҳлари маъносидә.

13. Туш юргучилар — туш таъбирини айтувчи муважжимлар.

14. Экипчилар — дәхқонлар.

15. Сулс хати — эски араб ёзувларидан бири. У таълиқ ёзувидан ҳам бурун мавжуд бўлиб, унда ҳаракатлар ифодаси бўлмаган.

«АҲМАД ЯССАВИЙ»

Мақола матни «Маориф ва ўқиттечи» журналиниң 1927 йил 6-сони (29—35-бетлар) ҳамда 7—8 (бир муқова остида, 39—44-бетлар) сонида әтълон этилған, ана шу мақба бўйича нашрға тайёрлашған. Кейинги йилларда ушбу мақоланиң қатор қайта нашрлари амалга оширилди; Фитрат. Аҳмад Яссавий, «Санъат» ж., 1991, 8-сон (нашрға тайёрловчи С. Аҳмедов). Яна китобда: Яссавий ким эди? — Т. Абдулла Қодирий номидаги хадқ месроси нашриёти, 1994. Б. 18—33 (нашр музалифи Б. Дўстқорасев).

1. Фитрат бу ўринда қўйидаги мақола ва тадқиқотларни назарда тулади: А. Саъдий. Яссавий ким эди? «Инқалоб» ж., 1922, 5-сон; А. Саъдий. Имом Ғаззолий. «Инқалоб» ж., 1922, 6, 7, 8 ва 9—10-сон.

2. «Ўзбек адабиёти намуналари» ҳақида фикр юритилапти. Унда жумладан, шундай ёзилганда: «Биламиз: яссавийлар та-

тасаввуф вакиллари. Тасаввуфнинг Аҳмад Яссавийдан бурун ҳам Ўрта Осиёда борлиги маълум. Бироқ тасаввуф маслаги Ўрта Осиёда Аҳмад Яссавий билан Абдухолиқ Фиждувойийга эргашиб иккига ажраладир: бири Абдухолиқ Фиждувойийга мансуб оқим бўлиб, иккинчси Аҳмад Яссавийга мансуб оқимдир. Яссавий оқими далада яшаган кўчманчи халқлар орасида иш кўрган. Бу икки оқим тасаввуф орасида анчагина рақобат туйгуларининг ҳукм сургани «маноқиб» китобларидан маълум бўладир» (Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд, Тошкент—Самарқанд, 1928, 74—75-бетлар).

3. Емиши — меваси.

4. «Жаҳр» сўзининг лугавий маъноси «ошкора», «овоз чиқармоқ» бўлиб, зикр (садр) тушиш жараёнида ошкора, баланд овозда Аллоҳниң номи тилга олипади ва турли ҳаракатлар билан қалб тозаланади. Бу сўз ҳозирги ўринда «яссавия» тариқатининг иккинчи номи сифатида тилга олинимоқдаки, нақшбандийлар уларга қарши ўлароқ зикри шинҳон ёки қалб зикри билан шуғулланганлар.

5. Яссавийнинг ҳикматларини таъқиб этгаи, демоқчи, «ҳикматлариши» сўзи тушиб қолгаи. Таъқиб этмоқ — эргашмоқ.

6. Фитрат тавсия этаётгани китоб Туркияда саккиз марта нашр этилган бўлиб, сўнгги нашрига қаранг: Проф., доктор Фуод Кўирулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. 8-боски. (Нашрга тайёрловчи ва шарҳлар муаллифи доктор Ўрхон Ф. Кўирулу. Анқара. 1993, 415-б.)

7. Қарши — Беҳбудий деб юритилишининг сабаби Қарши шаҳри, улуг аллома ўша ерда қатл қилингани учун. 1926 йилдан 1937 йилга қадар бу шаҳар Маҳмудхўжа Беҳбудий номи билан юритилган.

8. «Садр» сўзининг лугавий маъноси «боп бўлмоқ» ёки «бошлиқ» бўлиб, тасаввуфда шайхлардан кейинги мартаба ҳисобланган. Бу ўринда Бухородаги ал-Бурҳон, яъни бурҳонийлар хонадонинг исбатан қўлланилянти. Бу оила Бухорони идора қиласётгани мўътабар хонадон саналиб, бирор босқинчи уларга тегмаган. Унинг асосчиси, «Китоби муллазода»да кўрсатилишича, Абдулазиз иби Умар бўлиб, бурҳонийлар ёки «садр» унвони уларга салжуқий ҳукмдори Султон Санжар томонидан берилган.

9. Бу сатр Фитратнинг мақоласида пурмагадир тушиб қолдирсан. Камол Эраслонининг 1983 йили Анқарада чоп этилган «Девони ҳикматдан сочмалар» китобидан олиб парча тўлдирилди. Қиёслаш учун қаранг: Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Рафур Ғулом номидаги нашриёт, Т., 1991. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Иброҳим Ҳаққул.

10. Мақола иккинчи қисмининг услубида сеизладики, унда

айрим фикрларнинг баёни аввалги сондагига иисбатан кескинроқ айтилган, ҳатто уларга зид келиши ҳам мумкин. Фитрат замондошларининг хотирлашича, мақоланинг дастлабки қисми ёълон этилгандан сўнг, олим таъқиб этилган ва унга «Яссавийни марксистик установкада туриб текшириш» таклиф қилинган. Шунинг учун айни шу ердан бошланадиган қатор мунозарали фикрларни тўғри қабул қилмоқ керакка ўхшайди.

11. Гила қилмоқ — шиква, яъни шикоят қилмоқдир. (Гиёс ул-лугот», Душанбе, «Адиб», 1987, жилд 2, саҳ. 197).

12. Яссавий ҳикматларида бири иккинчисини рад этадиган фикрлар бўлиши табиий. Чунки, бизгача асарпинг асл матни етиб келмаган, у 17-асрга иисбатан оғзаки равишда оғиздан оғизга кўчгани учун ҳам буидай зид фикрларни кузатиш мумкин. Бироқ Фитрат негадир уни мантиқсизлик деб атайди. Айни шу фикрни Фитратнинг ўзига иисбатан ҳам қўллаш мумкинки, бир ўринда шоирнинг айни фикрларини ёқтираса, кейинроқ уларга иисбатан танқидий муносабатда бўлади. Бунинг сабабини Фитратга буюрилган «марксистик установка»дан излаш керакмани!

13. «Мавту қабла анта мавту», яъни «ўлмасдан бурун ўлмоқ». Яссавий таклиф этган бу дастурни Жалолиддин Румий шундай шарҳлайди: «Ўлимга юз бургилу пардани чок эт. Лекин лаҳадга элтувчи ўлимнимас, янги руҳ тутдирувчи ўлимни танла». Қаранг: Радий Фиш. Жалолиддин Румий. Тошкент, 1986 (русчадан Жамол Камол таржимаси).

14. Яссавий ўлгандан кейин... ҳурмат билан кўмганлар. Гарчи тарихий всёде бу айтилганга зид келса ҳам, Фитрат бунда қаршилантириш усули оғқали «кўммоқчи бўлганлар» ўринига «кўмганлар», деб айтмоқда.

15. Қуде — муқаддас, пок. Бу ўринда поклик билан ном қозонгани, муқаддас деб тан олинган маънода ишлатилган. «Қудс» сузининг иккинчи маъноси «эшитилган», «кўз билан кўрилган»га қарпин «эшитилган» маъноси ҳам бор.

16. Бедилнинг ушбу байтини Фитрат «Бедил (Бир мажлисда)» рисоласида шундай шарҳлайди: «Ҳақиқатни Каъба билан бутхонадан излаб, унга бунга югуриб юрганларни ҳар ёқдан тош билан урилмоқда бўлган девоналарга ўхшатадир... Каъбаси-да, бутхонаси-да ҳақиқат уйлари эмас, йўлчилар қаерда йўли адашган булсалар, шунда бир мансиз ясад кетганлар». Фитрат, «Бедил (Бир мажлисда)» Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1996, 23-б. (нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев).

17. Файзий Ҳиндий — Акбаршоҳ даврида яшаган форсигўй тасаввуф шоири. Бу шоир ҳақида ушбу маnbага қаранг: Дж. Неру. Взгляд на всемирную историю. Т. I, М., 1989, 60-б.

18. Коҳил — суст, бўш, танбал.

19. Таъвилга ёвдошмайди ёки таҳвилга ёндошмайди, яъни парсаларни ўзгартириб қабул қилмайди, рамзий-тимсолий маъни бермайди.

20. Зоҳид — дунё ишларидан воз кечиб, тақво йўлига кирган кини.

21. «Достони Зайн ул-араб» — Шарқда машҳур «Жапномайи Имол Ханифа» сюжети, асосан, мана шу достон воқеасидандир. «Зайн ул-араб» мавзусида достон ёзган ўзбек шоирлари орасида Нурмуҳаммад Андалиб ва Собир Сайқалий Ҳисорий (1730—1798) қабилар бор. Қуида келтирилажак парча ·Андалиб достонидан олинган.

«ЯССАВИЙ МАКТАБИ ШОИРЛАРИ ТЎҒРИСИДА ТЕКШИРИШЛАР»

Фитратнинг бу асари тасаввуф адабиёти ҳақидаги қарашлари акс этгани иккинчи мақоладир. У мантиқан «Аҳмад Яссавий» мавзусини давом эттиргани ва Яссавия тариқатига мансуб ўйлаб мутасаввиф шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар бергани учун ҳам қадрлидир. Илмда «Боқирғон китоби» деб номланган тўплам фақат Ҳаким Сулаймон ота Боқирғоний қаламига мансуб деб қаралар эди, ушбу мақолада аниқланишича, бу китобга кирган ҳикматларнинг маълум бир ҳисмигина Сулаймон Боқирғоний томонидан ёзилган экан...

Мақола илк бор «Маориф ва ўқитгучи» журналининг 1928 йил 5—6 сон (49—52-бет)нда эълон қилинган бўлиб, 1993 йилни «Қалб кўзи» газетасида (12-сон) қайта нашр этилган (табдилчи X. Болтабоев). Ҳар шекки нашр ўзаро қиёсланган ҳолда ушбу тўпламга киритилди.

1. Яссавий мактаби — Фитратнинг адабиёт тарихига оид илмий тадқиқотларидан маълум бўлишича, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида учта адабий мактаб мавжуд бўлиб, улардан биринчиси Яссавий мактаби бўлса, ундан кейин Навоий ва Амир Умархон мактаби вужудга келган. Яссавий мактабининг бошқа адабий мактаблардан энг фарқли жиҳати у хонаҳоҳ, яъни «ибодат адабиёти» яратса олгани билан ҳам адабиёт тарихида муҳим ўрин тутади.

2. Абу Дулаф — асл исми Мисъар иби Мухалхил ал-Хазраҗий Яибӯйдир. Мадинага тобе ҳазраж қабиласидан бўлиб, Хасрнинг бошларида Бухорога келган ва сомонийлар амирл Наср иби Аҳмад саройида хизмат қилган олим ва шоир. Унинг «Рисолат ул-аввал», «Рисолат ул-ухро» китобларида Ўрта Осиё тарихига оид қимматли маълумотлар бор. Фитрат ана шу маълумотларга таяништи.

3. «Абдулхолиқийлар» ёхуд «нақшбандлар» тариқати — «Нақшбанд тариқати» деган ном билан машҳур бўлган тасаввуф тариқати дастлаб «хожагон тариқати» деб номланиб, Абдулхолик Фиждувоний томонидан асос солинган эди. Шунинг учун Фитрат «Нақшбанд тариқати»нинг илк даврига писбатан «абдулхолиқийлар тариқати» иборасини қўллаган.

4. Маҳдуми Аъзами Даҳбедий — асли исми Аҳмад ибн мавлоно Жалолиддин Хожагий Косоний бўлиб, асли Фарғонанинг Косонидан. Самарқанднинг Даҳбедида маскан қургани учун Маҳдум Аъзам Даҳбедий ҳам дейдилар. А. Гиждувонийнинг тўрт васиятини ўзининг «Рисолайи чаҳор калима» асарида шарҳ қўлган. Узи «хожагий» бўлгани ҳолда «жакрия»ни ҳам қабул қўлган. Шайбоний сулоласидаги ўзбекхонлардан Убайдуллоҳон, Абдулазиз, Жонибек Султон ва бошқалар унга мурид бўлганлар.

5. «Боқирғон китоби»нинг қайта нашри 1993 йилда амалга оширилган. Қаранг: Боқирғон китоби. Т., Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 (нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи И. Ҳаққул).

6. Шаме — тўла номи: Шамсиддин Ўзгандий. «Иккинчи Хожа Аҳмад» номи билан машҳур Камол Шайх Иқонийнинг Сайд Аҳмад исмли муридига Шамс Ўзгандий мурид бўлган. Тахаллусидан маълум бўлишича, асли ўзғандик. Ҳиротда ўқиган, Самарқандда мурид, сўнгра шайхлик қўлган. Фитратнинг аниқлашича, ҳижрий X асрда вафот қўлган.

7. Иқоний — Камол Шайх номи билан машҳур шайхлардан. Бир неча бор Хожа Аҳмад Яссавий билан судбат қурган. Туркистонинг Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида яшаган. Самарқандда вафот этган. Фитратнинг аниқлашича, Иқоний юқорида келтирилган Камол Шайх билан бир одам бўлган. Айрим китоблар («Рашаҳот...», «Ламаъот») алоҳида деб талқин қилиди. М. Фуод Кўпрулу ҳам Фитратнинг гумошини тасдиқлайди. Бу киши Фарғонадаги Иқон қишлоғида тугилган бўлиб, уни «Иккинчи Хожа Аҳмад» деб юритишгаган. Унинг шеър ва ҳикматлари кўп. Унинг 266 мисра шеъри «Боқирғон китоби»га киритилган. Манба: «Рашаҳот..», «Мақомот» ва Ф. Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввиғлар, 97—, 106—, 114-бетлар.

8. Худойдод — XVI асрда ўтган шайбонийлар сулоласига мансуб Жамол Шайхнинг муриди бўлиб, 1532 йилда Самарқандда вафот этган. Худойдод зуллисонайин шонир бўлиб, унинг туркӣ ҳикматлари «Боқирғон китоби»да акс этган бўлса, форс тилидаги шеърларидан намуналар «Ламаъот»да берилган.

9. Қул Шариф — айрим маинбаларда Мавлоно Шариф, · Буорода вафот этган. Унинг номи Фитратнинг «Мунозара» асарида ҳам тилга олинган.

10. **Фақирий** — Фитратнинг мақоласидан бошқа манбаларда у ҳақда қўшимча маълумот учратмадик.

11. Гадоли — айрим манбаларда Гадолий (машҳур ўзбек шоири Гадолий эмас) — Аҳмад Яссавийга тақлидан ҳикмат биттаги тасаввуф шоирларидаи бўлиб, унинг номи бир неча маноқиб китобларида тилга олинган. Ф. Кўпрулу Яссавий мактаби шоирлари ҳақида сўз юритганда бир ўринда уни Қул Шарифдан сўнг ва Имом Фаззолийдан аввал тилга олади (Фитратда аксенича) ва бошқа бир ўринда Қул Шариф, сўнг Гадоли, кеини эса Насимий келтирилди. Лекин, у ҳақда муқаммалроқ маълумотга дуч келмадик. У тилга олинган манба: Фуод Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Истанбул, 1986, 171, 173-бетлар.

12. **Бобо Мочин** — Аҳмад Яссавийнинг машҳур муридларидан бўлиб «Жавоҳир ал-Аброр»нинг ёзишича, Сўфи Муҳаммад Донишманд Заринуки, Сулаймон Ҳаким отадан сўнгги учинчи халифасидир. Хуросон ерларида машҳур валийлардан эканини Ф. Кўпрулу ҳам таъкидлайдиги. У Аҳмад Яссавий ҳазратларига ниҳоятда содиқ бўлиб, «Арабайн» ва «Ҳикматлар» чиқарганини ҳамда унинг олдига ут марта ҳыљватга кирганини ёзди. «Девони Ҳикмат»нинг Қозон босмаси (З-пашри)даги 47-ҳикмат, Истанбул пашридаги 131-бетдаги ҳикматлар шу кишидан сўз юритади. Бобо Мочин вафот этгач, Ферқет қасабасига қўйилган. Манба: «Жавоҳир ал-аброр мин амвоҳ ул-биҳор»; Ф. Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар, 35, 123-бетлар.

13. **Тож** — айрим манбаларда Тож Ҳожа ёки Тожиддин — Аҳмад Яссавийнинг учинчи халифаси бўлиб, Мансур отанинг набираси, Абдумалик отанинг ўглидир. Фуод Кўпрунуниң кўрсатишича, у машҳур Зангига отанинг оталаридир. Вафоти ҳижрий 596 (милодий 1199—1200) йил. Унинг ўлими ҳақида «Хазишат ул-асфиё»да маҳсус тарих ҳам берилган. Манба: Фуод Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар, 87-бет.

14. **Маҳдуд Шайх** — Ҳожа Аҳмад Яссавий силсиласидаги шайхлардан бўлиб, сулукда Зангига ота, Садр ота ва Шайх Алидан кейин келади. Ўз навбатида унинг «икки халифаси машҳур бўлиб, бири Қамол Шайх Иқоний бўлса, иккитинчи Ҳожа Аҳмад билан кўп мулоқотда бўлган Ҳодим Шайхдир. Фуод Кўпрулу ва бошқа турк манбаларида «Мевдуд Шайх Туркистонли» унвони билан тилга олинади. Ф. Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар, 106, 114-бетлар.

15. **«Рашаҳот** — тўла номи: «Рашаҳот ул айн ул-ҳаёт» Фаҳруддин Али Сафий асари. Бу асарда хожагон тариқатидаги сакниниз ращҳа томчи) ҳақида сўз боради.

16. **Муфти Зинда Али** — айрим манбаларда Саййид Зинда

Али (XVIII аср). Уллинг Фитрат тилга олган «Самарат ул-машо-йиқ» асаридан ташқари «Эйнат ул-либос» асари ҳам бор.

17. «Ламаҳёт» — айрим манбаларда «Ламаҳёт», тўла номи «Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс». Муҳаммад Олим шайх Сиддикӣ асари.

18. Сайд Аҳмад — Камол Шайх Иқонийнинг муридларидан. Пигирма йиллар чамаси унга хизмат қилган. Мавлоно Шамс Узғанийнинг пири саналади. Самарқандда вафот этган. У ҳақда маълумот берувчи манба «Самарат ул-машойих» ҳисобланади. Фитратнинг маълумотига кўра, уни Сайд Шайх номи билан машҳур бўлган ҳижрий 710 йилда вафот этган Сайд Аҳмаддан фарқлаш лозим.

19. Исмоил Сафавий — 16—17 асрларда Эронда ҳукмроилик қилган сулола асосчиси. У 1510 йили, вафот қилган. Шоҳ Исмоил Сафавийнинг Бобуршоҳ билан муносабатлари ҳақида тарихда манбалар кўп.

20. Сайд Имод Пасимий — машҳур овар шоири, 1360 йилда Шамоҳи шаҳрида туғилган. Табризли Фазлуллоҳ Наимий (1339—1396) таъсирида хуруфийликни қабул этган, унинг вакиятига кўра, Наимийнинг кичик қизига уйланади ва хуруфийлик тарғиботига берилади. Миср сultonни Муаййиддининг тошириги билан 1417 йили ўлдирилган. Хуруфийлик фалсафасига кўра, «Оллоҳ яширин бир гавж (хазина) бўлиб, ўз борлигини ошкор қилмоқ ва ўзини танитмоқ учун инсонларни яратгандир». (Наимий. Сечилмиш шеърлар. Бакы, 1962, 12-бет); Навоий унинг «наэмида ҳақойиқ ва маориф бағоят кўп мундариждур» деб таърифлайди. (Асрлар, XV жилд, 182-бет). Асосан, сўфиёна разал ва руబонилар битгандир. Ўзбек тилидаги шеърлар китоби 1977 йилда нашр қилинган.

«ЧИГАТОЙ АДАБИЁТИ»

«Чигатой адабиёти» помли мақоласи «Чигатой гурунгি» ташкилоти йўналишини акс эттирган бўлса ҳам, у, 1929 йилда «чигатойчилик» атрофидаги кураишлар авж олган бир пайтда эълон қилилди. Ушбу мавзуда Отажон Ҳошим, С. Ҳусайн ва Миён Бузрук каби мунаккисларнинг асарлари ҳам чоц қилинган эди. Фитратнинг мақоласи «Қизил қалам» мажмуасининг II китобида (1929, 25—32-бетлар) илк бор нашр этилган. Бизнингча, мақола шу йили авж олган «чигатойчилик»ка қарши кураши кампанияси муносабати билан ёзилиб, негадир матбуот саҳифаларида чоц этилмагани учун ҳам мажмуа таркибида эълон қилинган.

1. «Савдо сармоясен даврининг адабиёти» — Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари» (I жилд) мажмуасининг сўэбошисида

ўзбек адабиёти тарихи илк бор даврлаштирилган. Ушбу изоҳ Юсуф Хос Ҳожибдан то XVI асргача давом этгани адабиётга писбатан ишлатилган эди.

2. «Мифтоҳ ул-адл» Ҳожапининг «Гулзор» асари билав бир муқовада сәхлангали учун ва услугудаги яқинликларга кўра Ҳожа асари деб қаралади. Ҳолбуки. Фитрат талқинича, бу асар XIV асрга тааллуқли деган хуносас бир неча мақолаларда ва «Ўзбек адабиёти намуналари» (I жилд)нинг сўзбошисида айтилган.

3. Муосири — замондоши.

4. «Хилват дар анжуман» в.б. шақириандийликнинг «шиорлари» дастлаб Абдуҳолиқ Гиждувоний томонидан кўрсатилган эди.

5. Мавту қабла анта мавту — ўлмай туриб ўлингиз.

6. Шоҳруҳ саройи — Темурининг ўғли Улугбекининг отаси Шоҳруҳ Мирзо назарда тутилган.

7. Муқовамат — мудофаа.

8. Навоий 1440 да туғилди — Ҳижрий-қамарий йил ҳисобини милодийга айлантиришда воаниқликларга йўл қўйилган бўлса керак, 20—30-йиллардаги манбаларнинг аксарияти Алишер Навоий таваллудини 1440 йил деб кўрсатади.

9. Мушовир — маслаҳатчи.

«ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ»

Фитратининг бу мақоласи машҳур Адиб Аҳмад Юғнакийпининг асари тошилиб, шарҳ ва сўвобошилар билан Истанбулда турк олими Нажиб Осимбей томонидан нашр қилингандан кейин (1916), ана шу асар ҳақида маълумот берини билан бирга, бу нашрнинг хато ва камчиликларини кўрсатиб Адиб Аҳмаднинг асари қайта нашр этилишга муҳтож экани айтилган мақола сифатида қадрлидир. Фитрат кейинроқ «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуасига Аҳмад Юғнакийпининг асарларидан ҳам киритган. Мақола дастлаб «Маориф ва ўқитугучи» журналининг 1928 йил 10-сонида (41—46-бет) эълон қилинган. Қайта нашри 1997 йилда амалга оширилган ва «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтномаси (1997, 13 июн)да чон қилинган.

Ушбу тўпламга киритиладиган мақоланинг матни илк нашрдан олинган бўлиб, сўз ва иборалар қандай ёзилган бўлса, шундай берилди. Улар ҳозирги адабиётларда бошқача шаклларда ҳам учраши мумкин. Айрим сўз ва истилоҳларнинг ҳамда матнларда берилган парчаларнинг таржимаси ва изоҳлари қўйида берилади:

1. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» — асарининг поми асл матнда ҳам, Фитратининг мақоласида ҳам шундай келтирилган. Мақоланинг

маамунидан фойдаланиб, Фитрат таклиф этганича ўқиши натижасида уни шундай келтирилди. Ҳолбуки, турк олимлари орасида бу асар шу кунга қадар «Атабат ул-ҳақоийиқ» (**عتبه تول حقائق**) номи билан юритилади.

2. «Або Муслим» — машҳур ихтилоғчи Абу Муслим Хурросиний ҳақидағы халқ қисаси пазарда тутилади. Бу асарни ҳозирги нашри учун қараңг: Ҳалғұ китоблари, Або Муслим жаңғынамаси. Т., «Езувчи», 1992.

3. «Юсуф, Зулайхө» — бу достоннинг Фитрат назарда туваётгаян пусхаси адабиётшуносликда Құл Али номи билан тапил тап адибга нисбат берилади. Батағсил маълумот учун қараңг И. Ш. Ҳисамов. Поэма «Мыссан Йусуф» Құл Али. М., «Наука», 1979.

4. «Қисас ул-анбиё» — Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий асари, милодий 1310 йили ёзиб тугаллаған. Уннинг ҳозирғи нашри учун қараңг: Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1—2-китоб, Т., «Езувчи», 1990.

5. Ешүли — бу ерда: ёши улур, ҳұрматли.

6. Сарфий ёқларниң — грамматик жиҳатларни.

7. Тақриз — бу сўз бутунги тақриз маъносини бермаса ҳам, китобга илова қилинган уч маълумотнома эканини англаш мумкин.

8. Навоийнинг «Мактубот»и — Алишер Навоийнинг «Муншашот» асари назарда тутилган. Навоий. Асарлар. XV томлик, 13-том, 85—156 бетда қайта нашр этилган.

9. Бу хабар «Насойим ул-муҳаббат»дан келтирилган. У ҳақда қараңг: Алишер Навоий. Асарлар. XV том, Т., 1968, 156-бет.

10. Ушбу байт «Насойим ул-муҳаббат»ниң юқорида қайд этилган нашрида йўқ. Эҳтимол, Фитратнинг қўлида бўйлан нусха Навоий «Асарлар»ниң XV томлигига кирган пусхадан тўяроқ бўйса керак.

11. Фитрат «проф. Кўпрулизода» дегандага турк олимни проф. Меҳмет Фуод Кўпрулуниң «Турк едевийати тарихи» (Истанбул, 1926) китобини назарда тутади. Шу китобнинг кейинги нашрида (1980) бу фикр 173—177 бетда ажет этган.

12. Рашид Ватвот — машҳур ҳоразмли шоир ва назарийетчи олим, тўла номи Муҳаммад Абдуллаил Умарий Рашидуддин Ватвот ёки Рашидул Котиб (адабий таҳаллуси) дир. Вафоти 1173 й. Машҳур асарларида бири (21 асари маълум) «Ҳадоийиқ ус-сехр фи дақоийиқ уш-шесър» («Шеърият назокатидаги сехрли боғлар») бўйлиб, 1985 й. рус тилида И. Ю. Чамедова таржимасида босилган. Бу ўринда олимнинг «Жавоҳир ул-қулоид ва завонд ул-фаронд» («Бебаҳо жавоҳирлар ва жилвакор иштибослар») асаридаги маълумот назарда тутилган.

13. Чўрутиш — асосини эканини кўрсатиш, бўш, хом фикртигина асослаш.

14. «Муъжам ул-булдон» — Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ёкут асари. Сўзма-сўз таржимаси «Шаҳарлар мажмуаси» бўлиб, қатор манбалар уни «Жигрофиг лугати» унвони билан тилга оладилар.

15. Жувайний — Алоуддин Отамалик иби Муҳаммад Жувайнай (1226—1283), ҳурросопли тарихчи. «Тарихи Жаҳонгўший» помли уч жилдли асари пазарда тутилган (1262—1283 ёзилган).

16. Ионсуқ — абадият.

17. Ал-Мааррий — машҳур поир ал-Мааррий пазарда тутилган. 979 йили Маарата-п-Нуман шаҳрида туғилган. Абу Аъло — унинг куняси бўлиб, асли исми Аҳмаддир. Фитрат бу ўринда келтиргани щеърицинг мазмуни Адив Аҳмад асарига уйгун бўлганидан эмас, балки уларниң ҳар иккаласи ҳам кўр бўлиб, Аҳмад исми билан юритилганидан ҳам бу парчага муружаат этган. Мааррийнинг арабча матни матбаа имкониятларига қараб тушириб қолдирилди.

18. Маҳмуд Конғарийининг «Девони лугот ит-турк» асари ҳижрий 1331 да (милодий 1913—14) Истанбулда изоҳлар билан босилган эди. Таассуфки, Нажиб Осимбек «Ҳибат ул-ҳақойиқ» даги сўзларни изоҳлашда ўша замон манбалари учун ниҳоятда ишончли саналган «Девони...»дан фойдаламаган кўринади.

«XVI АСРДАН СҮНГРА ӮЗБЕК АДАБИЁТИҒА ҮМУМИИ БПР ҚАРАШ»

Фитратининг ушбу мақоласи унинг «Ўзбек адабиёти намуналари» (I жилд, Самарқанд—Тошкент, 1928) мажмуаси нашр бўлгандан кейин ёзилган. Бизнингча, Фитрат бу даврда «...намуналар»нинг иккинчи жилдими пашрга тайёрлаётган эди. Унда айни мақолада кўрсатилганидек, Бобуршоҳдан кейинги давр, тўғрироги, темурийлардан кейинги давр ўзбек адабиёти намуналари акс этиши керак эдики, бу давр Фитратиниг белгилашича, то жадидчилик адабиётигача (XIX аср охири) бориб тақалади. Таассуфки, мажмуя эълон қилинмай қолиб кетган. Ушбу мақоладаги фикрлар айни ўша мажмуанилг II жилдига кириш сўз сифатидан ёзилган бўлиши ҳам мумкин.

Мақола илк бор 1929 йили «Ланѓа» журнали (8—9-сон, 6—8-бет)да эълон қилинган. 1992 йили эса, «Нақрон Бухоро» илмий ва адабий-бадиий жаридасида (6-сон, 18—25-бет) қайта нашр этилган. Ани шу ҳар иккиси матни асосида пашрга тайёрланди. Саҳифа остидаги изоҳлар Фитрат қаламига мансуб.

1. Урта Осиё савдо сармоясининг ийқилиши... — Фитратни

«Ўзбек адабиёти памуналари» (I жилд) мажмуасининг тушунирилган матнларида кўрсатилишича, Фитрат темурйлар даври деб аталгани тарихимизнинг буюк бир даврини замонавий истилоҳ билан «Савдо сармояси даври» деб атаган эди. Бундай номланниш сабабини ўша мажмуәда, сўнгра эса, уни потўғри талқин қилувчиларга жавобац «Бинишмаган гажаклар» (Ж. Бойбўлатовга очиқ хат) мақоласида тушпунтириб берган.

2. Еобир — Фитрат асарларида шу тарзда ёзгаплиги учун матнда шу ҳолат сақлапди.

3. Чигатой адабиёти — бу истилоҳ дастлаб, Фитрат асарларида кейинроқ, 20-йиллардаги қатор мақола ва тадқиқотларда учрайди. Фитрат «Чигатой гурунги» ташкилотчиларидаи биря сифатида бу истилоҳни Ўрта Осиёнинг мўгуллар томонидан босиб олинганидан сўнг Чигатой қўйл остидаги ҳудудда яратилган адабиётга нисбатан қўллайди. Бу ҳақда қаранг: Фитрат. Чигатой адабиёти. «Қизил қалам», II китоб, 1929.

4. Шайбонийхон (1451—1510), машҳур ҳукмдор Абулхайрхоннинг набираси. Фақатгина, тарихда сулола ва давлат асосчиси эмас, балки шоир сифатида ҳам таниш. Нисбатан кейинроқ Истанбулдаги Лё Сўфия кутубхонасидаи Шайбонийнинг девони тоцилган. Бу девон ҳақида «Бобурнома»да ҳам фикр юритилган.

5. Шайбонийнинг Самарқанд устига юриши замонида... — 1500 йилларнинг баҳори пазарда тутилади.

6. Бу фикрлар «Бобурнома»дан олипган. Қаранг: Бобурнома. Т., 1989, 163-бет. Лекин, Фитрат Муҳаммад Солиҳга муносабатда айни шу фикрлар доирасида қолиб кетмади. Кейинроқ бу ҳақда маҳсус мақола яратиб, М. Солиҳ ижодига холис баҳо берган. Қаранг: Фитрат. Муҳаммад Солиҳ. «Аланга» ж., 1929, 8—9-сон.

7. Мусойид — бу ерда: мувофиқ, уйгун; асли, розиллик, ижозат.

8. Бу ҳақда Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисиде текширишлар» мақоласида маҳсус тўхталади. Қул Убайдий Яссавийга эргашиб ҳикматлар ёзгани, Навоийга эргашиб ғазаллар битганини айтади.

9. Қисқагина «Шайбонийнома» ёзилди — Камолиддин Бинопийнинг (1453—1512) «Шайбонийнома» (1503) асари пазарда тутилган. Бу асар ҳақида қаравг: Б. Аҳмедов. Бинопий «Шайбонийнома» асарининг номаълум нақли. «Ўзбекистонда ижтимоий фаиллар», ж., 1965, 2-сон, 51—55-бет.

10. «Зубдат ул-асар» — лугавий маъноси: «Асар (йилнома)-лар қаймоги»: Абдуллоҳ иби Муҳаммад иби Насруллоҳий асари бўлиб, Шайбонийлардан Тошкент ҳокими Султон Муҳаммад иби Суюнчхон (Келди Муҳаммад исми билан машҳур) тошириғи

били ёзилган. Асарда дунёнинг яратилишидан тоhtiб 1525 йилгача содир бўлган воқеаларнинг «қаймоги» баён қилинган.

11. «Тарихи Хоний» — бу ўрипда «Тұхфат ул-хоний» ёки «Тарихи Раҳимхоний» асари назарда тутилади. Муҳаммад Вафо Кармишагий ва Алимбек Насафий асари. Бу тарих китобида XVIII аср ўрталарида юз берган воқеалар ҳикоя қилинган. «Баҳр ул-асрор» — тўла номи: «Баҳр ул-асрор фи маноқиб ал-ахёр» («Яхшилар таржимайи ҳоли ҳақидаги сирлар деңгизи») Маҳмуд ибн Вали томонидаи 1635—1641 йиллар орасида форс тилида ёзилган. 7 жилдан иборат бу асар қомусий характерда булиб, нафақат умумий тарих, балки география, астрология, минералогия ва бопқа соҳаларга оид қимматли маълумотлар бор. Бу ҳақда қарағ: Бўривой Аҳмедов. Маҳмуд ибн Вали. Тошкент, 1966.

12. «Шажарайи тарокима» — 1658—1661 йиллар орасида ёзилган деган таҳмин бор. Агар Фирратининг «Шажарайи турк» 1660 или, ундан кейин «Шажарайи тарокима» ёзилган деган фикрларидан қатъий ҳукмга келсақ, унда асарнинг яратилиш санаси 1661 йилдир.

13. «Давлатишоҳининг тазқириаси...» — машҳур олим ва шоир Давлатишоҳ Самарқандий (1436—1495)нинг «Тазқирият уш-шуаро» асари назарда тутилган, бу асар 1487 йилда яратилган.

14. «Равзат ус-сафо» — тўла номи: «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-арабиे ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Набилар, халифалар ва подшоҳлар таржимайи ҳоллари ҳақида поклик боги») асари 1495—96 йилларда Мирхонд (1433—1498) томонида ёзилган. 7 жилдан иборат, форс тилида яратилган.

15. «Муравваж уз-заҳҳоб» — лугавий маъноси: Заҳҳоб (кечувчи)ларниң муравважи (ривожлантирген ишлари).

16. Хоразмда ҳам бир «Мажмуат уш-шуаро» тузуми буни кўрсатадир — бу ўрипда хоразмли адаби Аҳмад Табибий (1868—1910)нинг 1907—1908 йиллар давомида тузилган «Мажмуайи шуаройи Фирузшоҳий» асари назарда тутилган.

17. «Мажмуат ул-ансоб» — ушбу манбанинг тўғри номланиши «Ансоб ус-салотини фи таворихи Хавоқин» («Султонлар насаблари...») булиб, Мирза Олим Хуқандий бинни Мирзараҳим Тошкандий томонида ёзилган. Мирза Олим Худоёрхон саройида мунитий бўлиб хизмат қилган.

18. «Мунтаҳаб ут-таворих» — («Ташланган тарихлар») Муҳаммад Ҳакимхонтўра қаламига мансуб бўлиб, XIX аср Кўёқон хонлиги воқеалари акс этган асардир.

19. «Тарихи Шоҳруҳий» — Ниёзийнинг тўла исми: Мулла Ниёзмуҳаммад Хўқандий ибн Авазмуҳаммад бўлиб, унинг асарида Кўёқон хонлигининг или ҳукмдорларидан бўлган Шоҳруҳек даври воқеалари баён қилинган.

20. «Туҳфат ул-аҳбоб» заси — Қори Радматуллоҳ Ҳозеҳ (1817—1894) назарда тутилган. Унинг «Туҳфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб» («Ҳамсұхбатлар қақидағы зикр — дүстларга туҳфа») номли тазкирасыда Құйқон хони Мұхаммад Алихон қақида ҳам, унинг шеърий асарлари қақида ҳам маълумот бор.

21. Бу ўринда Яссавийга әргашиб ҳикматлар ёзған машхур подшоҳ Үбайдуллоҳхон назарда тутилган.

«ЎЗБЕК ШОИРИ ТУРДИ»

Фитраттинг бу мақоласи бир жиҳатдан, ўзбек адабиёти тарихида ёркىп из қолдирған сиймолар ижодиши изчил ўрганишга киришганида далолат берса, иккитиңдаи, 20-йилларпнинг ўрталарида Турдининг асарлари топилиб, улар қақида дастлабки чиқишилар бўлаётган эдики, Фитрат ана шу каби илмий жиҳатдан тұла асосланмаган фикрларга муносабат билдириш учун ҳам ушбу мақолани ёзған.

Мақола «Маориф ва ўқитғучи» журналиниң 1928 йил 1-сони (44—48-бет)да илк бор өзлон қилинған. Шу вақтта қадар қайта нашар этилмагани учун асарнинг ўша илк нусхаси асосида нашрага тайёрланды. Саҳиға остидаги изоҳлар, мақола матнидаги таржима ва қавс ичидағы түшунтириш сўзлари муаллифники. Айрим сўз ва истилоҳларга қўйида изоҳ берилади:

1. Үртоқ Мажидий — шоир, драматург ва олим Абдулҳамид Мажидий (1902—1938), айрим асарларда тахаллуси Абутанбал. 1925—26-йилларда «Зарафшон», 1927—28-йилларда «Озод Бухоро» газеталарида муҳаррирлик қилған. Айни йилларда у Турди қақидаги мақолаларини «Зарафшон» ва «Маориф ва ўқитғучи» саҳифаларида өзлон қилған.

2. Сарват — давлат, мулк, бойлик.

3. Дурдиман — бу сўз иккى маънода келади. Бири ўза маъносида, яъни майининг қуйқаси ёки ҳамма нарсаларнинг қолдиги; иккинчиси, шоирнинг тахаллуси — Турди.

4. Юз қабиласи — юз уруги.

5. Оқбўтабий — XVII аср Хўжанд ҳокимларидан бири.

6. Оҳи саҳар — асл матнда «оҳ—саҳар» каби чизиқча билав берилган. Бугунги имло қоидаларидан келиб чиқиб, изофали бирикмалар «и» ҳарфи воситасида берилди.

7. Ислом заиф ضعیف — Фитрат асарларидан айрим сўзлар турли манбаларда турлича берилгани учун қавс ячиди иккى хил ёзилиши кўрсатилади. Биринчиси «జ» («зе») билан, қавс ичидағы сўя эса, «ض» («зо») билан берилган.

8. Нодир Мұхаммад — аштархоний сулоласига мансуб хонлардан, 1640 йилда тахтга ўтирган.

9. Риҳо — хабар.

10. Қатагон қабиласи — турк қабилаларидан, Фозилбий исёнида қатнашсан ўз Темур парвоначи шу қабиладан.

11. Ебу қабиласи — «Музаккири аҳбоб»да бу ҳақда маълумот бор. Исёнда Ебу қабиласидан Тағбо парвоначи қатнашган.

МУҲАММАД СОЛИҲ

Мақола илк бор «Аланга» журналининг 1929 йил 10 сонида (9—12-бет) лотин ёзувида эълон қилишган. Бу вақтга қадар ўзбек матбуотида Муҳаммад Солиҳ ҳақида маҳсус мақола ёки тадқиқот амалга оширилмаган эди. Фитрат мақоласидан сўнг бир қатор мақола ва тадқиқотлар юзага келди, «Шайбонийнома» нашр этилди. Мақоладаги шеърий парчалар Муҳаммад Солиҳ асарининг кейинги наиллари билан солиқтирилди. Қиёсланган манба: Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи ва сўзбопи муаллифи Э. Шодиев,— Т., 1989.

1. «Мажма ул-фусаҳо» — Ризо Қулихон Ҳидоят (XIX а.) тазкираси.

2. Маъхаз — маъба, материал.

3. Кот — Хоразм вилоятидаги қишлоқ.

4. Жеваси — совути.

5. Мақолада «Шарқ бозорида саъдо қилган»,
Ушбу савдони таманию қилган» байти тушиб қолган.

6. «Сўзу гам бирла ниҳони куйсан» мисраси тушиб қолган.

7. П. М. Мелиоранский томонида нашр қилишган матнда ҳам шу сўз («қабаҳи») ишлатилади. Бироқ, проф. Э. Шодиев «қиё—қи» деб тўгрилаган. Фитрат қўлидаги қўлёзма П. Мелиоранский нашрига яқин туради. Солишириш учун қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийноме. Джагатайский текст. Посмертное издание проф. П. М. Мелиоранского. Под наблюдениям и съ предисловием прив. доц. А. И. Самойловича, С. Петербург, 1908 г.

8. Қарогин девони — Шайбонийхонининг хос амалдорларидан, девонпебиги.

9. Ҳоника, Алачахон — мўғул бекларидан бўлиб, Шайбонийхон уларга қарни урушиган эди. Достонинг кейинги нашрида Ҳоника хон ҳақида «Бобур авлодларидан» деб нотўғри изоҳ берилган. Қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т., 1939, 324-б.

10. Қепекхон (асли Қепакхон) — мўғул ҳонларидан, бироқ кейинги нашрда «Қўпак» деб берилган. Ўша асар, 320-бет.

11. Э. Шодиев нашрида «барча» ўрнига «эса» келган, Фитрат келтирган парча аслига яқин.

12. Кейинги нашрда «қочиб эрди» ўрнига «тўзиб эрди» келади.

13. Бу ерда хато ўтган. «Сабъайи сайёр» Алишер Навоий асари экани маълум. Буниг устига мақолада «Шайбонийнома» «Садди Искандарий» билан солиштирилади.

14. «Искандарнома» — Алишер Навоийниг «Садди Искандарий» асари назарда тутилган.

МАШРАБ

Фитратнинг «Машраб» номли тадқиқоти 20-йилларнинг охирида Машраб шахси ва ижоди ҳақида иотўғри тасаввурлар кенгайган бир пайтда яратилди. Вяткин, Гафур Ғулом ва бошқа килилар шоирни «икки Машраб»га ажратишга уриниб, унинг «Мабдайи нур» асари билан тасаввуфий шеърларини бошқа Машрабга «икъом» қилаётган бир пайтда бундай илмий қашфиётлар иотўғри эканини кўрсатиб берган мақоладир. Шунинг учун ҳам у машрабшуносликда то ҳозирга қадар ўз кучини йўқотмаган чуқур тадқиқот саналади.

Мақола илк бор «Илмий фикр» мажмуасининг 1-сонидаги (40—57-бет) 1930 йили эълон этилган. 1991 йилнинг 3 июлида «Ёшлиничи» газетидаги қайта нашр қилинган (нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Б. Дўстқораев). Шулар асосида мақола қайта кўриб чиқилди.

Саҳифа остидаги изоҳлар Фитрат қаламига мансуб. Бундан ташқари айrim изоҳталаб ўринлар учун қўйида шарҳлар берилади:

1. Манқаба — лугавий маъноси: хислат, сифат; мадҳ. Бу ўринда хуш сифатлар ёзилган китоблар назарда тутилади. Одатда валийлар ва сўфийлар ҳаётига ҳамда тариқатига оид асарлар манқаба унвони билан юритилади. Шундай асарлардан бирин ҳалқ орасида кенг тарқалган «Девонайи Машраб», «Шоҳ Машраб» ёки «Қиссайи Машраб» номли ҳалқ китобидир. Унинг турли нусхалари мусулмон дунёсида тарқалган бўлиб, улардан бирин асосида «Қиссайи Машраб» номи билан эълон қилинди. Қаранг: Ҳалқ китоблари: Қиссайи Машраб. Т., «Ёзуви», 1992.

2. «Савт» — лугавий маъноси: товуш, овоз. Мақомларнинг асосий қисмларига назира сифатида ишланган, «Шашмақом»даги ашупла бўлимисининг иккинчи гурӯҳ шўъбалари номи.

3. «Талқин» — лугавий маъноси: насиҳатгўй. «Шашмақом»даги доира усулида ижро этиладиган ғазаллар шўъбаси.

4. «Муножот» — лугавий маъноси: Яратсанга илтижо қилиш. «Шашмақом» таркибида кирган куйлардан бирин. Бу ҳақида қаранг: Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи, Т., «Фан», 1993.

5. Ғулом Зафарий — шоир ва драматург (1889—1944). Машҳур

«Ҳалима» операсининг муаллифи. Фитрат бу асар ҳақида тақриз ҳам ёзган, «Адабиёт қоидалари»да у ҳақда тўхталган.

6. Қайта нашрида Н. С. Лейкушин деб кўрсатилган. Аслида Н. С. Лиқошин. Бу китоб учун қаранг: «Дивана-и-Машраб. Жизнеописание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае.» Т., Изд. им. Гафура Гуляма, 1992.

7. Иборат — ишора, қайд.

8. «Музаккир ул-асҳоб» — лугавий маъноси: суҳбатдошлар зикри, Муҳаммадбадеъ Малеҳо Самарқандийнинг тазкираси. 1689—1692 йиллар орасида тузилган. Унда 200 га яқин шоирлар ҳақида маълумот бор. Бу ҳақда қаранг: Б.-Валихўжаев. Узбек адабиётшунослиги тарихи. Т., «Ўзбекистон», 1993, 166—167-б.

9. «Мунтахаб ут-таворих» — таржимаси: Танланган тарихлар. Муаллифи қўқонли Сайид Ҳакимхонтўра, 1842 йилда ёзилган.

10. «Ансоб ус-салотин» — «Султоний насаби» Мирза Олим ибн Муҳаммад Тошкандий асари (XVII—XVIII аср).

11. «Тазкират ул-авлиё» — «Валийлар тазкираси», Мажзуб Наманғоний томонидан 19-асрда тузилган. Айни шу номда Абу Толиб Фаридуддин Муҳаммад ибн Ибрөим Аттор (1119—1229) асари ҳам маълум бўлиб, у ўзбек тилига Ҳожашоҳ ибн Сайид Аҳмад Хоразмий томонидан таржима қилинган.

12. Абдуллоҳон — ҳаёт йиллари 1534—1598, шайбонийлар сулоласига мансуб ўзбек хони. 1557 йили Бухорони эгаллаган. Хонлик даврида Шайбонийдан кейинги тарқоқ хонликни тикилашга уринган ва цисбатан яхлит давлат тузган.

13. Ила — Шарқий Туркистондаги шаҳарнинг номи.

14. Иршод ҳати — иршод: тўғри йўл кўрсатиш; йўлланма олиш.

15. Тахти Сулаймон — ўпдаги тогда Бобуршоҳ қурдирган ҳужра.

16. Жўйбор ҳўжалари — Нақшбанд таріқатининг вакиллари бўлиб, уларнинг бундай ном олишига сабаб Ҳожа Муҳаммад Ісломнинг бобоси Ҳожа Муҳаммад Яҳёнинг Бухородаги Жўйбор туманига кўчиб келиши билан бўглиқ. Бу ҳўжалар Абдуллоҳоннинг курашларига хайриҳоҳ бўлиб, унга ёрдам кўрсатганликлари учун Абдуллоҳон даврида нуфузи баланд эди.

17. Муассир — таъсир өтувчи.

18. Фитратнинг бу «тасдиҳи» (тузатини) мунозаралидир. Чунки, Убайдуллоҳон Бухорода 1539 йилга қадар ҳукмронлик қилгац, У Шайбонийнинг жинни бўлиб, 15-асрнинг охиirlарида ўзбекхонлар давлатини идора эта бошлиган эди. Бианингча, у Убайдуллоҳон II бўлса керак, Саҳифа остидаги изоҳда Убайдуллоҳон II ни 1717 йилда вафот этгани айтилади.

19. «Қарши (буғунги Беҳбудий) шаҳрида» — Муфти Маҳмуд

хүжэе Бөхбүдий 1919-ийнда Қаршида ўлдирилган. Сүнгироқ Фитратинги ташаббуси билэв бу шаард Бөхбүдий деб атала бошлаган. 1937-ийнда эса, яна эски номга қайтарилган.

20. Бу ҳақда турк олимни Мұхаммад Фуод Күпрулунинг «Турк адабиётіда илик мутасаввиғлар» (Истанбул, 1918) китобида көнг маълумот бор. Фитрат шунга ишора қилған.

21. «Хафт құлзұм» (Етти денгиз) ва «Баҳори ажам» лугат китоблари.

22. «Нафаҳот ул-унс» — «Құвончли түхфалар», А. Жомийнинг асари бўлиб, тасаввуф аҳли таржимайи ҳоллари берилган. 1475—1476 йилларда ёзилган бу асарда 609 та сўғий шоир ва уламолар ҳақида маълумот бор. Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асари бевосита шу тазкира асосида ва ундан руҳланиб ёзилган.

23. Мифтоҳ ул-толибии — лугавий маъноси: толибларга қалит.

24. Долىң — қаландарлар әнг үстларидан киядиган кийим, чакмой.

25. Кадун матбаҳ — каду: қовок; матбаҳ — ош, ошхона. Бир томони кесиб иц ўтказилган, белга боғланадиган ковок.

26. «Боқыргон китоби»да бир неча парчалар Машраб қаламига мансуб экани Фитраттинг «Яссавий мактаби шоирлари түгрисида текширишлар» мақоласида айтилган.

27. Кашф ул-хак — хакиқатни кашф этиш.

28. Мүсир — замонавий, бу ерда: замондоши.

29. Ҳазаж баҳри — аruz баҳрлардан бири. Матнда «ҳараж» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак.

30. «Мабдайи нур» — «Нурниңг чиқиш жои», Машрабининг Румий асарларига шарҳ сифатида ёзган асари. «Бу асар Машрабининг қаламига мансуб эмас» деган холосага келингандан, Фитрат ушбу мақолада унинг Машрабники эканини ишбот оттаги. Ҳозирги даврда ҳам адабиётшунослар ўзларининг тадқиқотларида гарчи Фитратнинг номини тилга олмаган бўлсалар-да, бу асар Машрабники экани ҳақида маълумот берадилар. Қаранг: И. Абдуллаев. Машраб ва «Мабдайи нур». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1991, 12 апрел.

31. Вяткиннивг бу фикриFaфур Ғуломнинг юқорида кўрсатилган мақоласига асос бўлган. Қаранг: Faфур Ғулом «Иккимашраб», «Ўзизил Ўзбекистон» г., 1959, 12 июл.

«ФАРҲОДУ ШИРИН» ДОСТОНИ ТҮҒРИСИДА

Фитратнинг ушбу мақоласи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан нусха ва ўрнак олиб, туркий халқлар адабиётида қатор «Фарҳод ва Ширин»лар яратилган даврда ёзилди. Фитратдай улкан навоийшунос олим бу сюжетнинг фақат Навоий дос-

тонида қўлланилишинигина эмас, балки Навоийдан кейин ушбу мавзуда яратилган қатор асарларни ўрганиши ҳам илмий жамоатчилик олдига масала қилиб қўйди. Айниқса, «Фарҳод ва Ширин» ўзбек адабиёти учун нисбатан ёш саналган либретто жанрида ҳам акс этаётгани ва шу муносабат билан юз берган айрим чалкашликлар Фитрат мақоласининг яратилишига сабаб бўлган.

Мақола 1930 йили «Аланга» журналиниң 1-(14—17-бет) ва 2-сони (9—14-бет)да эълон этилган. Асл матидаги форсча парчалар эски ўзбек ёзуви (яъни араб имлоси)да берилган, уни ўз ҳолида қайта чоп этишга имконият бўлмади.

1. Хуршид — асл номи Шамсуддин Шарофиддинов (1892—1960), шоир, драматург ва таржимол. 1924—1929 йилларда «Тилак» театр труппасига раҳбарлик ва режиссёрлик қилган. Айни шу йиллари Навоий достони асосида «Фарҳод ва Ширин»нинг опера либреттосини яратган. Асар 1925 йили Тошкентда нашр этилиши баробарида «Тилак» театр труппаси томонидан ҳам саҳнага қўйилган.

Бундан ташқари, Хуршидниң «Эски ва янги» драмаси, «Кичик аскар», «Лайли ва Мажнун», «Сиёвуш» каби мусиқали драма ва опера либреттолари маълум.

2. Хусрав Эрон сосоний ҳукмдорларидан Пўширавонниң на-бирасидир... — тўла номи Хусрав II Парвез. Туттилган йили аниқ эмас, вафоти — 628 й. Сосоний ҳукмдорларидан Хусрав I Нўширавонниң набирасидир. 591 йили Византияга қочган Баҳром Чўбин устидан ғалаба қозонгач, Эрон таҳтини эгаллаган. Унинг вафотидаң сўнг, ўрпига ўғли Қавад II таҳтга ўтирди. Бу ҳақда қатор тарихий манбалардаги маълумотлар қаторида Навоийниң «Тарихи мулуки Ажам» асаридаги қимматли маълумотларни ҳурмат билан эсга оламиз.

3. Парчанинг мазмуни Фитрат томонидан берилгани учун таржимага эҳтиёж қолмайди (кейинги парчаларда ҳам шундай). Байтларниң таржимаси учун қаранг: Фирдавсий. Шоҳнома, III китоб (Ш. Шомуҳамедов ва Ж. Жабборов таржимаси), Т., 1977, 537 б.

4. Фирдавсийга кўра бу достон тубандагичадир — «Шоҳнома» да Фирдавсий ўз асарининг сўнгги достонларида бирини «Хусрави Парвез ва Ширин достони» деб номлаган. Заҳматкаш мутаржимларниң саъй-ҳаракатлари билан бу достон ўзбек тилида эълон этилгани учун у ҳақда қўшимча маълумотга ҳожат йўқ. Қаранг: Фирдавсий. Шоҳнома (3-китоб), 1977, 535—621-б.

Фитрат Фирдавсий ҳақидаги мақолаларида ҳам бу достон таҳдилига япа қайтади.

5. Низомий достонининг туркча (озарбайжонча) матни учун қаранг: Низомий. Хусрав ва Ширин. Бакы, 1962.

6. Бу мисраъ достоннинг Боку юнашида «Бас он ке аз санон отац ангиз» деб берилган. Бу ҳақда қаранг: Низомий, Ҳусрав ва Ширин (араб ёзувида) Бакы, 1960, 417 б.

7. **Бесутун** — баъзи манбаларда Беҳистун ёки Биҳиштун. Шимолий Эропда, Ҳамадон шаҳридан 100 км.ча ғарбда жойлашган тоз оралиғидаги қоя. Бу қоя, Фарҳод номи билан боғлиқ. Ундағы барельефлар (суратлар)ни Фарҳод чизгац, у бу тоз этакларида канал, қазигац, деган ривоятлар бор.

8. Бесутун тогидаги барельефлар ҳақида қадимги тарихчиларнинг китобларида шундай маълумот бор: «Ажойиб ўймакорлик билан ишланган бир тасвир мавжуд бўлиб, ҳикоя қилишларича, бу вазифани бажаришни Ҳосрав Аборвиз (Парвез) донишманд Фарҳад (Фарҳод)га топширган». Бу ҳақда қаранг: Абу Дўлаф. Рисолаи Сония. М., 1960, 24-б.

9. Бу асарнинг танқидий матни учун қаранг: Амир Ҳусрав Деҳлавий. Ширин ва Ҳусрав (форс тилида, араб ёзувида, нашрага тайёрловчи Э. Алиев). М., 1961.

10. Байтнинг иккичи мисраси тушиб қолган. Уни асарнинг кейинги нашрлари бўйича тўлдириш мумкин:

Ки, мулки андоқу ойини мундоқ,
Сипоҳи андоқу тамкини мундоқ.

Фитратдаги матнида биринчи мисра ҳам бузиб берилган. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 8-жилд, Т., 1991, 45-б.

11. Ушбу байтдан олдин келган уч байт Фитрат мақоласида тушириб қолдирилган.

12. Ушбу байт кейинги нашрда:

Бирорким бир чаманди сойир эрди,
Нечаким гул очилган кўрди, терди

тарзида берилган. Қаранг: Алишер Навоий, МАТ; 8-жилд, 44-б.

13. Ҳожи ёки Ҳожа. Бу ерда Ҳофиз Шерозий назарда тутилган,

14. Ашраф — ўз «Ҳамса»сида «Ҳусрав ва Ширин» мавзууда достон яратган форс шоири. Навоий у ҳақда «Мажолис ун-нафоис»да хабар берган. Қаранг: Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т., 1961, 13-б.

15. «Иемлари маълум бўлмаган икки шоир»ни озарбайжон олими Ҳамид Арасли «Фарҳоднома»нинг муаллифи Ориф Ардабелий ва «Ширин ва Фарҳод»нинг муаллифи Ҳасан Салимий деб кўрсатган Қаранг: Ҳ. Арасли. Низомий ва Навоий. «Гулистан» ж., 1940, 4-сон, 17-б.

16. Шу жойда Фитрат мақоласининг 1 қисми тутайди. Мақола «Аланга» журналиниңг 1930 йил 2-сони (9—14-бет)да давом этган.

17. Кейинги нашрда «гуҳаротдур». Шуниси тўғри бўлса керак. Қаранг: Хусрав Дедлавий. Ширин ва Хусрав. Т., 1961, 150-б.

18. Суқрот Ҳаким — машҳур юони файласуфи Суқрот (эр. ав. 470—399 йиллар) Афинада яшаган, умриниң сўнгроғида «янги динни талқин қилгали ва ёшларни чалгитгани учун» ўлим жазосига ҳукм қилинган. Турмада ўзини заҳарлаб ўлдирган файласуф. Навоий асарида ағсонавий донишманд тимсолида келтирилган.

19. Магора — гор.

20. «Соқййнома»ниң кейинги нашри учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 8-жилд, 222-б.

21. Муҳосара — уруш, кураш. Бу ерда: қамал маъносида.

22. Кейинги нашрда «ишқу дард» ўрнида «дарду ишқ» берилган. Бизнингча, вази ва қофия жиҳатдан Фитрат мақоласидаги сўзлар ҳақиқатга яқин келади.

23. Илиқин — кейинги нашрда «мехрин».

24. Келтирилган Илзомпийнинг достони бўйича Форсий мати билан Навоийнинг асари бўйича берилган бу парчалар миқдор жиҳатдан тенг эмас. Фитрат уларни байтма-байт солиштириш тарафдори эмас, балки улар умумий мазмунда айни мана шу сұхбатга айрича эътибор қаратиб, ҳар икки шоир маҳорати ҳам бу билан яхши кўрипганини тасдиқламоқчи.

25. Ҳидой — МАТ бўйича «Фидойи». Бизнингча, Фитратдаги мати тўғри. Аччиғланган Хусрав Фарҳодни «ҳидой» — «хитой» деб каментяпти.

26. Ғаддор — МАТ бўйича «заркор».

27. Бу байтгача келган

Танимни ғайр куйдиригил демасмен,
Ки бу дард ўтидин рози эмасмен

мисралари Фитрат мақоласида тушиб қолган.

28. Умар Боқий ҳақида бирор эътиборли маълумотга дуч келинмади. Фитратдан сўнг бу мавзуга қўй урган О. Шарафиддинов, С. Эркинов ва бошқалар ҳам унинг 19-асрда яшаган шоир эканини қайд этиш билан чекланишган холос.

29. Иноқ — подшоҳ ёки амир буйругини элга ёки аъёнларга етказувчи, амир помига келган хатларни ва унинг буйруқларини ўқиб эшиттирувчи шахс (лавозим).

30. Фитратнинг бу тахмини кейинчалик қатор олимларимизнинг тадқиқотлари натижасида тасдиқланди. Бу ҳақда қаранг: «Ўзбек насли тарихидан» (тўплам), Т., 1982, 88—102-б.

31. Маҳдум — XIX асрда Қўқон мұхитида ижод этган шоир ва адаб. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достони Умар Боқийники сингари настрий баён әмас, балки Низомий, Деҳлавий ва Навоий асарларидан баҳраманд бўлган ҳолда достоннинг халқ оғзаки ижодидаги вариантига яқинроқ шаклини яратган. Асар ҳақида қаранг: «Фарҳод ва Ширин», Т., 1908, (араб имлосида).

32. Мир Маҳмуд ибни Юнуснинг ҳаёти ҳақида Фитрат аниқлаган маълумотлардан ўзга хабарни учратмадик.

33. Гулом Зафарий (1889—1944) — шоир, олим ва драматург. Унинг «Ҳалимә» операси жуда машҳур бўлган, у ҳақида Фитрат ҳам тақриз ёзган. Бу ерда олим томонидан ёзиб олинган халқ ортаклари хусусида фикр боради.

34. «Фарҳод ва Ширин» мавзусидаги достонларни қиёсий ўрганиш натижасида Фитрат бошлиган йўлнинг давоми сифатида проф. С. Эркиновнинг «Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» ва унинг қиёсий таҳлили» (Т., 1971) тадқиқоти яратилган.

«ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ»

Фитратнинг бу монографияси «Ўзишр»га қарашли Ўзбекистон матбаа ишлари трестишининг биринчи матбаасида (Тошкент, 1929) араб алифбосида чоп қилинган. Фитрат ушбу китобга қадар Умар Хайём ҳақида айрим мақолаларида фикр юритган бўлса ҳам «Қизил қалам» мажмуасида эълон қилинган «Умар Хайём» номли мақоласидан ташқари маҳсус тадқиқот яратмаган. Афтидан, 1928 йили буюк шоирдинг 880 йиллик юбилейи нишонланиши мўлжалланган эди. Ана шу юбилей муносабати билан мақола ҳам, китоб ҳам чоп этилган бўлини мумкин.

Асарни пашрга тайёрлашда китобининг 1929 йили чоп этилган ягона нусхасига таянилди. Саҳифа остидаги изоҳ ҳава лугатлар муаллиф қаламига мансуб. Китобга ёзилган сўз бошида Фитрат «Яиги топганим «Татимат ус-савон ал-ҳикма» китобчанинг Хайём ҳақидағи сўзларини арабча ибораси билан китобнинг охирига кўшиб қўйдим» деб ёзган.

1. Фитрат. Умар Хайём. «Қизил қалам», 1-китоб, Т., 1928.
2. Кесма — ҳажм, бу ерда: формат.
3. «Татимат ус-савон ал-ҳикма» — лугавий маъноси: «Ҳикматли воқеаларни давоми».
4. Муфрит — ҳаддап ташқари, ўта кетган, ниҳоятда.
5. Умавийлар сулоласи — халифаликни қўлга киритган сулола номи. Бани умавий қабиласи VI асрдан бошлиб араб дунёсид фаол кўрина бошлиайди. Абу Суфйанинг ўгли Муовия халифаликка эришгач, бу сулола анча вақт ҳокимииятни қўлда сақлаган. Халифалик пойтахти дастлаб Мадина, кейин Кўфа ва Дамашқ шаҳарлари бўлган. Бу сулоланинг машҳур

халифалари: Муовия ибни Абу Суфъян (661—680), Язид I (680—683), Абдуррахман (685—705), Хишром (724—743), Марвон II (744—750). Або Муслим қўзғолони туфайли бу сулола ўз ҳокимиятини йўқотган.

6. Алавийлар ёки нусайрийлар. «Алавийлик» Ҳазрат Алининг номини илоҳийлаштиришдан келиб чиққан. Бу шиа мазҳабидаги йўналиштаги 9-асрда ибни Нусайр асос солган бўлиб, улар Аллоҳнинг ўзи Ҳазрат Али тимсолида мужассам этилганига ишонадилар. Алавийлар ёлгиз Алини эмас, балки Мұхаммад, Али ва Салмон ал-Форсийда уч хил қиёфада памоён этган деган фикрни ҳам илгари сурғанлар. Улар кўпроқ Қуббат, Ой ва юлдузларга сингиганлар, «таносух» яъни жондиниг кўчиб юришини ўзларича тушунтирадилар. Улар ўз эътиқодларини маҳфий тутиб, маросимларини кечалари ўтказганилар. Алавийлар ҳозир ҳам Сурпия ва Туркияда бор.

7. Мусоид — ёрдам қилувчи, мувофиқ ёки уйғун.

8. Бармакийлар — аббосийлар халифалигида узоқ вақт вазирлик мансабида турган оила, сулола ҳам дейиш мумкин. Хорун ар-Рашиддининг вазири Яхъе бинни Холид Бармакий бўлган. Унинг ўғли Фазл бинни Яхъе ва Жаъфар бинни Яхъе ҳам Хорун ар-Рашидга вазирлик қилганилар.

9. Тариқ — йўл-йўриқ, йўсин.

10. Тоҳирийлар — тоҳирийлар давлати Хуросонда аббосийлар давлатининг барҳам тонишидан сўнг ҳокимият тепасига келади. Унинг асосчиси Тоҳир ибни Ҳусайн бўлиб, бу давлат 821—873 йиллар орасида мавжуд бўлган. Машҳур ҳукмдорлари: Тоҳир ибни Ҳусайн (821—822), Талҳа ибни Тоҳир (822—828), Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828—844), Тоҳир ибни Абдуллоҳ (844—862). Мұхаммад ибни Тоҳир (862—873).

11. Саффорийлар — тоҳирийларга қарши курашиб, улар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Сейистонда ўз ҳокимиятини ўрнатган кичик давлат. Асосчиси Яъқуб ибни Лайс Саффор 861 йили ҳокимиятни қўлга олган. Бу ўринда Умар Хайёмининг ватани Нишонпурни бошқарган ҳукмдор ва сулолалар ҳақида фикр юритилади.

12. Сомонийлар — Балх яқинидаги Сомон қишлоғининг асосчиси Сомонхудот номидап олинган, унинг набиралари 819 йили Рофиъ ибни Лайс қўзғолонини бостпришда ёрдам берганликлари учун кичик ҳокимиятни бошқариш ҳуқуқини олғанлар. 873 йили тоҳирийларни, кейинроқ саффорийларни енгандан сўнг сомонийлар давлатига асос солинган, пойтахти Бухоро саналган. 999 йили қорахонийлар томонидан Бухоро забт этилгач, бу давлат ҳам барҳам топган. Машҳур ҳукмдорлари: Шуҳ ибни Асад (819—842), Наср I ибни Аҳмад (864—897), Исмоил ибни Аҳмад

(897—907), Аҳмад иби И smoил (907—914) ва ёнгиси Мансур II иби Нуҳ II (997—999).

13. Салжуқийлар — турк-ўғуз қабила бошлиқларидан Салжуқ иби Дўқак номидан олинган. Салжуқийлар дастлаб Каспий ва Сирдарё бўйларида кўчиб юришган. 11-асрдан бошлаб Яқин ва Ўрта Ішарқдаги бир қанча давлатларда ҳукмронлик қилганлар. 11-асрда Хурсонни эгаллаш билан мустаҳкам давлат тузганлар. 1038 йили Нисопурни эгаллаб Тўгрулбекни сulton эълон қилганлар. Али Арслон ва Маликшоҳ даврида Арманистон ва Византияни эгаллаб, бутун Кичик Осиёда, кейинроқ Сурия ва Фаластина ҳам ҳукмронлик қилганлар. Салжуқийлар салтанти көйинроқ парчаланиб бир неча сultonлика бўлиниб кетган: Кирмон сultonлиги, Кўнғул сultonлиги, Шом-Сурия сultonлиги в. б. Салжуқий сultonларидан Санжар 1441 йили қорахитойлар томонидан енгилиб Ўрта Осиёдан маҳрум бўлган. Нисбатан узоқроқ яшаган Кўнғул сultonлиги 14-асрда мўгуллар томонидан емирилган.

14. Газнавийлар — асосчиси Маҳмуд Газнавий иби Сабуктаги (вафоти 1030) қурган давлат. У 998 йили бутун Хурсонни эгаллаб, ўзини сulton эълон қилган. Қорахонийлар хони Наср билан иттифоқ тузган. Маълум муддат, уларнинг давлатлари чегара чизиги сифатида Амударё белгиланган. Кейинчалик, бошқа юргларни, хусусан, Ҳиндистонни забт этган. Газнавийлар илм-фәнга анча эътиборли бўлиб, Беруний каби олимларни саройда сақлаганилар. Бироқ, у қурган давлат 1030 йилда барҳам топган.

15. Хоразмшоҳийлар — қадимги Хоразм давлати X—XI асрларда яна мустақил давлат спфатида бош кўтаради. 1017 йил Хоразмни Маҳмуд Газнавий, 1043 йили эса салжуқийлар қўшиб оладилар. Салжуқийлар замфлигидан фойдаланиб, уларнинг Хоразмдаги иоби Отсиз Хоразмшоҳ мустақил сиёsat юргиза бошлайди. Бу давлат Такаш Хоразмшоҳ (1172—1200) ва Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1221) даврида кучайган. Бироқ, мўгулларга қарши келолмай бу давлат таназзулга учраган. Муҳаммад Хоразмшоҳининг ўғли Жалолиддин Мангуберди ва Ҳўжанд ҳокими Темур Маликнинг курашлари натижага бермаган.

16. Таадди — зўравонлик, зулм.

17. Бўшагўр Балхий — айрим мапбаларда Абу Муҳаммад ибни Аҳмад (Х аср) бўлиб келади. Насрий «Шоҳнома»нинг муаллифи. Жуда кўп маинба ва тазкираларда, хусусан, «Тарихи Табарий», «Лубоб ул-албоб», «Тарихи Сейистон»да тилга олинган форсийзабон шоир.

18. Дақиқиӣ — тўла номи Абу Мансур Муҳаммад бинни Аҳмад Дақиқиӣ (вафоти 980). Асли Балхдан, Бухорода Чагониён амирлари саройида яшаб, ижод қилган. Балхийнинг насрий «Шоҳ-

нома» сидан сўнг, Форс тилида дастлабки «Шоҳнома»ни шу шоир яратган. Унинг бевақт ўлдирилиши билан асар тўхтаб қолган, уни «Гершаспнома» унвони билан Фирдавсий ўз асарининг кириш қисмидаги келтиради.

19. Рудакий — тўла иоми Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (тахм. 860—941). Форс тилик шеъриятининг асосчиларидан бири. Бухоро ҳокими Наср II Аҳмад Сосоний саройида ижод қилган. Шоир Асадий унинг 100 000 мисрадан 13 марта шеърий китоблар битганини қайд этади. Бизгача минг байт атрофида мероси етиб келган бўлиб, улар 2 қасида, 50 рубой, «Калила ва Димна» достонидан парча ва қолгали шеърлардир.

20. Асадий — тўла иоми Абу Мансур Али иби Аҳмад Асадий — Тусий (10—11 аср) Ҳозирги Озарбайжон ҳудудида яшаган шоир, форс тилида ижод этган. Асосий асарлари: «Гершаспнома» (1068)—9 минг байтдан иборат достон. Форс тилининг қадимги изоҳли лугатларидан «Лугати форс» (1060)ни яратган. Мунозара жанрида «Ер ва осмон», «Кечава кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва ажам» асарлари сақланган.

21. Фирдавсий — машҳур форс поэти Абулқосим Фирдавсий — Тусий (940—1030). 976 йилда Султон Маҳмуд Газнавийнинг талаби билан Дақиқийнинг «Шоҳнома»сини давом эттирган. Асар 55 минг байтдан ташкил топган бўлиб, «афсонавий», «қаҳрамонлик» ва «тарихий» деб номланган уч қисмга шартли равишда бўлинади. «Шоҳнома»дан ташқари. Фирдавсий шеърий асарлар, Маҳмуд Газнавий ҳажви ва «Юсуф ва Зулайҳо» достонларини яратган.

22. Мутақориб вазни — аруз тизимидаги баҳрлардан бирি, лугавий маъноси: яқинлашувчи. Бу баҳр кўпроқ маснавийларда қўлланилади; достонлар, асосан, мана шу баҳрда яратилган.

23. Хорун ар-Рашид — аббосий халифалардан Абул Аббос ас-Саффоҳ, ал-Мансур, Маҳдийдан сўнг халифаликий эгаллаган. Халифалик даври 786—809. Унинг даврида Багдод жаҳоннинг энг мўътабар илмий марказларидан бирига айланган. Фан, техника ва маданият жуда яхши тараққий қилган. Бу ҳақда Фитрат «Мухтасар ислом тарихи» рисоласида кенг маълумёт берган.

24. Қарнина — далил, аломат, ишона.

25. Тахмил қилмоқ — бойитмоқ, безамоқ.

26. Маншаш — келиб чиқиши.

27. «Матла ун-нужум ва мажма ул-улум» — нужум (астрономия) илмининг бошланиши ва (боптика) илмларининг мажмуси.

28. Шамсиддин Сомий (1850—1904) — турк адаби ва олим, илмий асарларидан ташқари, «Ҳомуси туркий» (1900), «Ҳомус ул-аълом» каби лугат китобларини ёзган.

29. Умар Хайёмнинг математикага оид китоби. Бу ҳақда қаранг: Юшкевич А. Г. Омар Хайям и его «Алгебра» (Труды института истории естествознания, т. II М., 1948.)

30. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асари назарда тутилади. Фитрат тилга олган Шоҳфур—Ашҳарий таржимайи ҳоли ўзбек тилида эълон қилинган «Шоирлар бўстони» китобига кирмаган.

31. Таеҳиҳ — тузатиш, хатоларни ислоҳ қилиш.

32. Ҳайъат — астрономия.

33. Наҳе ва саъд — бадбаҳтлик (бахтсизлик) ва баҳт, толега ёр.

34. «Рисолаи жабр ва муқобала» — бу асарининг тўла номи «Рисолаи фил бароҳийи ала масойил ал-жабр ва-л-муқобала»дир. Таржимаси: Алгебра ва ал-муқобала (қаршилик назарияси) исботлари ҳақида рисола.

35. Бу ўринда Умар Хайёмнинг «вужуд фалсафаси» ҳақида бир эмас, балки, иккى китоб ёзгани маълум: «Рисола фил-вужуд» («Борлиқ ҳақида рисола») ва «Рисола фи куллиёти вужуд» («Борлиқининг умумийлиги ҳақида рисола»).

36. Кавн — борлиқ дегани. Эҳтимол, бу ўринда юқорида биз номларини келтирган рисолалардан бири назарда тутилаётган бўлиши мумкин. Қўплиги — коинот.

37. «Лавозим ул-тамкина» — «Оғирлик белгилари».

38. «Равват ул-қулуб» — «Қўнгиллариниғ боғи», «Қалбларининг ийератгоҳи» шаклларида таржима қилиш мумкин.

39. Ифрит — тафрит — ҳаддан ошиш, чегарадан чиқпш.

40. «Ахбор ал-уламо» — «Олимлар ҳақида хабарлар».

41. Ҳоб — уйқу.

42. Кина — душманлик, адоват.

Мұхтарам китобхон!

Мана, Фитрат «Танланған асарлар»и иккинчи жилдининг сүнгги сақифаларини варақлаб турибсиз.

Миллий уйғониш даври адабиётининг вакиллари узоқ умр күрмаганларидек бадий ижод соҳасида ҳам баракали ҳаёт кечирмаганлар. Чоризм даври ҳам, социализм ҳам уларга эркни ижод этиш имконини бермади. Аммо шунга қарамай, бу давр алабиётининг аксар намояндаларидан бізга бой адабий мерос қолган.

Ағсуски, Фитрат ва Чүлпон сингари миллий уйғониш даври адабиётининг пешқадам намояндаларига «халқ душмани» деган тавқи лаънат боғлангани учун узоқ даврлар мобайнида улар меросини түплад үрганиш ва нашр этишининг иложи бұлмади. Йиллар ва даврлар ўтиши билан эса уларнинг айрим кишиятар қўлида сақланиб қолган қўлләзмалари йўқолди, улар асарлари болсиган газета ва журнал тахламлари сийраклашди. Шунга ўхшашиб қатор сабаблар туфайли бугун, жумладан, қатағон этилган маърифатпарвар ёзувчилар, шоирлар ва журналистлар қаламига мансуб адабий мерос намуналарини ахтариб тошиш ва чол этиш мушкул бир аҳволда қолди.

Шу кунларда тўққиз йиллиги ишонланаётган Мустақиллик худди шу масалада оғриқли муаммоларимизни ечиши, истиқлол қаҳрамонларини асарларини бир жилдлик ё кўп жилдлик нашрлар орқали халққа етказиш имконини яратди. Ана шу имкониятдан фойдаланган бошқа нашриётлар қатори, «Маънавият» ҳам бу муборак ва хайрли ишга ўз ҳиссасини қўша бошлади.

Агар муҳтарам китобхонларининг ёнда бўлса, бундан бир неча йил илгари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бир жилдлик «Танланған асарлар»и билан «Маънавият» нашриётида «Истиқлол қаҳрамонлари» деган руки остида миллий уйғониш даври адабиётига тамал тошини қўйган ёзувчилардан бирининг китоби босилиб чиққан эди. Шундан бери шу рукида Абдулла Авлонийнинг иккى жилдлик, Чўлпон, Қамий, Ибрат, Сўфизода ва Ажзийнинг бир жилдлик асарлари эълон қилинди.

Шубҳасиз, бундай хайрли ишга фақат «Маънавият»

нашиётигина бош қўшмоқда, деб бўлмайди. Биз бундай фикрдан узоқмиз. Мамлакатимиздаги бошқа нашриётлар ҳам қатағон этилган ёхуд унуглиган ёзувчиларимиз адабий меросини халққа етказиши ишида, том маънода, жонбозлик қилмоқдалар. Масалан, «Чўлпон» нашриёти биринчилардан бўлиб Тонг юлдузи номини ўзига тахаллус этиб ташланган шонрининг «Баҳорни соғиндим», Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти эса «Яна олдим созимни» деган «ёстиқдек» китобини халққа ҳадя этган. Бундан икки-уч йил илгари эса шу нашриёт Фитратнинг «Чин севиш» тўпламини чоп этиб, китобхонлар оламини хушинуд қилган.

Бироқ, сирасини айтганда, бу китоблар миллий уйғониши даври адабиёти деңгизидан олинган бир-икки меш оби раҳматидир. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти намояндадарининг аср бошларидан XX асрнинг 30-йилларга қадар бўлган даврда ўзбек халқи міллий ва ижтимоий онгининг уйғониши, бадиий тафаккурининг маърифат, маънавият ва истиқлол гоялари камалаги билан товланишига қўшган бебаҳо ҳиссасини кўрсатиш, бунинг учун эса, энг аввало, улар меросини мумкин қадар тўла шаклда эълон қилиш жамиятимиз олдида турган муқаллас вазифалардан биридир.

«Маънавият» нашриёти шу нарсани чуқур ҳис этиб, зикр этилган давр адабиёти намояндадари меросини оммалаштириш ишига астойдил киришган.

Фитратнинг қўлингиздаги икки жилдлик «Танланган асарлар»ни маълум даражада синов нашрдир. Агар нашриёт бу икки жилдлик Фитрат меросини эълон қилиб тўғри иш қилган бўлса ва нашриёт буни сезиш имконига эга бўлолса, ушбу нашрнинг учинчи ва тўртинчи жилдларини чоп этиш учун ҳам асос пайдо бўлади. Натижада Фитрат адабий меросининг асосий қисми китобхонлар қўлига китоб шаклида етиб боради.

Баҳс ушбу нашр устида борар экан, бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозим. Гап шундаки, бугунги адабий тил билан аср бошлари ё 20-йиллардаги ўзбек адабий тили ўртасида катта фарқ бўлганидек, аср бошларидаги алломаларимизнинг дунёқараашлари, қизиқиши доиралари, миллий тараққиёт ва истиқлол йўлидаги изланишлари билан бугунги авлоднинг сиёсий, ижтимоий ва маданий қараашлари ўртасида ҳам тафовутнинг бўлиши табиий. Халқимиз ва унинг зиёлилари бугунги юқсакликка осонлик билан етиб келмаган. Аммо бугунги

хар томонлама юксак довонга кўтарилиши мизда Фитрат сингари салафларимизнинг хизматлари буюкдир.

Ўзбек адабиётининг кўп асрлик тарихига назар ташлаган киши XX аср адабиёти билан мумтоз адабиётимизнинг бошқа даврлари ўртасида ер билан осмончалик фарқ борлигини кўради. Ана шу фарқ адабиётнинг XX аср бошларига келиб, халқ ва жамият ҳаёти билан узвий алоқага киришгани ва шу ҳаётнинг яхшиланиши йўлида иш олиб борганида, айниқса, намоён бўлади. Шу маънода тарих XX аср бошларидан ўзбек адабиётига кириб келган ёзувчилар олдига янги тарихий-адабий вазифаларни қўйди. Улар энди қўшни халқларнинг адабий тажрибасинигина эмас, балки уларнинг ҳаёт тарзи, маданий даражаси, ижтимоий аҳволи, мактаб ва маорифини ҳам урганишга тарих томонидан сафарбар этилдилар. Ана шу вазифани ўташ жараёнида ёзувчи ва журналистларимиз олис ва яқин қўшни халқлар турмуши ва маданияти билан яқиндан танишиб, кимдан қайси масалада ибрат олиш мумкинлиги ҳақида бир фикрга келдилар. Уларнинг аср бошларидан 20-йилларнинг ўрталариға қадар бўлган даврда ёшларни нафақат Яқин Шарқ мамлакатлари, балки биринчи навбатда Германия, Франция, Англия, Польша сингари мамлакатларга ўқишга юборгани тасодифий эмас. Улар келажакда Європа типидаги дунёвий давлатни барпо этиш ғояси билан яшаганлар, десак, муболаға бўлмайди. Айни пайтда улар тили ва тарихи яқин халқлар билан ҳам ҳамкорлик қилиш мустамлака шароитида яшаётган ўлка учун муҳим ҳаётий аҳамиятга молик масала эканини яхши тушунганлар.

Ушбу мулоҳазалар умуман миллий уйғониш даври намояндаларига тааллуқли бўлганидек, Фитратга ҳам биринчи навбатда онддир.

Фитрат — кўп асрлик ўзбек маданияти тарихида ғоятда улуғ ва ноёб ҳодиса. У шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, публицист, адабиётшунос, санъатшунос, тилшунос, тарихчи, файласуф... Бундай кенг билимли, ҳар томонлама истеъоддли сиймони XX аср жаҳон адабиётида бошқа топиш маҳол. У айни пайтда сиёсатчи, давлат арбоби ва истиқлол учун оташин курашчидир. Унинг «Чин севинчи» ва «Ҳинд ихтилолчилари» пьесалари нафақат Ўзбекистон, балки Ҳиндистонда миллий мустақиллик учун олиб борилган кураш қатнашчиларига ҳам куч ва мадад бағишилаган. Ана шундай оламшумул тарихий сиймони бутун салобати билан кўриш ва тўғри

баҳолаш учун нафақат унинг тўла асарлар тўпламини нашр этиш, балки серқирра фаолияти ва ҳаётини ёрқин тасвирловчи асарлар ҳам яратиш лозимdir.

Шу маънода қўлингиздаги китобни хамир учидан патир сифатида қабул қилиш ҳар томонлама тўғри бўлади.

Тарихнинг бурилиш нуқталарида улуғ сиймолар майдонга келади. Бу сиймолар қаерда ва қайси асрда тарих саҳнасида пайдо бўлмасин, улар бутун бир халқ тақдирида чуқур из қолдириб кетадилар. Афсуски, Фитратлар яшаган тарихий шароит ва уларни вужудга келтирган халқнинг ижтимоий-маданий дараҷаси улар ғояларининг қанот ёзиши ва реал кучга айланишига имкон бермади. Лекин халқ миллий онгиннинг кўз очиши, улар қалбида ҳуррият, ватан, миллат ва истиқлол сингари сўзларнинг камалак нурларини таратишида Фитратлар, Чўлпонлар, Қодирийлар, Ҳамзаларнинг хизматлари оз эмас. Бинобарин, улар асарларининг халқа етиб бориши истиқлол даврига, истиқлол мафкурасига, истиқлол самараларининг мустаҳкамланишига, албатта, хизмат қиласи.

Шунинг учун ҳам «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси «Маънавият» нашриёти билан бундан кейин ҳам ҳамкорлик қилиб, миллий уйғониш даври намояндалари ва қатағон қурбонларининг миллий истиқлол мафкураси билан ҳамоҳанг бўлган асарларини чоп этиш ва шу йўл билан улар хотирасини агадийлаштириш ишига ўз ҳиссасини қўшади. Ўйлаймизки, яқин келажакда сиз, азиз китобхонларни Мунаввар қори Абдурашидов, Сайд Аҳрорий, Шокиржон Раҳимий, Тавалло сингари машҳур сиймолар билан учрашувлар кутади. Ўйлаймизки, бу учрашувлар сизнинг ўзбек халқи тарихининг муборак саҳифаларидан бири — миллий уйғониш даври ҳақидаги билимингизни бойитибгина қолмай, маънавий баркамоллик манзилларини ишғол этишингизга ҳам имкон туғдиради.

Нам ҚАРИМОВ,
«Шаҳидлар хотираси» хайрия
жамғармаси раиси.

МУНДАРИЖА

Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида	3
«Кутадгу билиг»	11
Аҳмад Яссавий	17
Аҳмад Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар	31
Чигатой адабиёти	37
«Ҳибат ул-ҳақоийқ»	45
XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қарааш	55
Ўзбек шоира Турди	61
Муҳаммад Солиҳ	72
Машраб	82
«Фарҳод ва Ширин» достони тўғрисида	105
‘Форс шоюри Умар Хайём	134
Изоҳлар	173

Адабий-танқидий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАПГАН АСАРЛАР

II жилд

Илмий асарлар

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир *M. Исоқова*
Бадиий муҳаррир *C. Ағзам*
Техн. муҳаррир *T. Золотилова*
Мусаххиж *C. Абдулсаматова*

Теришга берилди 03.04.00. Босиҳга руҳсат этилди 26.06.00. Бичими 84x108½.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 10,92. Шартли кр.-отт. 11,34. Нашр т. 11,14. 5000 нусха. Буюргма № 62. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. Буюк Турон, 41. Шартнома 8—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-йй. 2000.

Ф 71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар // Таҳрир ҳайъати: О. Шарадиддинов, Н. Каримов, ва бошқ.; Масъул мұхаррир: Н. Каримов/. — Т.: «Маънавият», 2000.— Жилд II. Илмий асарлар. — 208 б.

Сарлавҳада: ЎзР«Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси.

Уз2